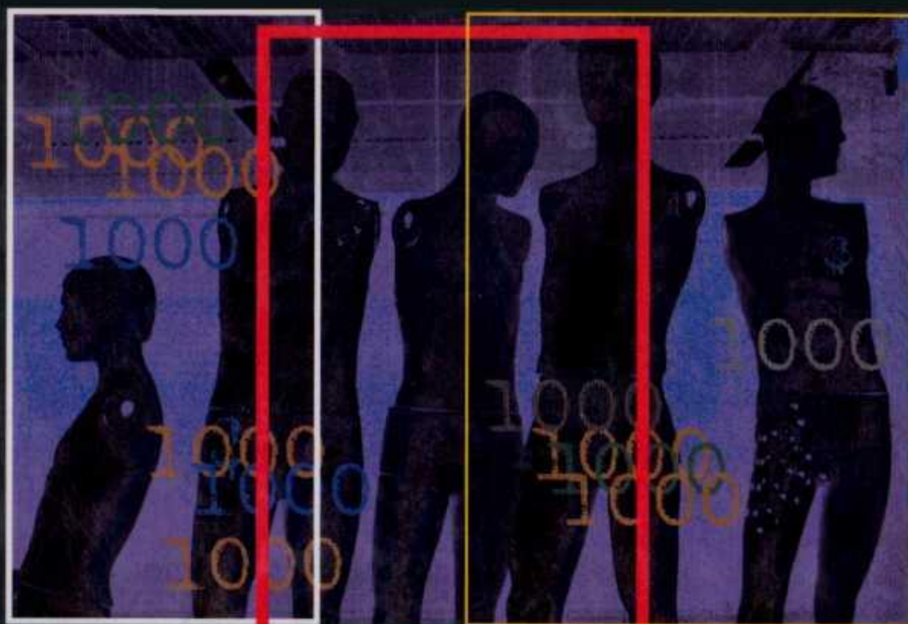
VODIČ MLADOM MUSLIMANU

Sejjid Husein Nasr

ISLAMISTIKA

Seyyed Hossein Nasr
A YANG MUSLIM'S GUIDE TO THE MODERN WORLD
Kazi Publication, Ine Chicago, IL 60618
Glavni urednik HADŽEM HAJDAREVIĆ
Urednik DŽEMALUDIN LATIĆ
Izvršni urednik ENES DURM1ŠEVIĆ
Likovna oprema ISMAR MUJEZINOVIĆ

SEJJID HUSEIN NASR
VODIČ MLADOM MUSLIMANU U MODERNOM SVIJETU

Prijevod sa engleskoga:
AIDA ABADŽIĆ-HODŽIĆ
Sarajevo, 1998.

Za S. Amira Alija, koji će se uskoro suočiti sa izazovom šta znači biti mladi musliman Ovo djelo nastalo je na zahtjev gosp. Sahla Kabbanija, koji je veliki dio svoga života posvetio predstavljanju i širenju islama na Zapadu i posebno utemeljenju Darul-Islama u Abiquiu, New Mexico.

Vodič mladog muslimana u suvremenom svijetu djelo je jednog od najvećih suvremenih islamskih učenjaka, napisano posebno za muslimane, tačnije za mlade muslimane potičući ih na zbližavanje s vlastitom vjerom i na razumijevanje suvremenog svijeta s islamske tačke gledišta kako bi bili u mogućnosti pozitivno odgovoriti na njegove izazove. Ovaj vodič, prvi ovakve vrste na nekom od jezika, lucidno je izlaganje učenja islama onako kako su ona objavljena u Kur'anu, objašnjena hadisom i sunnetom Poslanika i protumačena od strane islamskih učenjaka i mislilaca, pružajući ujedno i kratki pregled religijske i intelektualne tradicije Zapada.

Nasr piše: Zapad je dao mnogo orijentalista koji su proučavali islam sa zapadnjačkog stajališta, dok u islamskom svijetu nailazimo na vrlo mali broj proučavatelja zapadnjačke misli i tradicije (okcidentalista) koji bi bili u mogućnosti razmatrati raznorodne aspekte civilizacije Zapada, od znanosti, umjetnosti, religije, društvenih običaja, s islamske tačke gledišta. Ovo djelo izazov je i mladim ljudima drugih religijskih tradicija da postanu odgovorni i dosljedni ljudi u suvremenom svijetu, kroz priznavanje vrijednosti vlastitog kulturnog identiteta.

Sejjid Husejn Nasr rođen je u Teheranu, u obitelji tradicionalnih učenjaka i liječnika. Po završetku osnovnog obrazovanja u Iranu, odlazi

u Ameriku, gdje studira fiziku, historiju nauka i filozofiju na Tehnološkom institutu u Massachusett- su (M.I.T.) i na Harvardu, gdje stječe i doktorsku titulu. Nasr je bio profesor na Sveučilištu u Teheranu te utemeljitelj i prvi predsjednik Iranske filozofske akademije. Trenutno je profesor islamskih nauka na Sveučilištu George Washington i autor je više od dvadeset knjiga, uključujući djela: Ideali i realiteti islama, Nauka i civilizacija u islamu, Muhammed - Allahov čovjek i Tradicionalni islam u suvremenom svijetu.

Ova je knjiga prvobitno pisana za mlade muslimane u islamskom svijetu i za one koji su rasli ili studirali na Zapadu, s namjerom da im posluži kao vodič u njihovu susretu sa modernim svijetom koji je rođen i odnjegovan na Zapadu i koji se sada proširio diljem zemaljske kugle. Međutim, poruka ovoga djela tiče se također, na poseban način, mladih muslimana Bosne, a također i Hrvatske i Srbije, onih koji nisu ni studenti na Zapadu, niti, pak, žive u samom središtu Daru'l-islama, nego pripadaju jednoj vitalnoj zajednici koja sačinjava spoj između islamskog svijeta i Zapada. I upravo stoga što muslimanska zajednica bosanskog jezika zauzima takav osjetljiv položaj, čini nam zadovoljstvo da se ovo djelo, koje se već pojavilo na turskom, perzijskom i drugim islamskim jezicima, sada pomalja na svjetlu dana na bosanskom, u jeziku koji, s jedne strane, povezuje Srbe, Hrvate i Bošnjake u regionu bivše Jugoslavije, a s druge strane, jest, glavno sredstvo za iskazivanje mišljenja i kulture Bošnjaka, bosanskih muslimana i muslimana koji žive u Srbiji i Hrvatskoj, te je bosanski, prema tome, također značajan islamski jezik.

Krajnje tragična događanja tokom nekoliko potonjih godina jesu zasigurno ojačala islamski element u umu i duši bosanskih muslimana, otkrivajući im temeljnu činjenicu da su njihova sudbina i islam u Evropi isprepleteni i da sve veće produbljivanje njihovih islamskih korijena i daljnje upoznavanje sa islamom, njegovom kulturom, mišljenjem i civilizacijom u svjetlu u kojem oni mogu potom ocjenjivati zapadnu kulturu i nastojati živjeti u miru sa svojim kršćanskim susjedima, mogu dovesti samo do snaženja muslimana Bosne i, zapravo, muslimana cijeloga Balkana sada i u budućnosti.

Kao pripadnici visoko obrazovane i kvalificirane zajednice, muslimani bosanskog jezika mogu odigrati vitalnu ulogu kao spona između islamskog svijeta i Zapada, i to usred jednog stanja u kojem se susret između islama i Zapada nazire kao jedno od najvažnijih globalnih pitanja današnjice. Da bi se ta zadaća ispunila, plitko udubljivanje u Zapad i modernu evropsku kulturu ne samo da nije dovoljno nego je samo po sebi opasno i razorno, jer glavnina današnje evropske kulture i sama pati od zaraze zaborava svetog, zaraze koja se nameće u formi sekularne ideologije gdje god je to moguće. To što je potrebno

bosanskim muslimanima i, zapravo, muslimanima uopće, jest, s jedne strane, snažna islamska osnova i kritika modernizma u svjetlu tradicionalne religije na Zapadu i stvaranje harmonije i mira sa kršćan- stvom, a također i judaizmom, na temelju zajedničkih tradicionalnih principa. Naš je cilj u ovom djelu bio da priskrbimo i pribavimo jedan takav vodič, pisan jednostavnim jezikom, za ljude islamske tradicije kao i za Zapad, kako u njegovim tradicionalnim tako i modernim aspektima.

U velikoj borbi koja sada bjesni u umu i duši ljudi i žena diljem zemaljske kugle, ono što je od krajnje važnosti jest Istina i naša suglasja s Istinom. Eto, stoga mi vjerujemo da će se u budućnosti, iza i ponad sada proricanog "sukoba civilizacija", dogoditi sukob između onih koji vjeruju u Transcendent- ni Princip i zakone koji izviru iz Njega, i onih koji u taj Princip ne vjeruju. U ovoj grandioznoj borbi islam igra važnu ulogu kao čuvar doktrine o Božijem Jedinstvu u njezinoj najjačoj čistoti. A ta će borba uključiti ne samo islamski svijet već prije svega sam Zapad, gdje je modernizam, utemeljen na poričan ju onog Transcendentnog i svetog, pridobio najveći broj pristalica. Bosanski svijet smješten je usred ovog polja napetosti. Ostajući vjerni poruci islama u njezinim najdubljim razinama, osiguravajući kritičku procjenu modernizma i potom u isti mah pružajući ruku prijateljstva kršćanstvu na temelju uzajamnog razumijevanja, bosanski muslimani mogu igrati vitalnu ulogu koja može imati neporecivo pozitivne konzekvence za odnos kako islama sa Zapada tako i islama sa kršćanstvom.

Zahvaljujemo se gospodi Aidi Abadžić-Hodžić i dr. Enesu Kariću na obavljanju posla prevođenja i pripremanja rukopisa ovoga djela za objavljivanje na bosanskom. Nadamo se i molimo Allaha da će ovo skromno djelo biti od pomoći u oživljavanju i jačanju Bosanske islamske zajednice, a posebno njezine mladosti u ovom presudnom trenutku njezine historije, nakon što je svoju vjeru i žilavost kušala do stupanja bez premca, usprkos nevjerovatnim užasima i tragedijama tokom proteklih nekoliko godina, te u vremenu kada će bosanski muslimani nastaviti živjeti na kušnji, pod vrlo tegobnim okolnostima u sadašnjoj nemirnoj situaciji. Prisjetimo se na kraju kur'anskog izričaja lime me'al- 'usr jusra. (Zbilja, s mukom je i last!).

S. H. Nasr

UVOD

Već gotovo dva stoljeća islamski je svijet suočen s napadom jedne strane civilizacije i svjetonazora koji su uzdrmali i same temelje islama. Taj je napad također dokinuo brojne tekovine islamske civilizacije stvarane stoljećima. Mada je u toku posljednjih nekoliko desetljeća gotovo sav islamski svijet stekao svoju političku nezavisnost, filozofski, kulturni, umjetnički, politički, ekonomski i socijalni utjecaj dominacije

suvremenog Zapada traje i dalje, na ovaj ili onaj način, kroz cjelokupni daru'l-islam, dovodeći u pitanje opstojnost ne samo tradicionalnih institucija islamskog društva već i vjeru samu. Svi aspekti, od porodice do države, od ekonomije do arhitekture džamija, od poezije do medicine, pod ujecajem su stranog svjetonazora koji je suvremeni svijet, čiji su običaji prvo začeti i oblikovani na Zapadu te potom prošireni na ostale kontinente, nametnuo islamskom svijetu i njegovim narodima.
Brojni muslimani, ponajviše mladi, putuju na Zapad u potrazi za modernom naobrazbom. Mnogi su, pak, suočeni s izazovom suvremenog svijeta unutar geografskih granica samog islamskog svijeta te unutar odgojno-obrazovnih institucija i određenih društvenih krugova koji su, mada u muslimanskim zemljama, ustvari predstraže Zapada. Mnogi su se otuđili od islama, što je posljedica gušećeg utjecaja stranih ideologija, dok drugi reagiraju uglavnom emotivnim izljevima i povremenom nasilnošću. No, rijetki su oni koji stječu dostatno duboko poznavanje suvremenog svijeta, a da bi bili u stanju očuvati islam u svjetlu izazova tog svijeta i da bi uspjeli pružiti nužan, islamski odgovor na probleme koje postavljaju aktualne ideologije. Vrlo je malo muslimanskih karti suvremenog intelektualnog krajolika koje bi omogućile muslimanima da putuju tim krajolikom, a da se ne izgube ili da pritom ne izgube svoju vjeru (el-iman), taj najdragocjeniji od svih Božijih darova.

Zadatak izrade takve vrste vodiča otežan je ne samo složenošću i haosom koji su obilježje suvremenog svijeta, već i činjenicom da su, uporedo s dominacijom Zapada nad muslimanskim svijetom, i sami muslimani zaboravili mnoge aspekte svog vlastitog vjerskog učenja. Rezultat ovakvog stjecaja okolnosti jest taj da su mnogi aspekti islamske tradicije, a koji su ključni za jedno produbljenije razumijevanje suvremenog svijeta i pružanje islamskih odgovora na aktualne teme, zasjenjeni i zaboravljeni. Muslimani ranijih generacija ne samo da nisu bili suočeni s mnogim od ovih današnjih problema, već su i bili znatno svjesniji mnogih dimenzija islamskog učenja koje im je pružalo zaokružen svjetonazor i zadovoljavalo njihovu potrebu za uzročnim vezama, objašnjenjem prirode stvari i značenja života.

Dakle, ono što je prije svega potrebno jest ponovno potvrditi vječne istine islama, objavljene u Kuranu Časnome, objašnjene i protumačene hadisom i sunnetom Poslanika - alejhi' s-selam - i stoljećima komentirane od strane muslimanskih učenjaka i mislilaca.

Ovo ponovno potvrđivanje mora predstavljati bit islamske poruke nad svim sektaškim predrasudama i razdorima i naglasiti to jedinstvo koje je srž poruke islama. No, takvo tumačenje zahtijeva suvremen jezik koji može razumjeti muslimanska omladina koja, u najvećem broju, nije prošla iskustvo tradicionalnog školovanja u medresama te tako joj i nije

blizak intelektualni jezički instrumentarij klasičnih islamskih tekstova, mada, možda, dobro poznaje arapski ili neki drugi islamski jezik. Nadalje, vodič za muslimane u suvremenom svijetu mora se temeljiti na iscrpnom i produbljenom poznavanju religijske i intelektualne tradicije Zapada kao i samog suvremenog Zapada.

Nije dovoljno izreći generalizacije o Zapadnjacima kao materijalistima i dinamičnim ljudima, hedonistima i vrijednim radnicima. Zapad se mora shvatiti u svojoj biti kako bi se mogli razumjeti razvoj moderniteta i historijski korijeni ideologija i djelatnih sila. Zapad je dao brojne orijentaliste koji su proučavali islam s vlastite tačke gledišta, dočim u islamskom svijetu nailazimo na vrlo mali broj proučavatelja zapadnjačke misli i tradicije (okcidentalista) koji bi bili u mogućnosti razmatrati raznorodne aspekte civilizacije Zapada, od znanosti do umjetnosti, od religije do društvenih navada, s islamske tačke gledišta.

I, na kraju, na osnovama istine islama i prirode suvremenog svijeta može se iscrtati karta koja bi vodila muslimane, osobito mlade, kroz ovaj zbunjujući svijet protivnih i suprot- stavljajućih sila i antireligijskih elemenata koji tvore sliku suvremenog svijeta. S kriterijem istine u ruci, istine koju osigurava islam, oštroumno se možemo suočiti s raznorodnim komponentama današnjeg svijeta. Možemo razumjeti izazove koje islamskom svjetonazoru postavljaju različite sile i ideologije i težiti da na njih pronađemo islamski odgovor. Uz to, možemo postići i nužni intelektualni i duhovni zaštitni sklop kako bi opstali i djelovali u suvremenom svijetu bez gubljenja vlastite vjere i posjedovali čak mogućnost da iznesemo izazov samog islama kao žive (živuće) vjere sposobne da iznađe smisao ljudskom životu u svijetu koji je izgubio svoje usmjerenje i orijentaciju.

Poglavlja koja slijede nastoje iznijeti ovaj program sasvim jednostavnim jezikom koji se uzdržava od pretjerane učenosti. Ova je knjiga upućena prvenstveno muslimanskoj omladini koja je suočena s različitim vidovima suvremenog svijeta kroz svoj odgoj i obrazovanje te iskustvo okoline, a ne priznatim islamskim znanstvenicima ili onima koji nisu pod utjecajem pojave modernizma. Nadamo se da će ovo skromno nastojanje pomoći onima kojima je ova knjiga namijenjena kako bi bolje razumjeli ovaj svijet u koji ih je Allah postavio za svoje namjesnike i kako bi bili u stanju pronositi svjetlo islama u ovome svijetu kao što su to činili i naši preci kroz stoljeća koja nas dijele od pojave kur’anske Objave. Ovaj zadatak se može činiti danas težim nego ikada ranije, no Allahovom pomoći čak i neizvediva djela postaju ostvariva.

Zaključujući uvodni dio, željeli bismo još zahvaliti gospodinu Sahlu Kabbaniju, čija je velikodušna podrška omogućila nastanak ove knjige. Nek njegove napore nagradi Svemogući koji je Izvor svih blagoslova.
We ma tewfiqi illa billah Seyyed Hossein Nasr Washington D.C.

I. DIO
PORUKA
ISLAMA
Prvo poglavlje
ISLAM, KUR'AN ČASNI I HADIS
OBJAVA I ZNAČENJE VJERE

Islam je vjera utemeljena na predavanju (teslim) Volji Jedinog Boga ili Allaha i spoznaji Njegove jedinosti.[1] To je vjera podložnosti Allahu, Najvišoj Istini, izvoru sveg stvorenog i Onome kome se sve vraća, jer Allah je Izvor, Stvoritelj, Vladar, Nosilac i Kraj svemira. Islam je, također, osvajanje mira (selam) kroza sam čin predavanja ili teslima. Islam nije ništa drugo nego život u skladu s Allahovom Voljom, kako bi se stekao mir na ovome i blagostanje na onome svijetu. Islam smatra vjeru ne kao dio života već kao život u svojoj zaok- ruženosti (svom totalitetu). Ustvari, el-islam ili ed-din, onako kako islam samog sebe promišlja, jest život sam i on tako uključuje ono što radimo, što činimo, što mislimo i što osjećamo isto kao što i postavlja pitanje odakle dolazimo i

1.Engleska riječ God (Bog) potpuno je adekvatna kao prijevod arapske riječi Allah ako se prihvati puno značenje pojma Boga i ako se pojam koristi bez ikakvih ograničenja koje bi nametnule određene teološke ili filozofske formulacije. U ovoj če se knjizi, pisanoj prvenstveno za mlade muslimane, ipak obično koristiti pojam Allah kako bi se izbjegli nesporazumi za one čitaoce koji možda nisu u potpunosti svjesni različitih dimenzija zapadnjačke misli i punog opsega i dubine značenja koja se vežu uz pojam Boga. U našim ostalim tekstovima na engleskom jeziku, namijenjenim prvenstveno čitaocima engleskog govornog područja, uvijek smo, međutim, koristili pojam Boga za Allaha kako bismo izbjegli kriva religijska tumačenja.

kamo idemo. Iz tog razloga islamska vjera uvijek koristi termin ed-din koji zaokružuje sve aspekte ljudskog života ne ispuštajući ništa izvan svoje kontrole. U tradicionalnoj islamskoj perspektivi ništa nije u sferi sekularnog; ništa nije izvan područja uređenog Božijim određenjem.

Istovremeno, islam snažno naglašava vječnu istinu, prisutnu od samog početka, a to je istina tewhida ili Božije jedinosti. Prema Kuranu, čovjek je posvjedočio Allahovu jedinost i Njegovu vlast čak i prije samog stvaranja svijeta. Stoga, islam nije utemeljen na prolaznoj poruci ili određenom aspektu stvarnosti Allaha Koji je Apsolutni Bog, već na samoj Apsolutnoj Stvarnosti, na toj Stvarnosti koja je više od ičega okarakterizirana tim jedinstvom i jednoćom. Islam naglašava činjenicu da je Allah el-Ehad, Jedan, Koji niti rađa niti je rođen, u skladu s tekstom Kurana, i Koji je transcendentan u odnosu na sve. To je razlog što je središnja istina islama sadržana u šehadetu, odnosno islamskom

svjedočanstvu, La ilahe ilellah, koja između ostalih značenja pokriva i ono da nema Boga osim Allaha, te da Njemu nema niko sličan niti ravan. Ovo je učenje toliko temeljno za islam da se navodi kako će Allah oprostiti sve grijehe osim grijeha širka, odnosno poštovanja drugih božanstava uz Allaha.

Ovaj jedinstveni koncept vjerske poruke kakav je predstavljen u islamu povlači za sobom i čitavu povijest čovječanstva. U stanovitom smislu, islam je postojao od početaka (čovječanstva). Adem (alejhi's-selam) je bio musliman kroz to što je bio prvi poslanik te što je posvjedočio jedino Allaha. Ta je Božija jedinost postepeno zaboravljana, kao što je već u prirodi čovjeka da zaboravlja. Ali, uvijek je Allah slao nove vjerovjesnike da obnove poruku jedinosti, da ponovo osvijeste ljude o postojanju Jednog Boga. Tako imamo čitavu seriju poslanika koji su, mada su uspostavili vjere različitih imena, bili u najdubljem smislu riječi muslimani. Iz tog razloga u Kur'anu se Abraham (Ibrahim alejhi's-selam) spominje kao muslimen hanifen, tj. musliman sljedbenik praiskonske vjere, mada je živio hiljadama godina prije Poslanika islama i početka kur'anske Objave. U samome Kur'anu o njemu se govori kao o muslimanu kako bi se učvrstila ideja da vjera utemeljena na Božijoj jedinosti nije nova već istoznačna s vjerskom historijom čovječanstva. Nikada nije postojao period a da Božija vjera koja poziva čovjeka Jednom Bogu nije negdje postojala. No, postoji i velik broj vjera upravo zbog postepenog gubitka te poruke i nužnosti njenog uvijek iz- novnog potvrđivanja kroz uzastopne objave.

Stoga je, na stanovit način, islam vjera koja nije donijela ništa novo već ponovno dokazala istinu tewhida koja je uvijek bila prisutna. To je univerzalna, praiskonska vjera. Ona predstavlja povratak temeljnom i izvornom ugovoru ili misa- qu između čovjeka i Allaha kojim čovjek ne samo da je dobio ulogu Božijeg roba, el-'abd), već i Njegova namjesnika na zemlji, halifetullah fi'l-’erd, obdarenog mnogim darovima i blagoslovima za koje zauvijek mora ostati zahvalan. On to iskazuje kroz svoju svijest o Allahovoj Jedinosti, svjedočeći tu Jedinost i djelujući konsekventno njoj.

S druge tačke gledišta, islam je posljednja vjera. Poslanik islama jest hatemil-enbija, pečat poslanika, i četrnaest stoljeća ljudske povijesti dokazala su neospornost islama da polaže pravo na to da je on posljednja objava. Od smrti Poslanika[2] nijedna značajnija vjera nije se pojavila na zemlji, ništa što bi se moglo uporediti s vjerama koje su prethodile islamu - kršćanstvo, judaizam, zoroastrizam i si. Javljali su se povremeno religijski pokreti ili ogranci dviju vjera koje se dotiču, kao naprimjer u Indiji, no nikada se nije pojavio poslanik poput Poslanika islama niti je došlo do pojave univerzalne nebeske objave kao što je to bio islam od vremena prvog/ sedmog stoljeća, niti će se ijedna više javiti

do kraja svijeta. Stoga je islam posljednja vjera sadašnjeg ciklusa ljudske historije; to je posljednja velika svjetska vjera. Iskazujući na najpotpuniji, najzaokruženiji i najsavršeniji način doktrinu Jedinosti i primjenjujući je na sve aspekte ljudskog života, islam
2.U ovoj knjizi, gdje god se riječ poslanik piše velikim početnim slovom, misli se tada na Poslanika islama, Muhammeda ibni Abdullaha-alejhi's-selama (neka je nad njim mir i Allahov blagoslov) 3. Tekst hadisa koji se javlja u Muslimu 1,1: je na stanovit način i najviši stepen poruke Jedinosti. Tako u posljednjem ajetu Objave, ajetu koji je Poslanik ponovio u toku svog oproštajnog govora, stoji: "Danas sam vam vjeru vašu upotpunio, i blagodat Svoju prema vama ispunio, i da islam vaša vjera bude-Ja sam htio!" (V:4) ***

Prema tome, islam je, s jedne strane, praiskonska vjera, koja oduvijek postoji, vjera koja je u prirodi stvari, vjera Jedinosti koju su svi poslanici dokazivali tokom povijesti, a s druge strane to je posljednja vjera, konačni pečat i kopča u dugom poslaničkom lancu, za koji se tradicionalno navodi da je lanac 124.000 poslanika, a koji su svi vjerovali u Jedinog Boga. Ovakvo shvaćanje vjere u islamu izrazito je važno za razumijevanje i samog islama i njegovog historijskog razvoja jer se većina ostalih vjera temelji na osnivaču, vjerovjesniku, stanovitom historijskom događaju, kao što je to u kršćanstvu, ili stanovitom povijesnom narodu, kao što je slučaj u judaizmu, dok se islam ne zasniva niti na posebnom događaju, niti na posebnom vjerovjesniku ili narodu. On se temelji na Jed- noći Apsoluta, Allaha, Apsolutnoj Istini i na praiskonskoj prirodi čovjeka, čitavog čovječanstva, a ne određenog naroda kao naprimjer Arapa, Perzijanaca ili Turaka, niti na nekom osobitom povijesnom događaju. Temelj islama je priroda stvarnosti i islam upućuje na ono što je u prirodi stvari. Tako je upravo Allahovim Određenjem posljednja potvrda istine koja se tiče prirode stvarnosti došla s početkom objave Kur'ana.

Ali, postojale su i ranije potvrde jedinosti Allaha. Najviša istina islama sadržana u šehadetu, La ilahe illellah, nije izumljena kao rezultat kur'anske objave preko Poslanika u Arabiji u prvom/sedmom stoljeću; to je prije potvrda istine koja je oduvijek bila, jest i uvijek će biti. Upravo iz tog razloga muslimani posjeduju stanoviti vid nehistorijske perspektive o prirodi vjere. Vjera ne ovisi o historijskom događaju

*** (Svi prijevodi kur'anskih ajeta, navedeni u djelu S.H. Nasra, preuzeti su iz: KUR'AN s prijevodom na bosanski jezik, preveo: prof. dr. Enes KARIĆ, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995. - prim. prev.

kao što je, naprimjer, život Krista shvaćen u kršćanstvu. Ona ne ovisi o nekom posebnom događaju, bilo povijesnom bilo nekom drugom, već o stvarnosti koja je takva kakva jest i koja je upisana u srce čovjeka kao Allahovog namjesnika, stvorenja stvorenog da odražava Allahova Imena

i Svojstva. Čovjek je stvoren na ovome svijetu kako bi potvrdio Allaha kao Apsolut, Onoga čije zapovjedi mora slijediti na ovome svijetu. Musliman mora živjeti u skladu s Voljom Onoga Koji ga je stvorio. Iz tog razloga, kroz čitavu islamsku tradiciju, muslimani su uvijek govorili ne samo o islamu kao vlastitoj vjeri već i o vjeri kao takvoj i potvrđivali suštinu dinu'l- hanife, praiskonske i vječne vjere koja je uvijek postojala u srcu svih objava enbija ili Allahovih poslanika kroz historiju čovječanstva. Iz toga razloga Poslanik i riječ Kur'ana pozivaju muslimane da zaštite pripadnike drugih vjera sve dotle dokle oni priznaju Božiju jedinost i ne potpadnu pod neki od vidova politeizma.

Tako je s islamskog stanovišta vjera u prirodi samog čovjeka, a nije mu nešto slučajno pridruženo. Ona nije puki duševni užitak već sam raison d'etre ljudskog postojanja. I jedino je vjera ta koja ljudski život oplemenjuje dostojanstvom, koja čovjeku omogućuje da živi u punoći zbilje i prirode koju mu je Allah obdario i jedina koja određuje krajnji značaj ljudskom životu. Islam vjeru smatra nužnom za ljudski život. Bez nje, čovjek živi ispod svog dostojanstva i tek je dijelom ljudsko biće. Jedino stvarno vjerujući, prihvaćajući izvorni ugovor između čovjeka i Boga, čovjek može u potpunosti biti svoj. Vrlo je teško za muslimanski mentalitet čak i razumjeti ateizam, razumjeti kako ljudi mogu živjeti bez vjere, pojmiti kako ljudi mogu provesti čitav život, a da nisu svjesni postojanja transcendentne Istine - Allaha. I zato je muslimanima vrlo teško odoljeti izazovu da čak i moderne ljude na Zapadu ne promatraju u kategorijama kršćana, Židova ili sljedbenika nekih drugih vjera. Velika većina muslimana i dalje vjeru smatra glavnim dijelom ljudskog života.

Uz to, u islamskoj perspektivi nema partikularizma što se tiče vjere u njenom krajnjem smislu. Jedina osobitost koju is
lam nameće svom poimanju vjere jest činjenica da se islam smatra posljednjim izrazom dugog lanca posláničkih objava, temeljenih na naglašavanju jedinosti Allaha i Njegove poruke različitim ljudima koji su živjeli u različitim klimatskim uvjetima, u različitim geografskim okružjima i različitim periodima ljudske historije.

Islam - iman - ihsan

Vjera objavljena u Kur’anu posredstvom poslanika Mu- hammeda - alejhi's-selam - uvriježeno se naziva islam, no u Kur'anu se često oni koji pristaju uz Poslanikovu poruku nazivaju mu'minun, što u doslovnom prijevodu znači: onaj koji ima iman ili vjeru. Isto se tako, i riječ ihsan ili krijepost kao i muhsin, onaj koji posjeduje ihsan, upotrebljavaju i u Kur'anu i u hadisu. Kako bi se u potpunosti shvatilo značenje vjere u njenom islamskom kontekstu, nužno je razumjeti tradicionalno objašnjenje svih triju arapskih pojmova: el-islam, el-iman i el-ihsan.

Što se tiče prvog pojma, el- islam, svaki musliman koji je stekao

najosnovnije obrazovanje o svojoj vjeri vrlo dobro zna da postoje stanoviti erkan ili temelji koji definiraju el-islam, a to su: šehadet, svjedočenje jedinosti Allaha izgovaranjem riječi La ilahe ilallah kao i poslanstva Njegova poslanika Muhammedun resulul- lah, obavljanje dnevnih namaza, post u toku mjeseca ramazana, hodočašće ili obavljanje hadža ako su ispunjeni za to uvjeti određeni šerijatom, te davanje zekjata ili pristojbe. Neki su tome pridodali i džihad ili nastojanje da se ostvari Allaho- va Volja kao šestu odredbu ili rukn, mada je u stanovitom smislu džihad sadržan u svim ostalim odredbama, jer da bi se ostvarila bilo koja od ovih dužnosti, treba uložiti trud na Allahovu putu. Da bi se bio dobar musliman, treba uložiti napor (džehd), izvršiti džihad u najdubljem smislu te riječi.

Sto se tiče pojma el-iman, njegova definicija je kao i ona pojmova el-islam i el-ihsan sadržana u poznatom hadisu u kojemu se alejhi's-selam Džebrail javlja Poslaniku. [3] U njemu je iman objašnjen kao posjedovanje vjere u Allaha, Njegove poslanike, knjige, meleke i Sudnji dan. Važno je uočiti da, prema ovome hadisu, osoba koja posjeduje iman ili vjeru, mu'min, ne mora vjerovati samo u Allaha i Poslanika islama već u poslanike u množini; ne samo u Kur'an, najviši Kitab ili Knjigu koja je sveti spis muslimana, već u sve knjige objave, kutub; ne samo u ovaj svijet već, naravno, i u onaj što će tek doći, u eshatologiju ili me'ad i ne samo u vidljive sile već i u Allahove meleke koji imaju tako važnu ulogu u kur'anskom opisu vladavine svemirom i čovjekovom odnosu s Bogom. Pojam ihsan također je objašnjen u poznatom hadisu, kao što je već ranije navedeno. Ihsan označava poštovanje Allaha s takvom prisutnošću duha i koncentracijom kao da Ga se može vidjeti ili već ako Ga se ne može vidjeti, a ono sa spoznajom da Allah ipak vidi svakog čovjeka. To označava onaj intenzitet i savršenstvo življenja u skladu s najdubljim značenjem načela vjere koje može započeti tek kada čovjek

3.Također se prenosi od Omera-radijallahu anhu: "Jednog dana sjedjeli smo kod Allahovog Poslanika - sallallahu alejhi we sellem - kad se pojavi čovjek jako bijele odjeće i jako crne kose. Na njemu se ne primijeti trag putovanja i niko ga od nas ne poznavaše. Sjede kod Poslanika. Oslonivši svoja koljena na njegova koljena, stavio je svoje dlanove na njegovo stegno pa reče: "O, Muhammede, obavijesti nas o islamu." Resulullah - sallallahu alejhi we sellem - reče: "Islam je da posvjedočiš da nema Boga osim Allaha i da je Muhammed Allahov poslanik i da obavljaš namaz, daješ zekjat, postiš ramazan, hodočastiš Ka'bu ako si u mogućnosti da to učiniš." On reče: "Istinu si rekao." Mi se začudismo: pita ga i potvrđuje mu. Isti reče: "Obavijesti me o imanu." Pejgamber reče: "Da vjeruješ u Allaha, Njegove meleke, Njegove objave, Njegove poslanike, Posljednji dan i da vjeruješ u Njegovo određenje dobra i zla." Reče: "Istinu si rekao." Reče: "Obavijesti me o ihsa- nu (dobročinstvu)."

Pejgamber reče: "Da robuješ Allahu kao da Ga vidiš, jer, iako ti ne vidiš Njega, zaista On vidi tebe." Reče: "Obavijesti me o Času (Sudnjem danu)." Pejgamber reče: "O njemu upitani ne zna više od onoga koji pita." "Obavijesti me o Njegovim znakovima." Reče: "Kad robinja rodi svoju gospodaricu, kad se vide bosonogi, goli, oskudni pastiri kako se nadmeću u izgradnji visokih građevina!" Zatim ode, a ja sam ostao zbunjen. Zatim reče Pejgamber: "Omere, znaš li onoga koji je pitao?" Reče: "Zaista je ono Džibril došao da vas poduči vjeri." (Prenio Muslim, objavljeno u: četrdeset hadisa - Izabrane izreke Božijeg Poslanika Muhammeda, sastavio: Imam en-Nevevi, 11. izdanje, Zagreb, 1993., str. 6-8). postane u potpunosti svjestan što znači biti ljudsko biće. U stanovitom smislu vjera (ed-din) ili islam, kako je najčešće nazivamo, podrazumijeva ne samo prvi element ili el-islam koji se sastoji od prihvaćanja šehadeta i temeljnih načela Božanskog zakona, već i iman, vjeru. Nadalje, na najvišem stepenu ona uključuje i ihsan, tojest onu krijepost ili ljepotu duše koja omogućuje čovjeku da živi u savršenom skladu sa Željom Allaha, da ga savršeno poštuje, da se uvijek sjeća Njegova Određenja te, na najvišem stepenu, da Ga se sjeća u svakom trenutku, jer kako stoji u Kuranu: Sjećajte se Vi mene, pa ću se i Ja sjećati Vas! (11:152). Kur'an također navodi: A doista, srce se smiruje pri svakom Allahovom spomenu! (XIII:28).

Kur'an Časni

Kur'an časni, el-Quran u'l-medžid, središnja je, sveta Istina islama. Njegovo značenje, riječi, glasovi, slova kojim su napisane njegove riječi i sama knjiga koja sadrži ta slova, smatraju se kod muslimana svetim. Kur'an nije tek ljudska transkripcija Božije Riječi. On je doslovno Riječ Allaha, objavljena Poslaniku islama na arapskom jeziku, koji je Allah odabrao za Svoju Objavu, jer kako u Kuranu stoji: Objavljujemo je Mi kao Kur'an na arapskom jeziku, da biste shvatili! (XII:2).

Za razliku od mnogih drugih svetih knjiga koje su vrlo stare i čija nam povijest sastavljanja nije poznata, Kur'an je objavljen u punom svjetlu povijesti, tako da tačno znamo kada je Objava počela i kada je završila. U toku dvadesetogodišnje poslaničke misije Muhammeda ibni Abdulaha, Kur'an je kroz njega objavljen čitavom čovječanstvu. Prva objava koja je sadržavala početne ajete sure Zakvačak, objavljena je preko meleka Džebraila na Planini Svjetla (Džebelu'n-Nur) Poslaniku kada mu je bilo četrdesest godina, a posljednji dio kada mu je bilo šezdeset i tri godine, nedugo prije njegove smrti. Tokom tog perioda od dvadeset i tri godine, Kur'an je Poslaniku objavljivan u različitim prilikama: ponekad dok je govorio s ljudima, ponekad dok je šetao ili čak i u toku jahanja.

Svaki put Poslanik bi izgovorio naglas Božiju Riječ kako bi je njegovi sljedbenici zapamtili i trajno upamtili izrazitom moći pamćenja koju su

drevni Arapi, kao nomadski narod vrlo bogate poetske tradicije, posjedovali. Vremenom su ajeti postepeno sakupljani, ponekad zapisivani na kostima deva, ponekad na papirusu, no najviše na pločicama srca i duše Poslanikovih sljedbenika, ashaba, koji su riječi Objave slušali neposredno od Poslanika. Postepeno je i širi krug muslimana, izvan uskog kruga neposrednih Poslanikovih sljedbenika, znao Kur'an napamet.

Nakon smrti Poslanika (alejhi's-selam), kako se smanjivao broj hafiza ili onih koji Kur'an znaju napamet padao uslijed ratova i prirodnih nedaća, islamska zajednica je osjetila potrebu da Kur'an Časni treba konačno zapisati i proširiti među ljude. I tako je sakupljeno ono što je bilo zapisivano od strane ranih kutaba, odnosno zapisivača Kur'ana, osobito Alija i Zejda, od vremena Poslanika i hilafeta Ebu Bekra naovamo. Konačno je u vrijeme hilafeta Osmana sakupljen i sistematiziran cjelovit tekst Kur'ana, prema uputama samog Poslanika, a što je rezultiralo današnjim rasporedom od 114 sura. Na osnovu te konačne verzije rađeni su prijepisi koji su razaslani na sve četiri strane novoutemeljenoga islamskog svijeta.

Upravo su na temelju ove verzije Kur'ana rađeni svi daljnji primjerci. Nema nikakvih izmjena u tekstu Kur'ana niti je bilo ikakvih revizija. Postoji samo jedan tekst koji prihvaćaju svi muslimani; sunnije, ši'ije i ostali, a to je ta konačna Knjiga koja stoji kao središnji Izvor istine, kao vodič i inspiracija svim muslimanima.

Treba također imati na umu da, mada mi danas o Kur'anu časnom mislimo kao o napisanoj knjizi, izvorno se radilo o glasovnoj Objavi, Objavi riječi kroz glasove. Poslanik je čuo riječi Svetog Teksta i one su ga potpuno obuzimale i obgrlji- vale. Ova moć časnoga Kur'ana ostaje i danas kao središnja Istina Svetog Teksta. Iz tog razloga mnogi muslimani koji nisu Arapi i koji ne znaju ni riječi arapskog jezika uzbuđeni su do srži svog bića pri samom slušanju učenja Kur'ana. U samom zvuku Allahove Riječi leži Božija Snaga koja dotiče dubinu muslimanske duše čak i ako musliman ne razumije značenje ovih riječi na arapskom jeziku.

Postoji, naravno, mnogo znanosti povezanih s Kur'anom, kao što je ihsa, brojanje ili računanje ajeta različitih poglavlja ili sura, kao i znanosti tertil, qira 'et i tedžwid, koje su sve povezane s čitanjem, učenjem i izricanjem kuranskog teksta, kao što postoji, naravno, i znanost tumačenja Kur'ana (tefsir i te'wil) koje su se snažno razvile već od prvih početaka islamske povijesti. Naime, od samog je početka postojala usmena tradicija tumačenja kur'anskoga teksta od strane Poslanika (alejhi's-selam) ashabima i koja se nastavljala kroza sve slijedeće generacije. I na toj su usmenoj tradiciji kao, naravno, i na samom hadisu, koji je prvo tumačenje Kur'ana, komentatori počeli pisati sve moguće

vrste tumačenja - od onih koja se tiču pitanja gramatike i sintakse do onih koja dotiču pitanje društvenog konteksta kao i duhovnih i etičkih principa. Ovi se komentari protežu kroz vrlo dug vremenski period - od onih najranijih koji doista potječu iz vremena ashaba te potom komentari Hasana el-Basrija i Imama Dža'fera es- Sadiqa, do onih poznatih kasnijih radova, naprimjer Taberija i Zamahšerija. Pisanje kur'anskih komentara nastavljeno je kroz stoljeća. Svaka je generacija muslimana pisala komentare časnoga Kur'ana pokušavajući svojom vlastitom mudrošću izvući ono nužno za život muslimana te generacije unutar okolnosti u kojima su se nalazili. Ustvari, temeljito razumijevanje Svetoga Teksta oduvijek je ovisilo o komentarima, mudrim tumačenjima koja su nastajala stoljećima i koja predstavljaju izuzetno vrijedno naslijeđe za sve one muslimane koji nastoje razumjeti značenje Allahove Riječi.

Kur'an časni je istovremeno i kazivanje, el-qur'an, razbor, el-furqan, majka svih knjiga, umm u'l-kitab, vodič, el-huda, i mudrost, el-hikme. Kur'an je izvor i porijeklo čitavnog znanja, sve mudrosti i sve poduke muslimanima. Sve u vezi sa Kura'nom odnosi se na Allaha iz Kojeg izvire. Prije svega, u
Kur'anu treba naglasiti nevjerovatnu ljepotu izraza koja je središnje čudo islama, belaga ili rječitost (snaga, bogatstvo izražavanja) Kur'ana, koju nikada nisu dostigli čak ni najrječitiji ljudi jer je nemoguće uspoređivati ljudski jezik s božanskim. U Kur'anu časnom je Božije Prisustvo uzdiglo arapski jezik s ljudskog u Božanski; u jezik koji posjeduje Božiju Snagu tako da se nijedan drugi ljudski jezik ne može s njime izjednačiti. Kao posljedica tog Božanskog Prisustva svaki proučeni ajet na stanovit način suočava čovjeka s Alla- hom i vraća ga njegovu Stvoritelju. U Kur'anu je prisutna neka vrsta misterioznog Prisustva koja zrači iz cjeline Svetog Teksta, čak i iz ajeta za koje se čini da se bave svakodnevnim svjetovnim stvarima. I to Sveto Prisustvo u časnome Kur'anu vraća čovjeka Allahu, neovisno koji se dio Kur'ana čita ("uči") i neovisno koja se poruka nekim ajetom prenosi.

Cjelina Kur'ana poziva čovjeka Allahu. Ne samo da čovjeku pruža vodič na ovome svijetu već i stalno poziva čovjeka k Izvoru, Početku svega. Iz tog su razloga često ajeti koji se bave određenim ljudskim ili društvenim pitanjima prekidani pozivom Allahu i spominjanjem Njegova Imena, kroz koje, ustvari, sve stvoreno prima Njegov blagoslov, Njegovu potporu i Njegove zakone.

Kur'an Časni sadrži istovremeno: nauku o pravoj prirodi svega - metafiziku ili ono što bismo mogli nazvati znanjem o krajnjoj prirodi stvari; etički kod koji je temelj islamskog prava, te povijest. Kur'an sadrži metafizička učenja u tom smislu što su u Kur'anu izložena učenja koja se tiču prirode Stvarnosti. Ustvari, velik broj kur'anskih ajeta ne odnosi se

na pitanja prava ili etike već prirode stvarnosti: ponajviše prirode Allaha, transcendentne Istine, Jedine Istine koja je iznad i izvan dosega sveg što možemo pojmiti i zamisliti i koja je još k tome izvor svega što postoji. Kur'an se također bavi pitanjem prirode svijeta; ne samo fizičkog svijeta već prvenstveno svijeta meleka, svijeta koji je Allah stvorio nad ovim koji nas okružuje, nad vidljivim svijetom. I na kraju, Kur'an se bavi i (ovim) vidljivim svijetom.

U Kur'anu Časnom nalazimo na stalna upućivanja na svijet prirode, na Allahovo stvaranje koje Kur'an, na određeni način, prihvaća kao sastavni dio svijeta kojem se obraća. Naime, mnogi ajeti u Kur'anu započinju tako da Allah kao svjedoke zaziva ono što je Sam stvorio, kao, naprimjer, Sunce ili Mjesec. Tek potom slijedi preostali dio ajeta.

U kur'anskoj Objavi sudjeluje stvoreni red, svijet prirode i čini se da Kur'an, mada se obraća čovjeku, uključuje također i vanljud- ski domen Allahovog stvaranja.

Kur'an Časni sadrži najdublju doktrinu o prirodi konačne Istine, razotkrivajući na najblistaviji način Jednoću, Uzvišenost, Transcendentnost i istovremeno Ljubav, Samilost, Milostivost i Bliskost Allaha. S jedne strane, Kur'an iznova potvrđuje da Njemu nema niko sličan, da je On transcendentalni, Uzvišen, Veličanstven. S druge, pak, strane tvrdi da je Allah čovjeku bliži od njegove vratne vene. Tako je u Kur'anu istovremeno prisutno učenje o Allahovoj transcen- denciji kao i ono o Njegovoj imanenciji - učenje da je On blizak čovjeku i da upravlja našim životima na najintimniji način, bivajući nam bliži negoli smo to mi sami sebi.

Postoji, također, i čitava doktrina o posrednom svijetu između Allaha i čovjeka, velikoj grupi meleka na koje Kur'an stalno upućuje u različitim kontekstima. Meleki su instrument kojim Allah upravlja svemirom i posredni su stepeni zbilje između čovjeka i Allaha. Među te posredne svjetove uključen je također i svijet džina koji u stvarnosti odgovara duševnim silama dok su meleki sasvim duhovna bića.

I, konačno, o svijetu prirode, svijetu koji okružuje čovjeka vrlo se pozorno govori - ne tek kao o okviru ljudskog života već i sudioniku u životu koji je Allah namijenio za sve stvoreno. Kur'anska je objava na stanovit način islamizirala dio kosmosa, dio u kojem musliman živi i umire, te (tako i) svijet prirode sudjeluje u kur'anskoj objavi kao i ljudski, kojem se Kur’an direktnije obraća.

Druga važna poruka Kur'ana etičke je prirode. Ona se tiče moralnih principa prema kojima bi čovjek trebao živjeti kao i njihove primjene. Čovjek se stalno podsjeća na krajnje posljedice njegovih postupaka te da, ustvari, one utječu na nas ne samo na ovom već i na onom svijetu, te da Allah očekuje od nas da budemo dobri, pravični, milostivi i pobožni. Nisu samo navedeni određeni grijesi, poput krađe, ubojstva, preljuba i si.

već i opći principi dobra i zla kao i potreba da se živi u skladu s Allahovom voljom, a posljedice koje proizlaze iz protivljenja tome navode se na brojnim kur'anskim mjestima. Možda je najsnažnija kur'anska riječ koja dotiče ovaj do- men riječ taqwa, što bi se približno moglo prevesti samosav- lađivanjem u strahopoštovanju pred Bogom, a koje se iskazuje kroz čovjekov život i djelovanje. Allah stalno naređuje čovjeku da živi u skladu s ovim principom (taqwa), da živi u bogobojaznosti, imajući na umu da, učini li zlo, za njega uvijek slijedi kazna. Pa ipak, Kur'an dodaje da je Allah milostiv te da su Njegova Pravičnost i Kazna uvijek uravnotežene Njegovom Milošću i Oprostom. Naime, u skladu s poznatim hadisom, na Allahovu je prijestolju (el-Arš) zapisano: Uistinu, Moja je Milost veća od Moje Srdžbe. I, naravno, sve sure Kur'ana Časnoga, osim jedne, započinju rečenicom kojom musliman započinje svako dobro djelo, onom: Bismil- lahi'r-Rahmani'r-Rahim, u značenju: U ime Allaha, Sveopćeg Dobročinitelja\, Milostivog. Dakle, naglasak je na Allahovoj Milosti.

I upravo je u ime Božije Milosti svijet stvoren i time počinje Kur'an Časni, a ne imenima koja se odnose na Božiju ljutnju ili Božiju Uzvišenost; naprimjer: el-Muntaqim, Onaj koji se osvećuje onima koji počine zlo, ili drugim sličnim imenima. Stoga, mada časni Kur'an naglašeno spominje obzir Božije Pravičnosti, važnost dobročinstva i čovjekove odgovornosti za njegova djela, naglašeno je i da je uvijek moguće moliti Allaha za oprost te da je Božija Milost prisutna u svakom trenutku ljudskog života, kao što se navodi u poznatom ajetu: Pred Allahovom samilošću nemojte očajavati! (XXX1X:53).

Etičke norme navedene u časnome Kur'anu temelj su islamskog prava, šerijata. Neki elementi šerijata eksplicitno su navedeni u Svetom tekstu, kao, naprimjer, pravo naslijeđa.

No, mnoge pravne odredbe imaju svoje izvorište u Kur'anu, gdje se tek implicitno spominju, da bi potom bile jasnije određene Poslanikovim sunnetom, stavovima islamske zajednice kao i promišljanjem na osnovi već navedenih izvora.

Konačno, Kur'an Časni sadrži kroz svoja poglavlja (sure) i svetu povijest, to jest, pruža prikaz života poslanika - od Ad- ema (alejhi's-selam) nadalje, uporedo uz povijest različitih naroda i događaja. Mnogi od velikih poslanika semitskog svijeta, koji se spominju u Bibliji, spominju se također i u Kur'anu, mada prikaz nije nužno identičan. Neke od ključnih ličnosti, naprimjer, Ibrahim (Abraham), Musa (Mojsije) i Isa (Isus) - koji su središnje ličnosti judaizma i kršćanstva - također su snažno naglašene i u islamu.Uz to, postoje i neki drugi, naprimjer Lukman i ostali drevni semitski poslanici Arabije, koji se ne spominju u Bibliji, ali se navode u Kur'anu. Sveto kazivanje je povezano s ovim i ostalim ličnostima o kojima Kur'an pripovijeda na različitim mjestima. Neka od tih

kazivanja, kao Ibrahimova žrtva, priča o životu Isaa i Merjeme (Marije), čine vrlo važan element u vjerskoj svijesti islamskog naroda upravo uslijed njihova središnjeg mjesta u Kur'anu. Musa igra također vrlo značajnu ulogu i mnogi su kur'anski ajeti posvećeni epizodama iz njegova života.

Međutim, spomenuta sveta povijest ne podrazumijeva kazivanje o svakodnevnoj povijesti čovječanstva na način poučavanja moralnih i duhovnih principa. Uvijek se iz svete povijesti mogu izvući moralne i duhovne poduke jer ona, u najdubljem smislu riječi, uključuje borbu između sila Dobra i Zla, između različitih sklonosti duše, mada je, naravno, prisutna i (iz)vanjska povijest naroda koji su prethodili islamu, sa stanovišta Allahove dalekovidnosti. Iz takvih se, dakle, kur'anskih prikaza trebaju izvući duhovne lekcije kao i one koje se tiču povijesti čovječanstva prije objave samog Kur'ana.

Kroz sve ove aspekte, Kur'an predstvalja alfu i omegu islamske vjere, u smislu da sve što je islamsko, bilo da se radi
o pravu, misli, duhovnom i etičkom učenju, čak i umjetnosti, ima svoje korijene u eksplicitnim ili implicitnim učenjima Svetog Teksta. Musliman se rađa sa zvukom učenja Kur'ana, jer se uvijek djetetu na uho, po rođenju prouči Šehadet, a on je sadržan u Kur'anu. On čitav svoj život živi okružen zvukom Kur'ana koji prožima tradicionalni islamski grad i selo,i do određenog stepena, i suvremeni islamski grad. I, konačno, musliman umire uz zvuk Kur'ana koji se razliježe oko njega. Musliman je, bilo muško ili žensko, od bešike pa do mezara obavijen kur'anskim učenjem. Ljubav prema Časnom Kur'anu i odanost njegovom učenju središnja je dužnost svake generacije muslimana; tako je danas i tako će uvijek biti, sve dotle dok islam živi kao vjera na Zemljinoj kori.

Sunnet i Hadis

Muslimani smatraju Poslanika islama najsavršenijim čovjekom, tačnije: najodličnijim i najsavršenijim od svih Allahovih stvorenja, ešrafu l-mahlugqat. Allah ga je obdario svim vrlinama i savršenstvom koje je neki čovjek sposoban posjedovati. Kao što Časni Kur'an navodi, on nije sam stekao pravo poslanstva već je bio od Allaha izabran, a uz to, sve su vrline kroz njega savršeno ozbiljene. Tako muslimani njegov primjer smatraju savršenim modelom ljudskog života u koji se treba ugledati.

On je savršen ili univerzalni čovjek, el- insanu' l-kamil, i Kur'an sam upućuje na njega kao na primjer u koji se treba ugledati, u slijedećem ajetu: Vi u Allahovu Poslaniku lijep uzor imate. (XXX111:21).
Uslijed sveg navedenog, Poslanikov je život, osobito u toku dvadeset i tri godine njegove poslaničke misije, bio od muslimana smatran primjerom za uređenje vlastitog života. Njegov cjelokupni život proučavala je svaka generacija muslimana, od Poslanikova vremena do danas, upravo iz

razloga što su svi pobožni vjernici nastojali u tom životu pronaći vodič za svoj vlastiti život kao i ključ za razumijevanje Allahove volje i značenja Njegove Riječi koja je objavljena, u svoj svojoj potpunosti, posredstvom Poslanika, u toku njegove misije.

Većina muslimana posjeduje određenu količinu znanja o Poslanikovu životu. Znaju da je rođen u uglednoj arabljanskoj obitelji u Mekki, da je vrlo rano ostao siroče, da su ga odgajali djed i amidža, da je već zarana pokazao velike moralne vrijednosti zahvaljujući kojima ga i nazivaju nadimkom Onaj kojem se može vjerovati, el-Emin, čak i oni iz plemena Ku- rejša koji će se kasnije okrenuti protiv njega. Poznato je također da su ga svi voljeli, da je iskazivao vrlo visok stepen velikodušnosti, ljubavi i suosjećanja, kao i da je u ranoj fazi zarađivao za život vodeći poslove za jednu bogatu ženu iz Mekke, Hatidžu, koja će mu postati suprugom i roditi mu prvo dijete. U periodu od njegove dvadeset i pete godine, kad se s njome oženio, do njegove pedesete godine, kada ona umire, ona mu je bila jedina žena i u tom mu je razdoblju pružala veliki oslonac i pomoć.

Poznato je uz to da je Poslanik svoju misiju započeo kad mu je bilo četrdeset godina, meditirajući jednom u pećini Hira, na vrhu Planine svjetlosti, Džebelu'n-nur, smještene odmah po izlazu iz Mekke. Tada mu se prvi put prikazao melek Džebrail i slijedećih će dvanaest godina provesti u Mekki, nastojeći proširiti Allahovu Riječ među onima koji nisu u Nju vjerovali jer je Ona, naglašavajući doktrinu Allahove Jedinosti, napadala samu opstojnost idolopoklonstva u trgovačkom društvu koje je tada okruživalo Poslanika. U toku tih godina, koje su za njega bile godine najvećih patnji, Poslanik je morao trpjeti sve moguće vrste uvreda i prisila, sve vrste suprotstavljanja, i to ne samo od onih koji su bili pripadnici drugih plemena ili onih koji su živjeli u udaljenim krajevima, već najvećim dijelom od svojih rođaka, ljudi koji su mu bili bliski, no koji su, ipak, najtvrdokornije odbijali prihvatiti Objavu koju je primao Poslanik. I kako je broj njegovih sljedbenika, koji su sačinjavali prvu zajednicu muslimana, rastao, tako je rasla i opasnost da će zajednica postepeno postati moćnom silom u Mekki. Nakon što je Poslaniku ponuđeno mito i nakon što su ga ugledne ličnosti plemena Kurejša pokušale odvratiti od misije, ponudivši mu, čak, da bude njihov vladar, a što je on odbio, na-posljetku je njegov život doveden u pitanje. Tada Poslanik, slijedivši Allahovu naredbu, iseljava iz Mekke u Medinu. U toj sudbonosnoj noći, dok je Alija spavao u njegovu krevetu, Poslanik se u pratnji Ebu Bekra zaputio prema Medini. Slijedeće tri noći proveli su u pećini čiji je ulaz, Allahovom voljom, ubrzo bio prekriven paukovom mrežom, bagremovi-nom i ptičijim gnijezdom, tako da, kad su narednog jutra pripadnici plemena Kurejša, slijedeći tragove deva, stigli do ulaza u pećinu, bili su uvjereni da u nju nije niko ulazio te tako nisu uspjeli pronaći Poslanika.

Otuda, Poslanik odlazi u Jes- rib koji će postati gradom Blagoslovljenog Poslanika, Medi- natu'n-Nebi. U tom će Gradu Svjetla Poslanik sagraditi prvu džamiju na istom mjestu na kojem i danas stoji i utemeljiti prvu jezgru islamskog društva, nakon brojnih bitaka i nevolja koje su dovodile u pitanje sam njezin opstanak.

U toku slijedećih dvanaest godina, Poslanik je iz Medine ne samo učvrstio taj grad, pretvorivši ga u prvu islamsku zajednicu, već i proširio islam izvan granica Grada, na preostali dio Arabije, sve dok se, na kraju, gotovo godinu dana prije svoje smrti, nije konačno pobjednički vratio u Mekku. Uništio je idole (kumire) u Kabi, ponovno uspostavio mir i ujedinio Arabijski poluotok pod bajrakom islama, prije svoje smrti koja ga je zadesila u Medini.

Ovaj dvadesettrogodišnji period Poslanikova života uvijek je, u svojim općim crtama, zauzimao središnje mjesto u svijesti, misli i imaginaciji svake generacije muslimana. O njemu su napisane bezbrojne biografije - od rane Sirah Ibni Hišama i Ibni Ishaqa do suvremenih biografija nastalih širom islamskog svijeta i napisanih na arapskom, perzijskom, urdu, malezijskom, turskom i, praktično, na gotovo svim islamskim jezicima. Postoje, naravno, osobito važni događaji iz Poslanikova života. Jedan od najznačajnijih jest njegov put do neba, el-mi'radž (miradž), koji se eksplicitno spominje u Kur'anu i koji opisuje Poslanikov put od Mekke do Jeruzalema, gdje se, na čudesan način, stepen po stepen, uzdizao do Allaha, do stepena potpune bliskosti, kao što se navodi u Svetoj Knjizi.

Ostali važni događaji uključuju njegovo preseljenje iz Mekke u Medinu i važne bitke, od kojih je svaka bila ključna za opstanak novoosnovane zajednice. Njegov porodični život, brakovi, kušnje, patnje, uspjesi, pobjedonosni povratak u Mekku i, naposljetku, njegov oproštajni govor prije smrti - svi su ti događaji poznati muslimanima i pružaju model za savršeno uređenje života, po uzoru na Allahovo naj- savršenije stvorenje.

Na osnovu njegova života razvila se čitava književnost, čitava poezija o Poslaniku. Nema islamskog jezika, bio to arapski, perzijski, turski ili neki drugi, a da neka od njegovih najljepših djela nisu posvećena epizodama iz Poslanikova života, života njegove obitelji, njegovih sljedbenika, njegovim raznovrsnim kušnjama i patnjama kao i vrijednostima njegova unutrašnjeg života i duhovnog savršenstva. Poslanik je također imao i velik broj tradicionalnih imena poput: Ahmed, Hamid, Mahmud, Wahid, Aqib, Ta Ha, Tahir, Ya Sin, Seyyid, Resul, Abdullah, Allah, Habiballah, Nasir, Mensur, Mustafa i Ebu'l- Kasim. Svako od tih imena upućuje na različit aspekt njegove ličnosti, a sva imena zajedno omogućuju pobožnom muslimanu da bolje razumije njegovu važnost. Znak pobožnosti u islamu jest ljubav prema Poslaniku. Niko ne može voljeti Allaha, a da ne voli Njegova Poslanika koji je bio

nazivan Allahovim miljenikom - Habibullah. Pobožni musliman također se prisjeća kur'anskog ajeta u kojem Allah i meleki blagosiljaju Poslanika: Allah i Njegovi meleki blago- siljaju Vjerovjesnika, o, vjernici, blagosiljajte Ga i vii pozdrav mu šaljite! (XXX111:56). Zazivajući (Božiji) blagoslov na Poslanika, sudjelujemo u činu Boga i meleka.

Muslimani se kroz čitavu svoju povijest nastoje ugledati u postupke Poslanika i razumjeti njegovu riječ i kazivanje, kroz pobožnu privrženost i ljubav prema osobi koja je bila odabrana od Allaha da pronese Njegovu Poruku i koja je bila tumač Njegove Riječi, odnosno Časnoga Kur'ana.

Običaji i postupci Poslanika nazivaju se sunnetom, dok se njegova kazivanja nazivaju hadisom, u značenju: kazivanja, predaja. Nakon Kur'ana, sunnet i hadis predstavljaju drugi temeljni fundament ili princip islama.

Poslanikov sunnet pokriva široko područje - od nekih izvanjskih pitanja, npr. načina ulaženja u kuću ili džamiju, pozdravljanja susjeda, brijanja brade, umivanja, sve do najdubljih vjerskih, moralnih i duhovnih činova i stavova, npr. kako postupati s prijateljem u teškim vremenima i kako postupati s neprijateljem, kako koncentrirano moliti, kako suosjećati s drugim muslimanima i, općenitije, s ostalim ljudima, kao i ostala pitanja slične prirode.

Sunnet se sastoji od dva dijela: prvi je svojevrsna islamizacija preovlađujućih navika i običaja arapskog društva kojem je islam objavljen i to, naravno, onih običaja koji su bili u skladu s duhom islama, a ne tek bilo kojih navika i običaja. Oni su bili islamizirani i postali su sastavnim dijelom sunneta.

Drugi dio sunneta predstavlja njegov vitalniji aspekt, onaj koji dotiče pitanje islamskog stava prema Allahu i Njegovom stvaranju. On se tiče, dakle, najvitalnijih elemenata samog islama.

Što se tiče hadisa, on se sastoji od velikog broja kazivanja blagoslovljenog Poslanika sakupljenih u toku prva tri stoljeća islamske povijesti od generacija pobožnih naučnika koji se nazivaju muhaddisima. Važno je na ovom mjestu napomenuti da su u ovome polju žene također odigrale vrlo značajnu ulogu i zajedno s muškarcima sakupljale kazivanja Poslanika, ispitivale lanac prenosilaca i proučavale, korak po korak, kako su od samog Poslanika određena kazivanja prenošena drugim ljudima, od jedne generacije do druge, sve do vremena njihova zapisivanja. Pouzdanost svakog prenosioca temeljito je proučavana i utemeljeni hadisi razlučeni su od onih koji imaju nepouzdan lanac prenosilaca. Razvijena je čitava nauka prema kojoj su razvrstani i sastavljeni autentični hadisi, djelomično autentični, slabi hadisi kao i oni bez ikakve autentičnosti.

Nakon dva do tri stoljeća intenzivna istraživanja i rada, zaokružena je glavnina hadisa i oni su učinjeni dostupnim čitavom islamskom svijetu.

Prva grupa napisa su oni koje su sakupili autori tzv. Ispravnih Knjiga, Sihah es-sitteh, odnosno šest standardnih zbirki hadisa koje su sunnije prihvatile u islamskoj povijesti kao one zbirke koje sadrže autentične hadise, dok su, stoljeće kasnije, četiri šiijske zbirke hadisa nazvane El-Kutubu'l- erbe'ah ili četiri knjige nastale kao kompilacija (ranijih zbirki). U tom su, dakle, polju sunnijske zbirke prethodile onim šiijskim. No, sadržaj je većine hadisa u obje zbirke, sunnijskoj i šiijskoj, u temelju identičan. Uglavnom je to lanac prenosilaca koji se razlikuje, dok je sadržaj hadisa gotovo isti.

Tekstovi hadisa pokrivaju područje od rasprava o nastanku svijeta, hijerarhiji meleka i svjetla, pitanja Allahove volje i načina Njegova upravljanja svemirom, pitanja kako se sloboda i determinizam isprepliću u ljudskom životu, sve do općeljudskih, političkih, ekonomskih i društvenih pitanja i praktičnih problema svakidašnjice, a koja dotiču odnose s porodicom, susjedima i prijateljima.

Hadis također, direktno ili indirektno, dotiče pitanja koja se odnose na okoliš u kojem bi muslimani trebali živjeti, dakle pitanja čistoće, ljepote i doličnosti. Postoje hadisi koji su, zajedno s Časnim Kur'anom, imali vrlo važnu ulogu u stvaranju islamske umjetnosti, arhitekture, urbanizma i, ustvari, u stvaranju cjelokupnog fizičkog ambijenta koji bi trebao odražavati značenje, duh i bit islamske Objave.

Hadis je, naravno, uz Časni Kur'an, i izvor šerijata. On sam predstavlja prvi komentar kur'anskog teksta te je, kao izvor šerijata, zajedno s Kur'anom, bio detaljno proučavan sa stanovišta njegovog sadržaja iz područja prava. Stoljećima su, tako, različite škole prava razvile metode nadopunjavanja Kur'ana proučavanjem hadisa. Hadis je, također, i izvor islamske misli i gotovo svi aspekti te misli, poput teologije, nauke, filozofije te čak gramatike i lingvistike imaju korijene u hadisu kao i u Kur'anu. Ne postoji polje islamske misli u kojem hadis nije igrao značajnu ulogu, kao nadopuna ili objašnjenje Allahove Riječi sadržane u Kur'anu. Poslanik je, nedugo prije smrti, bio zapitan kako ga se sjećati (nakon smrti). On je rekao: Učite Kur'an, jer nešto je Poslanikove duše sadržano u samom učenju Allahove Riječi. Štaviše, Poslanikova kazivanja nadopunjuju značenje Časnog Kur'ana i bez njega mnogi ajeti ne bi bili u potpunosti razumljivi. Čak ni temeljni muslimanski obredi, poput dnevnih namaza (es- salah) ne bi bili mogući, a da njihovo obavljanje nije muslimanima bilo objašnjeno kroz sunnet i hadis. Kuran Časni naređuje nam da obavljamo namaze, ali način vršenja namaza temeljen je na modelu koji je pružio Poslanik, a isto je i s detaljima koji se tiču obavljanja hadža (hodočašća) i ostalih islamskih obreda kao i raznovrsnih dnevnih obaveza. Također, mnogi od kur'anskih ajeta koji se ne bave toliko pravnim pitanjima koliko naukom o prirodi pojavnog svijeta, pojašnjeni su hadisom koji tako čini vrlo važne

komentare tih ajeta. Časni Kur'an i hadis su tako veliko bogatstvo koje je Allah pružio muslimanima. Nadalje, prvi izvor, a to znači Kur'an, ne može se u potpunosti procijeniti niti razumjeti bez pomoći drugog izvora, a to su hadis i sunnet koji svim generacijama muslimana pružaju komentar čovjeka koji je bio najsposobniji razumjeti Allahovu Riječ i koga je Allah odabrao za Svog Vjerovjesnika i Svog Prijatelja, kojem je objavio Svoju Uzvišenu Riječ.

ZAKLJUČAK

Može se tako reći da za definiciju islama, za pokušaj opisa šta on u svojoj biti znači, treba potvrđivati središnju doktrinu Jedinosti. Allah je Jedan i Njegova Jedinost jest takve prirode da je u konačnosti samo On u potpunosti razumije i svjedoči. Jer, kako u Kur'anu stoji: Allah svjedoči da nema drugog Boga osim Njega...(111:18). No, mi kao ljudska bića, kao Njegovi svjedoci i kao Njegove halife ili predstavnici na Zemlji moramo također nastojati da shvatimo tu Jedinost, tewhid.

Ne samo da čovjek mora shvatiti da je Allah jedan, već mora također spoznati da među svim stvarima postoji međuodnos. Jedinost vlada čitavim, od Allaha stvorenim, svijetom i ljudskim društvom, ako je to društvo islamsko. Tako mora biti jedinost u ljudskom životu, mora biti jedinost u odnosu između čovjeka i svijeta prirode; mora biti jedinost u ljudskoj misli; jedinost mora postojati u čovjekovom stvaralaštvu, umjetnosti, arhitekturi i gradovima koje čovjek stvara. Svi ovi oblici jedinosti odražavaju Allahovu Mudrost i Volju u našem svijetu, Volju koja je najkonkretnije otjelovljena u Allahovom pravu ili šerijatu i koja bi se, također, trebala izražavati u svakom izvornom vidu života muslimana.

Radi spoznaje kako se ta jedinost očituje u ljudskom životu, treba se okrenuti istinama koje nam otkriva Časni Kur'an, koji u svom srcu sadrži doktrinu jedinosti kojoj se uvijek iznova vraća, kao i hadisu i sunnetu Poslanika koji su prvi komentari Kur'ana i koji nam izlažu i podastiru znanje o životu Njegova Izabranog Vjero vjesnika. Poslanik je živio u skladu s Voljom Jednog Jedinoga i u svakom je vidu svoga života, u svim raznovrsnim aktivnostima kojima se bavio, od toga da je bio sudac ili vojskovođa, glava porodice ili duhovno biće koje je izravno čulo Allahovu Riječ i prenijelo je čovječanstvu, od toga da je bio Allahov Posljednji Poslanik, očitovao tu jedinost za kojom muslimani tragaju čitav svoj život. Biti dobar musliman znači živjeti u skladu s Allahovom Voljom, živjeti čestito u skladu s etičkim principima ocrtanim u Časnome Kur'anu i hadisu i živjeti sa sviješću o Jedinom Allahu koja je odražena u Njegovu stvaranju kao i unutar čovjeka i društva, tako da to društvo odražava Njegovo učenje onako kako je ono sadržano u Njegovoj Knjizi i kako je ono bilo stalno prisutno u životu i praksi Njegovog Posljednjeg Poslanika.

Drugo poglavlje
BOG, ČOVJEK I SVEMIR
PITANJA ESHATOLOGIJE

Allah

Moglo bi se reci da je sam razlog za Objavu islama bilo razotkrivanje potpune i zaokružene doktrine o prirodi Boga, na arapskom - Allaha. Svaka je autentična vjera težila za tim da objavi Božiju jedinost i raznorodne obzire Njegove beskrajne Zbiljnosti, neke naglašavajući jedan element, druge neki drugi. Islam teži predstavljanju i opisivanju, do stepena do kojeg je to moguće izraziti ljudskim jezikom, zaokružene doktrine Božije Prirode. Allah, Vrhovna Zbiljnost, istovremeno je i Bog i božanstvo, istovremeno i transcendentan i imanentan, bezgranično izvan dosega i bezgranično blizak čovjeku, uzvišen i samilostan.

On je Apsolutan, Bezgraničan i Izvor sve dobrote. On je Počelo i Kraj svih stvari. On je Stvoritelj, Uzdržavatelj i Konačnost svemira, u tom smislu da On udahnjuje i život i smrt. Sve se Njemu vraća. Sve pozitivne kvalitete koje promatramo u svemiru, poput ljepote, dobrote i snage, dolaze od Njega i On je izvor ne samo postojanja svemira već i svih tih kvaliteta. Islamska doktrina o Bogu naglašava prvenstveno i prije svega princip Njegove Jednakosti. Reci: On, Allah - Jedan je, (CX11:1), Onaj koji nije rodio, nit' rođen je! (CX11:3), Onaj koji ne može biti doveden ni u kakav odnos koji bi na bilo koji način pomračio Njegovu Jedinost, Onaj kojem niko nije sličan, Kome niko ravan nije! (CX11:4) i Onaj koji je nedjeljiv. Ta Božija Jedinost, koja se toliko naglašava u Časnome Kura-nu, odnosi se na Božiju bit, Njegov Zat. Međutim, Allah također ima imena i kvalitete. Sam Kur'an ne upućuje na Boga samo kao na Allaha ili Njega (Imwe) već neprestano i kao na Izvor Milosti, Onoga koji oprašta, Uzdržavatelja, Onoga koji zna, Koji čuje, Koji vidi i tako dalje. Ta imena koja Kur'an naziva Lijepim Allahovim Imenima, sredstva su kojima se Allah otkriva čovječanstvu.

Kao i vrhovno Božije ime, Allah, i ova su imena, sadržana u Kur'anu i hadisu na arapskom jeziku, sveta imena Allaha i muslimani su pozvani da tim imenima zazivaju Allaha, u skladu s poznatim kur'anskim ajetom: A Allah najljepša imena ima, zovite Ga njima! (VII:180). Postoji čitava nauka o Božijim imenima koja je u temelju praktično svih islamskih nauka, bilo da se radi o teologiji, pravu ili čak filozofiji. Muslimanski su mislioci u toku stoljeća napisali bezbrojne knjige o Božijim imenima; među najpoznatijim je ona El-Gazalijeva, poznata u čitavom islamskom svijetu. Svako Allahovo ime nije ništa drugo doli Njegova Bit i kao takvo put ka toj Biti, otkrivajući uz to određeni aspekt Božije Prirode.

Tradicionalni muslimanski vodeći umovi su podijelili ta imena u dvije

grupe: Imena ljepote (esmau'l-džemal) i imena uzvišenosti (esmu'l-dželal). Oni aspekti Allaha koji se odnose na Njegovu Milost ili Njegov Oprost pripadaju prvoj kategoriji, uključujući i ime Er-Rahman koje je, ustvari, ime Božije Biti, kao što sugerira sam Kur'an. Moglo bi se reći da iz tog imena proizlazi sve stvoreno i da njime započinje i Kur'an, jer sure započinju formulom: U ime Allaha, Er-Rahmana, Er- Rahima (Sveopćeg Dobročinitelja, Milostivog). Oba imena - Er-Rahman i Er-Rahim tiču se Božije Milosti kao i imena poput El-Kerim (Velikodušni), El-Gafur (Onaj koji oprašta) i si. Ta imena predstavljaju obzire Božije Milosti i nalaze se među imenima ljepote.

Za razliku od njih, imena koja se tiču pravde, presude i strogosti, kao npr. El-'Adil (Pravični) i Es-Seri', El-Hisab, što znači: Allah je brz u sravnavanju računa s čovjekom, odnose se na aspekt Božije Uzvišenosti i među imenima su o Uzvišenosti Božijoj.

Imena o Božijoj Uzvišenosti i Ljepoti iskazuju se na ovome svijetu. Zato je naš život protkan strogošću i milošću, a vjerski život u islamu istovremeno naglašava značaj Allahove Pravičnosti i važnost Njegova Oprosta i gnjeva, na koje se mora uvijek misliti, i značaj Njegove Ljubavi za sva Njegova stvorenja. Allah promatra i sudi naša djela, pa ipak je Milostiv kada se pokajemo i obratimo Mu se.

Što se tiče razlike između Allahovih imena i kvaliteta, moglo bi se reći da, kad se određeni kvalitet, kao npr. Velikodušnost (kirameh) pridoda Božijoj Biti (Ez-Zat) rezultirat će imenom - Velikodušni, El-Kerim. Postoji, tako, nerazmrsiva veza između Božije Biti, Božijih kvaliteta i Božijih imena. Kvaliteti se odnose na stanja bitka, kao npr. Velikodušnost ili Milost(ivost), dok Allahova imena koja odražavaju te kvalitete su - Velikodušni i Milostivi.

Među Božijim imenima određena imena su posebno naglašena i ponekad se o njima govori kao o majci (ummehat) svih ostalih imena iz koje su izvedena sva preostala imena; ummehat koja se sastoji od imena poput Moćni (El-Qadir) i Milostivi (Er-Rahman). A sva su ta imena sadržana u Vrhovnom imenu - Allah. To ime obuhvaća sva Božija imena i istovremeno je Ime Božije Biti i sinteza svih Božijih imena i kvaliteta.

Važno je također upamtiti da islamska koncepcija Allaha vrlo snažno naglašava Njegovu Svemogućnost. Allah je moćniji od svega što je stvorio - kao što Časni Kur'an navodi: Doista, sve može Allah! (11:20). Nadalje, Allah je Onaj koji zna (el-Alim): On je znalac svake stvari! (11:29). Allah istovremeno posjeduje potpunu moć nad svime što je stvorio i zna sve što je stvorio. Stoga musliman mora živjeti na takav način da je u svakom trenutku potpuno svjestan Njegove
Modi nad ljudskim životom i Njegova Znanja o svemu što činimo. Allah promatra sva naša djela i na osnovu njih nam sudi.

Ovo naglašavanje Božije Moc'i i Njegova Suda uravnoteženo je

naglaskom koji Kur'an i hadis pridaju Njegovoj Milosti. Za razliku od onoga što većina ljudi misli, islam vrlo snažno naglašava Allahovu Milost. Kao što je vec rečeno, svaka sura Časnog Kur'ana započinje imenima Milosti, Er- Rahman i Er-Rahim, a ne imenima Božijeg gnjeva ili ljutnje. U skladu sa tim, musliman svako svoje djelo mora započeti riječima Bismille (U Ime Allaha, Sveopćeg Dobročinitelja, Milostivog). Prema tome, ova hijerarhija Imena - Allah, Er- Rahman i Er-Rahim - na stanovit način predstavlja spuštanje s Božije Zbiljnosti, Allaha, preko sveobuhvatne Milosti, a to je Er-Rahman, do individualne Milosti, koja dotiče svako ljudsko biće zasebno, a to je Er-Rahim. Er-Rahman je poput neba koje nas sve obgrljuje i koje nad svima sjaji dok je Er- Rahim poput zasebne zrake Sunca koja zrači s neba ne bi li nas pojedinačno dotakla, osvijetlila, prosvijetlila i obdarila nas toplinom u hladnoći života na ovome svijetu.

Kur'an Časni, u kontekstu Allaha, također često upućuje na riječ wedžh ili lice. Naprimjer u ajetu: Gdje god da se vi okrenete, tamo Allahovo lice je (11:115), ili Sve propada - osim lica Njegovoga! (XXV111:88). Lice ili wedžh je, dakle, važan islamski koncept koji se mora razumjeti. Wedžh u stvari podrazumijeva zbroj Božijih imena i kvaliteta koja se odnose na stvoreni svijet, tj. na onaj obzir Božije zbiljnosti koji se obraća stvorenom. Razumljivo je da postoje obziri Božanskoga koji su iznad i izvan dosega kreacije i koji nisu ni u kakvoj vezi sa svijetom stvorenog. Allahovo lice je upravo onaj aspekt Božanskog koji se obraća kreaciji i koji (je) stvara i, dakle, obuhvaća ona Božija Imena i kvalitete koji se tiču stvaralačkog čina i postojanja svijeta kreacije. Sve propada - osim lica Njegovoga'. (XXV111:88) podrazumijeva da će sve stvari ovoga svijeta: planine, nebo, zemlja i, naravno, mi, ljudska bića, jednoga dana nestati. Ali - Božanska imena i kvaliteti koji su izvor i počelo svega na svijetu vječno traju.
Oni traju jer su Allahova imena i kvaliteti, dok stvari s ovoga svijeta, promišljane u njima samima, pripadaju vremenu i prolaze. One nisu božanske; jedino je Allah - Allah i jedino je On trajan i vječan u krajnjem smislu.

Pokušavajući razumjeti islamski koncept Allaha, vrlo je važno pri tome zapamtiti da je za muslimana, kao što je na toliko mjesta naglašeno u Časnome Kur'anu, Allah ne samo Stvoritelj svemira, mada to, naravno, On jest - naime, želi se naglasiti da Njegov odnos sa Univerzumom nije ograničen jedino na stvaranje. Allah je, štaviše, i Uzdržavatelj i Konačnost svemira, u smislu da se sve vraća Njemu. Tako, musliman živi sa sviješću da ne samo da potječe od Allaha već i da ga On u svakom trenutku života uzdržava te da Mu se na kraju vraća, kao i sve što je On stvorio. Kur'anski ajet: Mi Allahu pripadamo i mi se Njemu vraćamo! (11:156) sažima ovu doktrinu koja je od izuzetnog značaja, ne samo u

metafizičkom smislu već i u svakodnevnom životu.

Jednako tako, značaj kur'anskog učenja o Allahovoj Mudrosti te dominaciji Njegove Volje u čovjekovom djelovanju ne može se nikada dovoljno naglasiti. I druge religije, naravno, uče da je Bog svemoguć i sveznajući i takvo učenje nije isključivo islamsko. Ono se spominje i u Tori i u Evanđeljima. Pa ipak, u islamu je ovaj princip posebno naglašen i uključen u vjerskom pristupu u svakodnevnom životu, kroz ponavljanje rečenica poput one inšallah, ako Bog da. Takve formulacije obilježavaju svakodnevne aktivnosti muslimana i podsjećaju ga da Allahova Volja dominira svakim trenutkom ljudskoga života. Mi uvijek živimo u skladu s Njegovom Voljom, voljeli mi to ili ne, u smislu da Njegova Volja dominira svijetom. No, On nam je također dao i slobodu, s naše ljudske tačke gledišta, da živimo po vlastitom izboru, u skladu s Njegovom Voljom. Postoji, dakle, reciprocitet između potpuno moćne Volje Allaha i ljudske volje. Ljudima je Allah podario slobodu da se koriste svojom voljom kako bi slijedili Njegovu Volju i pokorili Mu se. Čitavo pitanje determinizma i slobodne volje, koje je stoljećima toliko zaokupljalo musli
manske mislioce, duboko je povezano s ovim pitanjem, na koje ćemo se kasnije ponovo vratiti.

Što se Allahove prirode tiče, važno je biti svjestan naglaska koji Kur'an i hadis pridaju moći Allahove Volje i dominaciji koju Njegova Volja, zajedno s Njegovim Sveznanjem, ima nad svom stvarnošću. Čovjek mora stalno biti svjestan činjenice da Allah sve zna, te da sve djeluje i postoji u skladu s Njegovom Mudrošću. Nije istinita tvrdnja da je islam jedino vjera Božanstva koje ima slijepu volju, kao što neki tvrde. To je potpuno krivo. Ne postoji slijepa volja. Islam snažno naglašava Allahovu Mudrost, Njegovo Znanje svemira i koliko je čovjeku važno biti svjestan Allaha i Njegove Mudrosti, onako kako su do najvišeg mogućeg stupnja odraženi u Njegovoj kreaciji. Istovremeno, važno je uočiti da je naglašavanje činjenice da Allahova Volja dominira ljudskim životom jedna od glavnih karakteristika kur'anskog učenja o Allahu. I na kraju, potrebno je još jednom naglasiti ravnotežu koja u islamu postoji između Allahove Milosti i Njegove Pravičnosti. Stranice Časnog Kur'ana ispunjene su, s jedne strane, zastrašujućim slikama Allahova suda i kazne za one koji su činili zlo, a s druge strane, opisima Raja (Dženneta) i blagoslova kojim će Allah obdariti one koji su činili dobra djela. Kur'an također neprestano naglašava Allahovu Milost i Njegov Oprost. Knjiga stalno čovjeka podsjeća da je pomirljiv i milostiv. Otuda, važnost pokajanja (et-tewbeh) i dove za oprostom (istigfar). Hadiska literatura također naglašava da čovjek uvijek treba moliti Allaha za oprost i da, ako to učini iz dubine svog srca, Allah će oprostiti Svome robu. Dakle, i ovdje susrećemo najdublju međuigru između aspekata Milosti i Pravičnosti ili Ljepote i Uzvišenosti, u već spomenutom smislu.

Da bi se potpuno razumjela priroda Allaha, onako kako je objavljena u Časnome Kur'anu i opisana u hadiskoj literaturi, treba imati na umu oba aspekta.

Da zaključimo: moglo bi se reći da je islamsko učenje temeljeno na objavi cjelokupne prirode Boga, Koji je Jedan i Kojem niko nije ravan.

To je srž islamske poruke. Islam se pojavio na ovome svijetu kako bi čovjek mogao shvatiti Jedinost Allaha. Poslanik je rekao: Reci, nema Boga do Allaha i bit ćeš spašen. Naravno, on nije pri tome mislio tek puko reci, u verbalnom i izvanjskom smislu, već prvenstveno iskaz vjere na temelju punog razumijevanja. Već sam šehadet sadrži potpunu Allahovu doktrinu jer odstranjuje od (pojma) Boga bilo kakvu primisao o relativitetu, o postojanju drugih (božanstava) i dvojstava i predstavlja spoznaju o Allahu na temelju Njegove jedinosti. Allah je Jedan, Apsolutan, Bezgraničan. On je i Bezgranična Dobrota i Milost i Izvor sveg pozitivnog u svemiru. On je Izvor sve zbiljnosti. Njemu, ustvari, pripadaju skrivena blaga, kako se u Kur'anu navodi; blaga iz kojih izviru sve stvari. Ne postoji ništa u svemiru, niti vlat trave, niti mrav koji hodi zemljom, a da nije poznato Allahu i da život toga nije određen i zaštićen Njegovom Voljom. Čovjek živi u svijetu potpuno ovisnom o Allahu i u svakom trenutku vremena i djeliću mjesta otvoren je prema transcen- dentnom, a to je Allah. Islam naglašava krajnju transcendent- nost Allaha koji je iznad svega što o Njemu može biti rečeno. Pa ipak, On je čovjeku izrazito blizak, kao što potvrđuje poznati ajet: I Mi smo mu bliži od vratne žile kucavice! (L:16). Allah nam je čak bliži negoli smo mi to samima sebi. S jedne strane, On je potpuno izvan i beskrajno iznad nas, a s druge strane, On je u središtu samog našeg postojanja.

Zato Allah kaže: Srce vjernika prijestolje je Svemilosnog.

Čovjek

Na isti način na koji se islam bavi prirodom Allaha kakav je On u Samome Sebi, u Svojoj Apsolutnosti, Beskrajnosti i Dobroti, tako se islam obraća i čovjeku u njegovoj praiskons- koj i konačno nepromjenljivoj prirodi. Čovjek je u islamskoj perspektivi istovremeno i Allahov predstavnik na Zemlji, ha- lifa, i Njegov rob (abd). Oboje zajedno čini temeljnu prirodu čovjeka. Kao Njegov rob, čovjek mora biti podređen Njegovoj Volji. On mora biti u potpunosti pasivan vis-a-vis Alla- hove Volje, primiti od Njega upute za svoj život i odredbe kako da provede Njegovu Volju u redu koji je On stvorio. Kao Njegov predstavnik, čovjek mora biti aktivan upravo zato jer je Allahov predstavnik na ovome svijetu. Čovjek je spona između neba i Zemlje, instrument posredstvom kojeg se ostvaruje i kristalizira Allahova Volja na ovome svijetu.

Islam čovjeka smatra bičem koje posjeduje istovremeno i inteligenciju i volju, ali mu se islam obrača prvenstveno kao inteligentnom biću. Islam

ne smatra da čovjek posjeduje volju koja se iskrivila zbog prvotnog grijeha, kao što je slučaj s glavnom strujom augustinijanske interpretacije krščanstva. Islam radije čovjeka promatra u njegovoj praiskonskoj prirodi (el-fitreh) u kojoj mu je Allah dao inteligenciju da spozna da je On njegov Gospodar, da je On Jedan te da svjedoči Njegovu Jedinost. Iz tog se razloga u Kur'anu Allah obrača čovječanstvu čak prije čina stvaranja svijeta, pitavši ga: Nisam li ja Vaš Gospodar?, i ljudi odgovoriše Jesi! Mi svjedočimo! (Vll:172). U tom čovjekovom jesi pronalazimo pra- iskonski savez (el-misaq) između čovjeka i Allaha, kroz koji čovjek prihvaća Allahov položaj Gospodara i koji označava da on urođeno nosi svjedočanstvo Njegove Jedinosti. Ova je potvrda tevvhida, moglo bi se reći, u samoj čovjekovoj prirodi i islam je vjera koja se obraća toj dubokoj, temeljnoj prirodi koja je, mada prekrivena slojevima zaboravnosti i egoizma, svejednako prisutna u srcu svakog čovjeka.

Što se tiče pitanja čovjekove volje, islam teži tome da čovjek podredi svoju volju Volji Allahovoj jer će jedino tako čovjek živjeti životom koji će rezultirati srećom na ovom i na onom svijetu.

Važno je u ovom kontekstu zapamtiti da islam nije utemeljen na prvotnom grijehu, mada prihvaća pad čovjeka (el- hubut) od praiskonskog i izvornog stanja savršenstva u kojem je bio stvoren. Prema islamu, veliki čovjekov grijeh je ustvari njegova zaboravljivost (el-gafleh) i cilj je objave omogućiti čovjeku da se podsjeti. Iz tog je razloga jedno od imena Kur'ana samog - Sjećanje na Allaha (zikr Zikrullah) i za što je krajnji cilj i smisao svih islamskih obreda podsjećanje na Al-laha. Praiskonska priroda čovjeka samo potvrđuje Božiju jedinost. Ona samo svjedoči el-tewhid. No, upravo zbog njegova pada, čovjekova volja je iskrivljena (moralno izopačena) u smislu da je postala podložna strastima prije negoli Allahu. Stoga je Allah objavio vjerska pravila i zabrane, sadržane u šerijatu.

Božiji zakon je objavljen kako bi ukrotio čovjekove strasti i omogućio mu da podredi svoju volju djelovanju inteligencije, oslobođene zamki strasti, tako da na isti način na koji zdrava pamet (el-'aqlu's-selim) potvrđuje Allahovu Jedinost, volja slijedi ono što iz te Jedinosti proizlazi. Iz toga slijedi život u skladu s Voljom Jednog Jedinoga, kroz poštivanje Njegovih odredaba.

Prema učenju Kur'ana i mnogih hadisa, koji potvrđuju to učenje, Allah je čovjeka stvorio iz zemlje (gline) i potom u njega udahnuo Svoj Duh - i u njega Svoga života udahnem" (XXXV111:72). Čovjek ne potječe od majmuna, ne čovjek kao čovjek; on potječe iz svijeta Duha. Naša duša pripada Allahu i Njemu će se vratiti. Najveći je grijeh u očima Allaha - širk, ili traženje Allahu druga. Sam grijeh rezultat je zaborava našeg izvora. Zaboravljajući naš izvor, mi također zaboravljamo Allahovu Jedinost i negiramo Njegovu Jedinost. Islam ne naglašava važnost

grijeha ništa manje od kršćanstva i ostalih vjera. Ali, ne razmatra smisao grijeha na isti način na koji to čini kršćanstvo i ne vjeruje da je čovjek griješan po svojoj prirodi. U islamu grijeh prvenstveno proizlazi iz zaborava Allahove Jedinosti i na drugom mjestu iz zaborava posljedica Jedinosti Allaha koji je Svemoguć i Sveznajući, što opet rezultira nepoštivanjem Njegovih odredaba i pobunom protiv Njega. Islam se potpuno protivi ideji pobune i revolta protiv božanskog autoriteta. Sasvim suprotno, to je vjera podređivanja tom Autoritetu. Tako je u islamu odsutna svo- jesvrsna sumnja i individualna pobuna na koju nailazimo u tako brojnim krugovima drevne Grčke i postsrednjovjekovne Evrope i koja se odražava u književnosti tih perioda.

Čovjek se u islamu ne poima u njegovoj titanskoj i prome- tejskoj prirodi koja se buni protiv Volje Neba na herojski način. Sasvim suprotno, on je usmjeren ka poniznosti u smislu da je on' abd ili Allahov rob; njegova veličina ne proizlazi iz njega samoga već iz njegove pozicije Allahovog predstavnika i mogućnosti da provede Volju Vrhovnog Gospodara svemira. To proizlazi iz njegovog življenja u osvjedočenosti i sjećanju na Allaha i iz njegovog djelovanja kao božanskog stvorenja u kojem se odražava Allahova mudrost i moć na ovome svijetu. Zato je čovjek u islamskim tekstovima označen kao najuzvišenije stvorenje. Sva stvorenja posjeduju uzvišenost u smislu da ih je Allah stvorio i da odražavaju neki aspekt Božije Mudrosti. Čovjek je, ipak, najuzvišeniji među njima u smislu da najizravnije odražava Božiju Mudrost i Božija imena i kvalitete. Čovjek je jedino središnje biće na ovome svijetu i zato je jedino on halifa ili Allahov predstavnik u punom značenju tog pojma. Čovjek ima moć da dominira svim ostalim stvorenjima, ali on, također, nosi odgovornost da za sve njih brine. Njegova je odgovornost veća od svih ostalih stvorenja jer mu je data svijest i mogućnost da razumije Allahovu prirodu i slijedi Njegove odredbe, ali također i sloboda i mogućnost da ih ne slijedi.

Ovim se otvara vrlo važno pitanje slobode i determinizma u pogledu prirode čovjeka i moralnih posljedica njegovih djela. S jedne starne, Kur'an naglašava da Allah ima moć nad svim stvarima. S druge strane, Knjiga se obraća čovjeku kao moralno slobodnom činiocu. Kad ne bismo bili odgovorni za naša djela, tada nam, ustvari, ne bi trebalo za njih suditi na Sudnjem danu. Mi ne možemo biti odgovorni za naša djela ako nemamo slobodu izbora. Sve glavne škole islamskog mišljenja raspravljale su o odnosu između čovjekove slobode i determinirane prirode ljudske egzistencije. Neke su naglašavale determinizam (el-džebr), a neke slobodnu volju (el- ikhtiyar). One su težile iznalaženju rješenja ove velike enigme koju je jedino stvarna mudrost (el-hikmeh) sposobna riješiti.

Bez ulaženja u vrlo složene teološke i filozofske probleme koje

uključuje problem slobodne volje i determinizma, nužno je, ipak, naglasiti da sam Časni Kur'an, koji je središnji autoritet i Izvor islamske Objave, uvijek iznova naglašava zbiljnost čovjekove slobode, u smislu da naglašava čovjekovu odgovornost pred Allahom i, čak, pred ostalim Njegovim stvorenjima. U islamu nije moguće pobjeći od ove slobode. Allah nas je stvorio kao ljudska bića. Mi smo s Njim sklopili vječni ugovor i, dakle, odgovorni smo provesti naš dio ugovora. Allah nam je podario egzistenciju. On nas je obdario različitim moćima, blagoslovima i darovima koji uključuju ne samo egzistenciju, ne samo život, ne samo život kao onaj neke životinje, već život darovan kao ljudima svjesnim Allaha, Bezgraničnog i Apsolutnog, sa slobodom da ili potvrdimo ili negiramo tu Vrhovnu Zbiljnost, a koja je On. To je dio Alla- hovog ugovora koji je On ispunio. Ali, šta je s nama, ljudima? Dio ugovora koji se odnosi na čovjeka sadržan je u toj jedinoj potvrdnoj izjavi, na arapskom jeziku: Bela ili Jesi, u ranije citiranom kur'anskom ajetu.

Kroz to Jesi čovjek je prihvatio slijediti Allaha priznavajući i prihvaćajući Njegovo Gospodstvo. Kao posljedica tog prihvaćanja, čovjek je dužan snositi punu odgovornost kao Allahov predstavnik na Zemlji sa svim onim što iz toga proizlazi.

U islamu nema slobode bez odgovornosti i, ustvari, nema ljudskih prava bez obaveza. Mi nemamo nikakvo urođeno pravo osim ako ne prihvatimo naše obaveze prema Allahu, jer mi nismo sami sebi podarili egzistenciju. Mi smo ljudska bića na temelju toga što nam je On podario tu formu egzistencije. Mi moramo, stoga, prvo ispuniti naše obaveze prema našem ljudskom opstojanju. Predodžba čovjeka koji ima urođena prava neovisna od njegovog prihvaćanja Allaha, neovisna od ispunjenja njegovih dužnosti kao Allahovog predstavnika na zemlji, potpuno je strana islamskoj perspektivi. U islamu, zasigurno, postoje ljudska prava. Ona su jasno ocrtana u šerijatu, ali ta su prava utemeljena na odgovornosti. Utemeljena su na prihvaćanju naših obaveza prema Allahu, Koji nas je stvorio, Koji nas uzdržava i Kojem ćemo se na kraju vratiti.

Kome ćemo se na kraju vratiti?

Kad Kur'an govori o čovjeku, arapska riječ koja se obično koristi je insan ili bešer. Oba ova termina označavaju ljudsko biće, a ne muški spol. Stoga svi kur'anski nalozi koji su upućeni čovjeku u stvarnosti su upućeni i muškarcima i ženama. Postoje, štaviše, određeni kur'anski ajeti koji se ek- splicitno obraćaju obama spolovima, muškom i ženskom, kao npr. slijedeći ajet: Zbilja, muslimanima i muslimankama, i vjernicima i vjernicama, i poslušnim muškarcima i poslušnim ženama (XXX111:35).

Važno je razumjeti da, za razliku od modernih pokreta unutar zapadnjačkog svijeta i, osobito, Amerike, koji pokušavaju izjednačiti

muškarca i ženu na kvantitativan način kao da među njima ne postoje nikakve razlike, islam muškarce i žene promatra kao komplementarna bića. Istovremeno, islam ih promatra jednakima u fundamentalnom ili krajnjem smislu posjedovanja besmrtne duše pa tako i u mogućnosti stjecanja džennetske sreće nakon smrti ili kažnjavanja u Džehennemu za nepoštivanje Allahove Volje. Islamski obredi su isti za muškarce i žene izuzev u periodu menstrualnog ciklusa žena u toku kojeg im nije dozvoljeno obavljati namaz, postiti i obaviti hadž.

Uz to, besmrtnost duše, obećanja i prijetnje o onome životu i krajnja mogućnost ljudskog stanja isti su za muškarca i ženu, dok se spolovi razlikuju u vanjskoj socijalnoj funkciji, u kojoj islam vidi prije komplementarnost negoli kvantitativnu jednakost.

Kritike koje obično zapadnjaci upućuju ulozi žene u islamu prvenstveno su utemeljene na iščitavanju suvremene zapadnjačke mode u islamskom svijetu. Sam je Zapad u velikoj mjeri promijenio svoja stanovišta o ovome pitanju u posljednjih pedeset godina, a da i ne govorimo o posljednjih dvije stotine godina, i ne postoji nikakav razlog po kojem bi socijalna struktura u islamu trebala ličiti onoj, recimo, u Americi 1990. g., koja bi, opet, mogla biti mnogo drukčija od
one iz 2090. g., kao što se ona 1990. razlikovala od one iz 1890. g.

Drugo, važno je imati u vidu da je islam, kao i svaka vjera, morao uzeti u obzir socijalne strukture društava u kojima se širio. Rano semitskonomadsko društvo Arabije u kojem se islam javio, imalo je, ustvari, veći dinamizam što se tiče muško- ženskih odnosa nego, recimo, sjedilačka društva na sjeveru, bilo da se radi o Bizantu ili Perziji. I ta se činjenica odražava u postupnim promjenama u društvenim odnosima koji su kasnije stvoreni kada se ta udaljenija društva na sjeveru islamiziraju.

Pitanje političkog i ekonomskog sudjelovanja žena i slična pitanja u islamskoj povijesti treba proučavati ne samo u svjetlu kur'anskog učenja već, također, uzimajući u obzir postojeće socijalne institucije. To mu je tako čak i što se tiče pitanja pokrivanja žena. U ranom islamskom društvu to je bilo povezano s pokrivanjem kose kao i tijela, ali ne i lica. Kasnije, zbog lokalnih običaja koji su uključeni u islamsku praksu, u mnogim dijelovima islamskog svijeta to je uključilo i pokrivanje čitavog lica osim očiju. Danas u nekim islamskim zemljama u cjelini i određenim seoskim područjima širom islamskog svijeta tip vela koji pokriva lice i tijelo žena razlikuje se od onoga koji možemo naći u poznatim sjedilačkim centrima u srcu islamskog svijeta.

U ovom vrlo složenom pitanju izrazito je važno obratiti pažnju na temeljna islamska učenja u vezi s društvenim normama i nužnostima koje je islam morao uzeti u obzir s jedne strane, te, s druge strane, promjenljivim modama i načinima odnosa između muškaraca i žena koji

su dominirali zapadnjačkim društvom u toku posljednjeg stoljeća.

Ni pod kojim uvjetom muslimani ne trebaju prihvatiti te promjenljive običaje Zapada kao kriterij za procjenu dobrih i loših aspekata određenih praksi islamskog društva!

Ono što je važno uočiti s islamske tačke gledišta jest da su muškarci i žene jednaki pred Allahom, da imaju istu priliku za spasenjem, istu moralnu i duhovnu odgovornost i, konačno, istu slobodu i prava u duhovnom i vjerskom smislu.

Činjenica da žene nemaju u stanovitoj mjeri ista ekonomska ili socijalna prava ne znači da nemaju nikakva prava. To znači da islam podrazumijeva uloge muškaraca i žena na komplementaran način, ne zatvarajući u potpunosti vrata aktivnostima žena u, naprimjer, polju ekonomije, jer je ta aktivnost oduvijek postojala. Prva žena samog Poslanika, znamenita Hatidža, bila je trgovac. To ne znači niti zatvaranje mogućnosti obrazovanju žena. U tom kontekstu, treba podsjetiti da su neke od ranih prenosilaca hadisa bile žene. Povremeno su se također javljali veliki muslimanski učenjaci ženskoga roda, a činjenica da ih nije bilo mnogo ne stoji ni u kakvoj vezi s islamskim učenjem. Na istu situaciju nailazimo i u tradicionalnim svjetovima kršćanstva, judaizma, hinduizma i budizma, u kojima se, ustvari, ne javlja ništa više ženskih naučnika negoli je to slučaj u islamskom svijetu.

Najvažniji aspekt koji treba razumjeti u ovome pitanju jest da se islam obraća svim ljudima, a ne samo muškom rodu, te da islamsko učenje, mada se može doimati izrazito patrijarhalnim i muškim, posjeduje također i vrlo snažan ženski element. Na to nailazimo ne samo na najvišem stepenu na kojem se čak i na božanstvo ukazuje u ženskom rodu, kao i u muškom, ne samo kroz Božija imena, čiji aspekti ljepote, blagosti i milosti odražavaju ženski rod, već i kroz koncepciju ljudskog položaja u kojem je pozitivna uloga data ženama jednako kao i muškarcima.

Činjenica da je islamsko društvo stoljećima bilo u stanju snažno naglašavati strukturu porodice, očuvati vjersku važnost porodičnog života te temeljiti cjelokupnu strukturu islamskog društva na porodicu; kao svojoj temeljnoj jedinici, dokazuje snažan naglasak koji islam pridaje odnosu muškaraca i žena te važnosti žena u islamskom društvu. Štaviše, u islamskom društvu žena je oduvijek igrala ključnu ulogu. Činjenica da je u toku svoje povijesti islam ipak dao velik broj ženskih pravnika, ekonomista ili doktora, kao što je slučaj na Zapadu u 14./20. stoljeću te čak i na Istoku, ne stoji ni u kakvoj vezi sa pretpostavljenim opadanjem funkcije i položaja žene u islamu. Kao što je već spomenuto, druge civilizacije u kojima islam nije bio dominantna vjera nisu, ustvari, dale ništa veći broj žena angažiranih u raznovrsnim profesionalnim poljima negoli je to slučaj u islamu, i uzrok tome treba tražiti negdje

drugdje, a ne u strukturi islamske vjere.

Da bismo zaključili s pitanjem položaja čovjeka u islamu, važno je prisjetiti se da, s obzirom da islam teži jedinstvu u svim domenima, on također nastoji izbjeći destruktivan natjecateljski duh i sukobe, bilo da se radi o sukobu među spolovima ili različitim društvenim klasama. Islam se suprotstavlja klasnom antagonizmu u marksističkom smislu tog pojma iz 13./19. stoljeća kao što se suprotstavlja borbi spolova koja je postala preovlađujućom u različitim dijelovima svijeta u toku ovog stoljeća. Islam teži uravnoteženju položaja čovjeka, u obje njegove forme - muškoj i ženskoj, te ljudskog društva sa svim različitim tipovima ljudskih priroda koje čine to društvo. Islam je uvijek bio i ostaje snažno protiv rasizma kao i protiv potpuno stratificirane strukture na koju možemo naići u određenim tradicionalnim društvima.

Islam je poput društva oženjenih redovnika: svako je biće direktno odgovorno Allahu i sudjeluje u vjeri, no ne povlačeći se iz svijeta već sudjelujući u njemu na različite načine, uključujući i instituciju braka.

Brak je vrlo snažno naglašen u islamu, i u islamskom društvu postoji snažno djelovanje na muškarce i žene da stupaju u bračne odnose.

U islamskom društvu je celibat vrlo rijetka pojava i u tom su društvu muškarci i žene najčešće uključeni u šire porodične strukture kroz različite oblike ženidbi koje sprječavaju pojavu atomiza- cije društva.

Sve to stoji u vezi s islamskim konceptom čovjeka koji je utemeljen na njegovom predstavničkom odnosu prema Allahu. Islam također vidi muškarce i žene u širokoj mreži međuodnosa u društvu koje je u svojim složenim i raznovrsnim odnosima ipak ujedinjeno i odražava Allahovu Jedinost. Međuodnošenje samo po sebi jest ustvari eho i slika tewhida u ravni mnogostrukosti koja karakterizira ljudsko društvo.

Islam ne samo da posvećuje (čini svetim) život pojedinca, već pokušava posvetiti i same socijalne strukture, dodjeljujući vjerski značaj svim socijalnim strukturama i funkcijama i utemeljujući unutar društva međuodnose koji nipošto nisu utemeljeni na suprotstavljanju, takmičenju i sukobima interesa različitih klasa i grupa, već trebaju ići za tim da ujedine raznorodne elemente u jedinstveno tijelo - ummet. Islam nastoji, kroz vjerske principe i institucije, ostvariti društvo koje, u svom totalitetu jednako kao i u srcu svakog pojedinca, odražava tewhid i predočava djelovanje Allahove Volje u životu čovječanstva.

Svemir

Kao što je već navedeno, Kur'an Časni ne obraća se samo čovjeku već, na stanovit način, i svemu od Allaha stvorenom. U mnogim se ajetima sam Allah zaklinje različitim kreacijama koje je On stvorio,

kao npr. Suncem i Mjesecom ili različitim voćem, i u mnogima od svojih ajeta Časni Kur'an privlači čovjeku pozornost na nevjerovatnu

mudrost koja se odražava u Njegovom stvaranju. Na isti način na koji se Kur'an obraća praiskonskoj prirodi čovjekovoj, on tako isto otkriva svjetlu dana kosmičku poruku ispisanu na lišću drveća, padinama planina i zvjezdanom nebu. Iz tog razloga se i kur'anski stavovi i fenomeni prirode nazivaju ajetima i Kur'an upućuje na obje vrste ovih ajeta, i u čovjekovoj duši kao i unutar sveg stvorenog, na znakove i navještaje Allaha, kao što se i navodi u poznatom ajetu: Pokazivat ćemo im Mi Znake Naše u prostranstvima svemirskim, i u njima samim, sve dok im jasno ne bude da je Kur'an Istina.(XLI:53).

Prema islamskoj tački gledišta, svijet je stvoren od Allaha, On ga uzdržava i Njemu se sve vraća. Jedno je od brojnih značenja ajeta:

On je Prvi, i Posljednji, i Vidljivi, i Nevidljivi! (LV11:3) da je Allah početak i kraj svemira. On je također i unutrašnje značenje svih stvari te čak i izvanjski znakovi ili izvanjski aspekti stvari odražavaju Njegova imena i kvalitete.

Cjelina svijeta koji poznajemo i koji možemo iskustveno spoznati stvorena je od Allaha. Taj svijet nije vječan, mada Allahov čin stvaranja nema, naravno, izvorišta u vremenu; u protivnom, postojala bi promjena u Božijoj Prirodi, a koju islam ne prihvača. Čitav kosmički red, onakav kakav mi vidimo i znamo, ima svoj početak i kraj. Početak izvire iz Božije Naredbe Kun feyekun: Budi! i ono biva! (XXXV1:82) i on Mu se vraća. Štaviše, Allah posjeduje moć da uvijek iznova stvara, da stvori novu kreaciju, na koju Kur'an upućuje kao na novo stvaranje (khalqun džedid). Musliman, tako, mora neprestano biti svjestan stvorene prirode svijeta u kojem živi. Svemir nije neki nezavisni vid zbiljnosti. U svakom trenutku svog postojanja ovisi o Božijem uzdržavanju. Uz to, njegova pravila, sklad i uređenost - sve to dolazi od Allaha. Nevje- rovatan sklad stvorenog reda odraz je tewhida, odraz je manifestacije Jednoga u svijetu mnogostrukosti i mnoštva.

Musliman zakone prirode ne shvaća kao neovisne zakone koji slijede svoje vlastite tokove, kao da svijet posjeduje svoju ontološku neovisnost. On zakone prirode shvaća kao odraze Allahove Mudrosti i kao rezultat Njegove Volje. Allah je Onaj koji je odlučio da Sunce svako jutro izlazi na istoku i zalazi na zapadu, da neka stvorenja lete zrakom, a neka plivaju morima. Nevjerovatno je koliko ajeta u Kur'anu upućuje na najdublje zakone koji upravljaju svijetom prirode. Daleko od toga da se suprotstavlja čovjekovom upoznavanju svijeta prirode! Kur'an, naprotiv, neprestano potiče čovjeka da proučava ovaj svijet prirode, ali u mjeri dok je to poznavanje svijeta korisno za spoznavanje Allaha i uvijek utemeljeno na svijesti da taj svijet nije sasvim neovisan već da njegovo postojanje, zakoni, sklad i mijene proistječu iz izvora sveg bitka, a to je Allah.

U dubljem smislu, moglo bi se reći da je sva priroda u islamu, u

značenju da je u potpunosti predana Volji Allaha. Sve stvoreno slijedi prirodu koju mu je Allah dao. Stablo kruške uvijek nosi kruške, riba uvijek ostaje vjerna prirodi ribe, a ptica prirodi ptice. Jedino je čovjeku data sloboda da se pobuni protiv svoje vlastite, praiskonske prirode. Stoga je stvoreni svijet ili svijet prirode čovjeku stalni podsjetnik šta znači biti savršeni musliman u smislu predaje Allahovoj Volji.

Kur'an, dodjeljujući čovjeku moć da vlada svim ostalim stvarima, kroz činjenicu da je Allah naučio Adema (alejhi’s- selam) imenima svih stvari, daje čovjeku i odgovornost čuvara sveg stvorenog. Teskhir ili potčinjavanje prirode ne znači sebično i slijepo osvajanje i dominaciju nad prirodom. To podrazumijeva život u skladu s prirodom, nalaženje u prirodi Allahove Mudrosti i mudro korištenje prirodnih darova, u skladu s čovjekovim krajnjim ciljem, a taj je da živi kao dobar musliman sa spoznajom povratka svom Stvoritelju. Moralni zakoni u islamu, u stanovitom smislu, prelaze okvire ljudskog društva i obuhvaćaju životinje, biljke, minerale i, ustvari, sav neživi svijet. Živjeti kao dobar musliman na ovome svijetu znači u svemu vidjeti Allahovu Mudrost i brinuti za sve što je On stvorio kao što i On sam brine za nas i sve što je stvorio. Dobar musliman mora uvijek imati na umu da je Allah Onaj koji je stvorio, uzdržava i održava izuzetan sklad, raznolikost i ljepotu svijeta prirode i koji je ostalom stvorenom dodijelio prava, a čovjeku odgovornost za njih.

Eshatologija

Stranice Časnoga Kur'ana prepune su upućivanja na smrt, život na onome svijetu, Allahov sud čovjekovih djela, kraj svijeta i ponovno oživljavanje. Malo se tema u Kur'anu i hadisu tako često ponavlja i ima toliko istaknuto mjesto kao ono što se na arapskom podrazumijeva terminom el-me'ad, terminom koji treba shvatiti i kao eshatologiju i kao ponovno oživljenje. Nemoguće je, dakle, raspravljati o učenju islama, a ne upozoriti na veliku važnost koju eshatološko učenje u islamu ima ne samo za čovjekov konačni cilj već i za njegov život na ovome svijetu. Najveći dio islamskog eshatološkog učenja sadržan je u posljednjim surama Kur'ana, no ono se javlja i u ostalim dijelovima Svetog Teksta. Isto tako, i sve kanonske zbirke hadisa sadrže posebna poglavlja posvećena eshatološkim pitanjima.

Poslanik je, alejhi s-Selam - u svakome trenutku podsjećao svoje ashabe na blizinu smrti. On je bio taj koji je rekao: Umrite prije nego što umrete, i za njega se navodi da je savjetovao muslimane da žive onako kao da će sutra umrijeti i kao da će živjeti još hiljadu godina. Poslanik je, također, podsjećao svoje ashabe na besmrtnost ljudske duše, Allahov sud za naša djela i na vječne posljedice našega života i djelovanja na ovome svijetu. Tako su, od samih početaka islamske povijesti,

muslimanski mislioci bili zaokupljeni pitanjima eshato- logije i svaki musliman živi s punom sviješću eshatoloških realiteta.

Započnimo, prvo, s učenjima islama koja se tiču onog pitanja eshatologije koje se bavi ljudskim bićem kao pojedincem. Prema islamu, ne postoji samo život na ovom, već i na onom svijetu. Sve bi se učenje islama raspalo ako bi vječni život ili život na onome svijetu bio negiran. Onaj svijet ili el- akhireh svakoj generaciji vjernih muslimana ocrtava se kao živa, konkretna i središnja realnost i Kur'an podsjeća čovjeka da: Zbilja, Onaj svijet bolji je za tebe od Svijeta Ovoga (XC111:4). Na stranicama Kur'ana i hadisa uči se da Allah promatra sva naša djela, da će naša nagrada za dobra djela biti uvećana, a da moramo snositi posljedice za zla djela. Ovaj je svijet, ustvari, poput polja na kojem su naša djela zasađena poput sjemenja. Ona izrastaju u biljke, koje se potom žanju na onome svijetu. Ova se slika, u brojnim, raznorodnim oblicima, javlja u islamskom učenju uključujući ovdje i hadis: Ovaj je svijet ahiretska njiva.

Ljudski je život uređen na takav način da za djela koja činimo na ovome svijetu, danas i ovdje, posljedice sežu ne samo nakon ovog trenutka i izvan izravnih okvira samog čina već čak i izvan ovog svijeta, jer one utječu na našu besmrtnu dušu. Čovjek posjeduje besmrtnu dušu te on ne prestaje postojati u trenutku smrti jer njegova duša i dalje živi, u različitim stanjima, u skladu s načinom na koji je on ili ona živio/živjela i, naravno, u skladu s Milošću Allaha. Ovdje se još jednom susrećemo s međuigrom Allahove Pravičnosti i Milosti i koja se ne može svesti tek na jednostavno knjigovodstvo i obračunavanje. Veliki grijeh koji počini neko od Al- lahovih stvorenja može mu biti od Allaha oprošten ako ta osoba moli za oprost i pokaje se iz dubine svog srca, dok manji grijeh, ako trajno nagrđuje dušu, može, ustvari, na njoj ostaviti vječne posljedice, što može dovesti do kazne na onome svijetu.

Šta je veliki, a šta manji grijeh, šta Allah oprašta, a za šta ne daje oprost, kako će čovjek živjeti nakon trenutka smrti - izrazito su složena pitanja koja uključuju misterij Božije Milosti i Božije Pravičnosti i koja se, dakle, ne mogu svesti na jednostavne formule. Pa ipak, odredbe islama vrlo su jasne. Prema njima, oni koji žive u dobru, - u dobru i umiru, i čovjekovo je stanje nakon smrti povezano s činjenicom kako je živio na ovome svijetu. Onaj ko živi u skladu s načelima islama, živjet će sretan u različitim Džennetima koje Kur'an opisuje na tako prekrasan način, simboličkim jezikom koji je karakterističan za mnoge kur'anske opise, kao npr. u 55. suri Er-Rahman. Oni, pak, koji čine zla djela i za njih se ne kaju, bit će suočeni s patnjama Džehennema (Pakla), o kojima Kur'an također neprestano govori, kao npr. u ajetima: Bolest je u njihovim srcima, a Allah bolest njihovu i povećava. Zato što lažu, njima bolna patnja pripada! (11:10) i: Eto, njima će Džehennem biti stanište.

A ogavno li je to bora vište!(W:97).

Dakle, prvi važan element koji treba zapamtiti u domeni eshatologije jest taj da ona ima vrlo snažne etičke implika- cije.One su da čovjek mora živjeti na ovome svijetu u skladu s moralnim načelima ne zbog straha od nekog vanjskog zakona, policije ili države već zbog straha od Allaha. Ljubav prema Allahu i spoznaja Allaha utemeljene su na fundamentalnom strahu od Njega i zato se kaže re'su'l-hikmeh mekhaf-etullah.

Strah od Allaha suština je mudrosti. Taj je strah povezan ne samo s Uzvišenošću Allaha već i s čovjekovom veličinom - zbog činjenice da nam je data odgovornost postojanja kao ljudskih bića te da nam je podarena slobodna volja da ili slijedimo Allahovo učenje ili da se pobunimo protiv njega. Mi ne posjedujemo mogućnost umanjivanja značaja ljudskog položaja, kao kad ne bismo bili slobodni, ili kad ne bismo bili Allahovi predstavnici na Zemlji .To nam nije moguće. Za naša djela snosit ćemo nakon smrti posljedice koje ne možemo izbjeći. I upravo zato što smo ljudska bića, naš život nije u potpunosti uništen u trenutku smrti. Tačnije, život duše i duha nastavlja se nakon smrti tijela. Zbog svih ovih zbiljskih činjenica, moramo živjeti na zemlji u skladu s moralnim principima. Moramo izbjegavati ono što je zlo ili tačnije ono što Kur'an i hadis smatraju zlim. Moramo živjeti u skladu s Voljom Allaha, onako kako je ona objavljena u Kur'anu te proširena i dodatno pojašnjena hadisom i sunnetom.

Eshatološke činjenice života pojedinačnog ljudskog bića vrlo su detaljno opisane u kasnijoj islamskoj literaturi, napose u komentarima Kur'ana i komentarima hadisa. Mnogo je knjiga na arapskom jeziku i drugim islamskim jezicima utemeljeno na ova dva izvora - Kur'anu i hadisu, a koja opisuju stanja duše nakon smrti. Postoje također i brojna tradicionalna djela koja se bave pitanjem stanja čovjeka u trenutku smrti, običaja vezanih uz rituale sahrane tijela, prikladnih molitvi i kur'anskih učenja koja treba vršiti u trenutku smrti i pokopa, kao i ostalih običaja vezanih uz posthumno stanje umrlog. Oni postoje kako bi olakšali put umrlom od ovog do onog svijeta.

U tradicionalnim izvorima nailazimo na vrlo detaljne opise iskustva triju različitih stanja koje ljudska duša iskusi nakon smrti, ono: Dženneta, Čistilišta i Džehennema. Mi ćemo proći kroz jedno od ovih stanja ovisno o tome ko smo, šta smo i kako smo živjeli na ovome svijetu. Na stanovit način, mi tkamo naše uspinjanje tijela kroz svoja djela i na temelju onoga što smo istkali svojim vlastitim djelima ulazimo u jedno od stanja nakon smrti, a koje odgovara našem življenju. Neka su od ovih stanja veličanstveno opisana u Kur'anu, a neka u hadisu. Postoji, sve u svemu, vrlo razrađeno islamsko učenje koje se tiče različitih stanja nakon smrti, a koje nalazimo u oba izvora islamske Objave i njihovim kasnijim

komentarima.

Postoji, uz to, i pitanje Allahovog suda naših djela, pitanje mosta (sirat) preko kojeg duše moraju prijeći nakon Dana uspinjanja, vage (mizan) koja važe naša dobra i loša djela kao i ostali elementi koji, prema Kur'anu i hadisu, čine eshatološke istine o pitanju pojedinačnog ljudskog bića. Sve je ovo učenje utemeljeno na vrlo detaljnom i jasnom insistiranju Kur'ana na činjenici besmrtnosti ljudske duše i ponovnom oživljenju čovjeka - oživljenju ne samo duše već i tijela (el-me'adu'l-džismani). Ponovno oživljenje tijela ustvari je jasno učenje pravovjernog islama kroz sve njegove škole. Ne radi se samo o pitanju proživljavanja duše i njena življenja nakon smrti. Na Sudnjem danu, tijelo će, jednako kao i duša, biti ponovno oživljeno pred Allahom.

Što se tiče Sudnjeg dana svijeta (yewmu'l-qiyameh), treba se razlučiti između pojedinačnog iskustva eshatoloških istina i eshatoloških činjenica koje se tiču čitavog čovječanstva. Najčešće se Smak svijeta, ustvari, ne odnosi na smrt pojedinca već na konačni svršetak sadašnjeg čovječanstva, ne na ono eshatološko iskustvo koje mora proživjeti svako od nas u trenutku svoje smrti već na iskustvo samog sadašnjeg čovječanstva. Islamsko učenje termin el-qiyameh koristi za kosmička eshatološka zbivanja koja su okrunjena ponovnim oživljenjem čovječanstva kao i ponovnim oživljenjem pojedinačnog bića. Tačnije, islamski izvori razlikuju između velikog Smaka svijeta, el-qiyametu 'l-kubra, koji je smak kosmosa nakon kojeg slijedi Sudnji dan čitavog čovječanstva kao i individualna smrt, i Sudnji dan el-qiyametu's-sugra koji duša prolazi nakon trenutka smrti. Šta se događa između smrti pojedinca i Smaka svijeta čitavog čovječanstva predmet je rasprave različitih škola islamske misli i o tome se ne može raspravljati u ovoj knjizi jer taj problem uključuje vrlo složena teološka i filozofska pitanja. Kur'an također upućuje na eshatološke činjenice koje se tiču čitavog čovječanstva. Kao što je već rečeno, islam vjeruje da ovaj svijet u kojem mi živimo nije vječan. On ima svoj početak i kraj, nakon kojeg će Allah stvoriti nove svjetove, jer On je uvijek Stvaralac, El-Khaliq. No, sadašnji svijet stvorenje s jasno određenim početkom i imat će jasan kraj, određen eshatološkim istinama. Prema tradicionalnim izvorima, ove istine uključuju, na prvom mjestu, pojavu ličnosti Muhammeda el-Mehdija. Njegova je pojava anticipirana na temelju Poslanikova hadisa u kojem je rečeno: Kada ugnjetavanje i nepravičnost prekriju zemlju, pojavit će se pripadnik mog plemena čije će ime biti isto kao i moje. Tako stoljećima, muslimani, i šiije i sunnije, vjeruju u pojavu osobe koja će biti Mehdi - Onaj koji je upućen, koji će dokinuti nejednakosti, ponovno uspostaviti vladavinu islama kao i pravdu i mir na čitavom svijetu. Njegova će vladavina, ipak, biti prilično kratka i nakon nje slijedit će povratak Isaa (a.s.) (Krista).

Islam i kršćanstvo dijele isto mišljenje o pitanju novog pojavljivanja Isa/Krista jer i kršćani također vjeruju u njegov povratak. Štaviše, muslimani također smatraju, kao i kršćani, da će se on ponovno pojaviti u Jerusalemu i da će taj grad biti mjesto gdje će se zbiti krajnje eshatološke istine. Islam, ipak, za razliku od kršćanstva, vjeruje da su uloge Mehdija i Krista povezane jedna s drugom te njihova pojavljivanja kao dio iste, glavne eshatološke istine. Dok će Mehdi vladati na zemlji nekoliko godina, pojava Krista podudarit će se s okončanjem sadašnje povijesti čovječanstva i vremena, onako kako ga mi obično doživljavamo. Završit će se povijesno vrijeme i nakon njega nastupit će Smak svijeta, konačni sud svih ljudskih bića, vaganje dobrih i zlih djela, određivanje ko će obitavati prostore Dženneta, Čistilišta, a ko Džehennema, te okončanje povijesti kosmosa. Ovi vrlo složeni događaji opisani su u islamu na takav način da nijedan čovjek, bez obzira koliko nastojao, ne može odrediti tačno kad će (taj) Čas nastupiti. Naime, postoji i Poslanikov hadis u kojem on kaže da su svi oni koji predviđaju vrijeme nastupanja Smaka svijeta lažljivci. Pa ipak, svi muslimani vjeruju da će se taj trenutak zbiti, tj. da postoji kraj ljudske povijesti, da će Allah na kraju intervenirati poput blijeska nad sviješću uobičajenog vremena/prostora, da postoji konačna smrt i ponovno oživljenje čovječanstva te da postoji i odgovornost za sva djela koja je čovjek počinio na ovome svijetu.

Mnogi detalji ovog učenja obično su zanemareni u svakodnevnom životu prosječnog muslimana koji o njima ne meditira ni razmišlja.

U domeni je teologa, filozofa i ostalih autoriteta u vjerskim pitanjima da se bave njihovim krajnjim značenjem. No, što se tiče posljedica ovih pitanja očekuje se od svih muslimana da o njima promišljaju. Kao prvo, svi ćemo umrijeti, bilo da smo nepismeni ili veliki poznavaoci vjerskih pitanja, kraljevi ili prosjaci; dakle, zbiljnost smrti ili sudbina ljudske duše nakon smrti briga su svakog ljudskog bića. Ne samo svaki musliman, već i svako ljudsko biće, bilo da je musliman, kršćanin, Židov ili neko drugi, prirodno razmišlja o svojoj smrti. Posljedice eshatološkog učenja islama prisutne su za korist svih muslimana i o njima su promišljali svi ljudi i na vrlo različite načine, od najjednostavnijih, narodnih i bapskih priča do najznanstvenijih i najintelektualni- jih izlaganja u kojima su ove istine predstavljene metafizičkim i teološkim terminima.

Važna lekcija, što se tiče općeg učenja islama, jest stalno imati na umu zbiljnost smrti i života na onome svijetu, konačnih posljedica naših djela i naše odgovornosti prema Allahu za ono što činimo. Skupocjeni dar ljudskog života, u kojem nam je, milošću Allaha, data sloboda djelovanja i prihvaćanja Allahovog učenja na temelju naše slobode, a ne prisile, treba uvijek imati na umu. Bez eshatoloških zbiljnosti, ostala bi vjerska učenja izgubila znatan dio .svoje snage prinude i duhovna bi

napetost ljudskog života na ovome svijetu, a koja je sastavni dio realnosti bivanja kao ljudskog bića, iščezla, ostavljajući ljudski život lišen ikakva konačna smisla. To bi se odista dogodilo budući, što god čovjek ostvari na ovome svijetu, uvijek je izvjesno da će ta dostignuća na kraju posrnuti i nestati. Najveća materijalna dostignuća, ne samo pojedinaca već i čitave civilizacije, mogu i, ustvari, doista odumiru. Jedino eshatološke istine stavljaju u središte interesa trajne, stalne i vječne posljedice čovjekovih djela, upravo zato što su ljudska bića stvorena za besmrtnost i vječni svijet.

Prosječan musliman živi s nadom ulaska u Džennet u trenutku smrti. On, dakle, nastoji živjeti u skladu sa šerijatom,
biti samilostan, pun oprosta i velikodušnosti, izbjegavati laž, prijevaru i klevetu, a da i ne govorimo o većim grijesima, poput ubojstva ili nalaženja Allahu druga, što se smatra najvećim grijehom u islamu.
U islamskom učenju postoji vrlo delikatna i prekrasna harmonija između strogosti Allahovih zakona i milosti koja iz Njega izvire, kao što potvrđuju Njegova Imena Er-Rahman, Milostivi, Er-Rahim, Samilosni, i El- Gafgr, Onaj koji oprašta. Allah od čovjeka očekuje pravičnost, moralnost i krijepost, no kako je On svjestan čovjekove slabosti, On mu također oprašta i samilostan je nad njim. Tradicionalni islamski život traje stoljećima u ovoj izuzetnoj umjerenosti koja karakterizira oba elementa, i pravičnosti i samilosti, izgrađujući generacije i generacije muškaraca i žena, mnogih izuzetnih moralnih kvaliteta, koji žive u strahu od Allahove kazne, ali i u nadi u Njegov oprost. Time su u islamskom društvu zaživjeli krijepost i moral, a to društvo mora uvijek odražavati istine izvan ovog svijeta na isti način na koji naša djela odjekuju izvan ovog svijeta prostora i vremena u kojem se zbivaju, odzvanjajući u svijetu vječnosti.

Treće poglavlje
ŠERIJAT

Šerijat ili islamski Božiji zakon zauzima središnje mjesto u islamskoj vjeri do te mjere da se muslimana može definirati kao onoga koji prihvaća legitimnost šerijata čak i ako on ili ona nisu u mogućnosti prakticirati sve njegove odredbe. Šerijat je, prema autentičnoj islamskoj doktrini, konkretno postvarenje Allahove Volje za potrebe ljudskog društva. Jedino je Allah zakonodavac, Seri', Onaj koji stvara zakone, i jedino su Njegovi zakoni obvezujući i trajni u ljudskom životu.

To ne znači da se šerijat ne može primijeniti i izrastati ovisno o različitim okolnostima, poput rasta stabla čiji korijen i deblo ostaju čvrsti i ne mijenjaju prirodu mada njegove grane rastu iz godine u godinu. Šerijat je u načelu sadržan u Kur'anu i jedino u Časnom Kur'anu, ali to je u načelu. Kako bi se očitovao, postojala je potreba za, na prvom mjestu, naravno, hadiskom literaturom i Poslanikovim sunnetom. Pos-

lanik je kroz svoju praksu i kazivanja upoznao islamsko društvo s Božijom Voljom te su tako njegov sunnet i hadis, uz Kur'an, drugi fundamentalni izvor islamskog prava.
Rano islamsko društvo živjelo je uz postojanje ovih dvaju realiteta. Kur'an je bio uvijek prisutan, a Poslanikova praksa, koju su njegovi ashabi i prva generacija nakon njih imitirali, bila toliko poznata da je čitavo društvo na stanovit način bilo uronjeno u nju. U ranom periodu još nisu postojale kodificirane škole prava. Različite interpretacije šerijata i šerijat sam nisu bili kodificirani i oblikovani u pravnim knjigama kao što kasnije nailazimo, ali bila je prisutna realnost (življenja u šerijatu). Kako su ljudi živjeli i ponašali se, kako im je bilo suđeno, koje su kazne i nagrade dobivali, kako su se vršile transakcije, da i ne govorimo o dijelu šerijata koji se bavi vjerskom praksom, sve je to bilo prisutno u najranijim generacijama i služilo je kao model u kasnijim stoljećima islamske povijesti. Ustvari, upravo je opasnost od postepenog udaljavanja kasnijih generacija od izvora islamske Objave i postepeno zaboravljanje blistavog primjera Poslanika, kao savršenog ovaploćenja islama i savršenog praktičara i širi- telja Božijeg zakona, potakla velike pravnike i učenjake islamskog prava da kodificiraju šerijat prema različitim školama.

Tada se u islamu, kao vjeri brojnih naroda širom Svijeta, a ne samo jednog naroda, javlja potreba razvoja različitih interpretacija Božijeg zakona unutar sebe. Tako su postepeno, na temelju oba fundamentalna izvora, Kur'ana i hadisa, muslimanski pravnici, fuqaha', počeli elaborirati metode proiz- laženja različitih posljedica iz ova dva izvora, a neki principi izvan ova dva izvora, kao, npr. pitanje konsensusa učenjaka zajednice, zvanog idžma, pravne analogije, qijas, blagostanja zajednice (općeg dobra), istislah, i tako dalje, počinju se koristiti od strane raznih pravnika.

Prvi veliki učitelj prava bio je Imam Dža'fer es-Sadiq, potomak Poslanika, kojeg poštuju sunnije i ši'ije. On je bio učitelj Imama Ebu Hanife, jednog od utemeljitelja četiriju pravovjernih škola sunnijskog prava koje su do danas preživjele, tzv. hanefijske škole (mezhebi). Imam Dža'fer, koji je živio u
II. stoljeću (prema islamskom računanju vremena), bio je također utemeljitelj šiijske doktrine o dvanaesterici imama koja se do danas naziva dža'ferijskim mezhebom. Nakon njega, pravnici su postepeno počeli razvijati šerijat, i u sunnijskom i u ši'ijskom krugu, i osobito se među sunnijama mnogo toga dogodilo u slijedeća dva stoljeća, sve dok se na kraju nisu utemeljile glavne škole šerijata koje su preživjele sve do danas. Te su škole sljedeće: škola Ibni Malika, poznata kao malikijska škola, škola Imama Ahmeda ibni Hanbela, utemeljitelja hanbelijske škole, škola Imama Ebu Hanife, utemelijtelja hanefijske škole, te škola

Imama Šafi'ija, utemeljitelja šafijske škole. U sunnijskom su se svijetu javile još neke škole, poput zahirija, no one su postepeno odumirale i jedino su preostale ove četiri glavne pravne škole.

Danas, u islamskom svijetu, čitava sjeverna i zapadna Afrika slijedi malikijsku školu koja je nabliža medinskoj praksi. Velik broj ljudi u Siriji i Saudijskoj Arabiji priklanja se hanbelijskoj školi koja je najstrožija u svom priklanjanju Kur'anu i sunnetu i ne oslanja se, kao ostale pravne škole, na neke druge principe, već ih, štaviše, odbacuje. Šafijsku školu slijedi najveći broj Egipćana i stanovnika jugoistočne Azije, tačnije Malezijci i Indonezijci, a hanefijsku školu, koja je bila službena škola Osmanskog carstva, do danas slijede Turci i najveći broj muslimana Indijskog potkontinenta. Što se tiče dža'ferijske škole, ona je preostala kao jedina pravna škola za doktrinu o dvanaesterici imama šitskog islama i ona je oficijelna škola gdje god je do danas ova ši'ijska doktrina preživjela, kao npr.u Iranu, Iraku i Libanonu. Postoje, uz to, i zejdijska i ismailijska pravna škola koju slijede zejdije iz Jemena, i ismailije koje susrećemo u Indiji, Pakistanu, Iranu, Istočnoj Africi i u nekim manjim područjima Sirije, Egipta kao i zapadnog svijeta.

Sadržaj Šerija ta

U klasičnim šerijatskim djelima obično je sadržaj Allahova zakona podijeljen u područja koja se bave pitanjem obreda bogoslužja, tj. ibadata, i ona koja se bave pitanjem transakcija ili mu'amelata. Proučavajući teme koje se obrađuju u ovim područjima može se uočiti da šerijat obuhvaća ne samo vjerski život pojedinca ili čak čitave zajednice već dotiče i svaki domen ljudske aktivnosti, uključujući i onu ekonomsku, socijalnu i političku. Što se tiče prvog dijela šerijata, tj. Aspekata ibadeta, oni su utemeljeni na središnjim obredima u islamu, a to su dnevni namazi, post, hadž i vjerski porez zekjat, kojima se ponekad pridodaje, kao što je već ranije rečeno, i časni napor na "Allahovu putu, zvani džihad, koji se obično krivo prevodi terminom sveti rat".

Sve šerijatske škole sadrže vrlo detaljno učenje o pitanju ovih obreda. Postoje obično čitava poglavlja u knjigama ili posebne knjige posvećene namazima. Ta se djela bave pitanjima ritualnog pranja, osobne čistoće (higijene), stanja tijela, misli i srca koji su nužni prilikom vršenja namaza, pokreta tijela i riječi koji se prilikom namaza vrše i izgovaraju, različitih vrsta molitvi, bilo da se radi o pet kanonskih, dnevnih namaza ili skupnih namaza petkom ili molitava koje se vrše na različite islamske mubarek-dane kao one na kraju mjeseca ramazana i po svršetku hadža ili posebnih molitvi u trenucima kada se osjeća strah, izražava nada i sl. Postoje također i razrađena poglavlja u šerijatskim djelima posvećena valja- ' nim preduvjetima nužnim za obred namaza. Neki su od tih uvjeta izvanjski, kao npr. čistoća tijela i odijela ili obavljanje namaza na mjestu

koje nam pripada ili, ako pripada nekom drugom, da nam je na njemu dozvoljeno obaviti namaz.

Ostali su preduvjeti unutrašnje prirode i tiču se posjedovanja normalnog stanja svijesti za vršenje namaza, dakle da osoba nije u alkoholiziranom stanju, mentalno poremećena ili psihički dementna te da je vođena čistoćom namjere i pravilnim unutrašnjim stavom prema Allahu.

Isto vrijedi i za ostale glavne obrede. Oni dijelovi šerijat- skih radova koji se bave pitanjem posta iznova, s jedne strane, naglašavaju vanjske preduvjete posta, kao npr. kada početi post, kada završiti, pitanje posta za bolesne osobe ili putnike, koji su ostali dani u godini osobito prikladni za post kao i na koje je dane post zabranjen, čime se baviti u toku mjeseca ramazana, izuzev apstiniranja od jela, pića i seksualnih odnosa, a s druge strane naglašavaju unutrašnje preduvjete, kao što su ispravan moralni stav prema drugim ljudima, unutrašnje pročišćavanje i klonjenje od zlih primisli, klevete, laži i prijevare. Djela o postu bave se također i socijalnim i dobrotvornim aspektima posta, kao npr. udjeljivanja sadake siromašnima, davanje hrane susjedima, davanjem sadeka- tu'l fitra ili vjerske takse na kraju mjeseca ramazana i sl.

Što se tiče hadža, postoje također čitava poglavlja i knjige posvećene vrlo složenim i teškim obredima hadža, počevši od ekonomskih preduvjeta koje treba zadovoljiti prije odlaska na hadž, a to znači da posjeduje nužna sredstva od kojih njegova porodica može biti zbrinuta za period od najmanje godinu dana te da niko od njegovih najbližih susjeda nije tako siromašan da mu je silno potrebna pomoć kao i neki ostali preduvjeti, sve do pobližeg opisivanja samog puta i nošenja posebne odjeće, ihrama. Postoje, također, i uputstva za sve različite namaze, pokrete i obrede koje treba obaviti, kao npr. obilaženje Kabe, provođenje dana na Arefatu, bacanje kamena na đavola ili na ono što ga simbolizira, sa'y ili trčanje između Safe i Merve, prinošenje žrtve na kraju hadža i tako dalje. I u pitanju hadža postoje također unutrašnji preduvjeti s obzirom da svaki obred ima svoj unutrašnji i svoj vanjski aspekt, koji u ovom slučaju uključuje osjećaj odvajanja od svijeta, traženja Allahova oprosta, osjećaja potpune jednakosti svih vjernika pred Allahom, kao što će to biti na Sudnjem danu, kao i gubitak svakog ponosa i svih socijalnih razlika utemeljenih na izvanjskim elementima. Hadž također uključuje i približavanje Allahu kroz posjećivanje Njegove Kuće, kao i ponovno stjecanje savršenog stanja kruženjem oko Kabe, a to je džennetsko stanje u kojem je živio predak čovječanstva, Adem, ponovno oživljavanje i spoznavanje čistoće vjere poslanika Ibrahima alejhi's-selam, kao i ostala slična iskustva.

O pitanju vjerskog poreza, zekjata, kojem su u dža'ferijskom mezhebu pridodate određene druge vrste vjerskog poreza, kao npr.

khums, i također o pitanju ratnog plijena u određenim školama sunnijskog prava, ispisane su također posebne knjige, što potvrđuje njegov veliki ekonomski i društveni značaj. U takvim se djelima također navodi na koju se vrstu dobra daje porez, kako se određuje visina poreza, razlika između zekjata, vjerskog "poreza, i ostalih vrsta oporezivanja, uključujući i one obavezne za narod Knjige" koji je pod zaštitom muslimana i koji plaća određen i novčani iznos za zaštitu koju prima od islamske vlade pod kojom živi.

Što se tiče pitanja džihada, nisu sve šerijatske škole tom pitanju posvetile posebna poglavlja, no oduvijek su se vodile obimne rasprave koje se tiču uvjeta u kojima treba proglasiti vanjski džihad. Većina pravnika smatra da kad su u opasnosti opstanak islamske zajednice ili granice Islamskog Svijeta, treba objaviti džihad te da stalno treba voditi džihad protiv sila zla. Svi aspekti ibadeta, obreda bogoslužja, u šerijatu jasno određuju i izvanjske i unutrašnje uvjete nužne za obred bogoslužja na način koji bi Allahu bio prihvatljiv, u skladu s normama koje je On Sam odredio za ljudska bića, kroz učenje Časnog Kur'ana i kroz norme koje je uspostavio Blagoslovljeni Poslanik.

Morali pravo

S ovim je aspektom šerijata usko povezano pitanje morala. U islamu, moral nije neki apstraktan ideal. Naravno da su vrline dobrote, velikodušnosti i milostivnosti snažno naglašene, no te su vrline na konkretniji i određeniji način definirane u samom šerijatu. Svi principi moralnog djelovanja i svi aspekti moralnosti sadržani su, u načelu, u Kur'anu, no konkretizirani su kroz učenje šerijata. U šerijatu se nalazi odgovor na pitanje kako se opći moralni princip, kao npr. pravičnost, treba primijeniti u konkretnim ljudskim situacijama. U islamu, čovjek ne određuje sam šta je pravično i šta je velikodušno, već se oslanja na Božije odredbe, no važna je uloga data i čovjekovoj savjesti koju je Allah usadio u svako ljudsko biće. Za određene, temeljne aktivnosti šerijatom su određene norme, no za svaku vrstu ljudske aktivnosti ostavljena je mogućnost čovjeku da primijeni islamsko etičko učenje, prema diktatu svoje vlastite savjesti. Dakle, ništa nije mehaničko niti zasljepljujuće u islamskoj etici kao što neki tvrde. Činjenica je da islam čovjeku određuje konkretne upute koje treba slijediti, ali ostavlja i široko područje ljudskog života otvoreno čovjeku da primjenjuje principe islamskog morala kao Allahov rob, kojem je podarena savjest, aql i sposobnost rasuđivanja.

Musliman ima obaveze koje je dužan izvršiti prema Allahu, obaveze prema sebi samome, svojoj porodici svom neposrednom okruženju, društvu u širem smislu, uključujući, na kraju, i čitav Ummet, tj. cjelokupno islamsko društvo, te čak i izvan toga, prema čitavom čovječanstvu i, konačno, prema svemu stvorenom. U šerijatu su jasno razlučene sve

ove dužnosti. Šta su prava Allaha, huququllah? Ona, prije svega, uključuju Njegovo posjedovanje naše duše i, otuda, i naša potreba da posvetimo svoje živote i plodove našeg djelovanja samo Njemu. O ovom se pitanju na različite načine raspravlja, bilo direktno ili indirektno, u šerijatskim radovima kao, naravno, i u kur'anskim komentarima iz kojih i isijava ovo znanje.

Čovjek ne posjeduje prava sam po sebi; ona su mu data od Allaha kad ispuni obaveze koje ima prema Njemu, a te su obaveze, kao što je već ranije rečeno, utemeljene na činjenici da je čovjek sklopio savez s Allahom (el-mithaq). Na temelju toga saveza, čovjeku su date moć, sposobnosti i mogućnosti koje posjeduje, ali i dužnosti koje ima prema Allahu. Ove dužnosti uključuju, naravno, svjedočenje Allahove Jedinosti, obavljanje namaza i djelovanje čovjeka kao Allahova predstavnika na zemlji. Jednako tako, čovjek ima i obaveze prema sebi samome.

On mora brinuti o zdravlju svoga tijela; dakle, čovjek ne smije počiniti samoubistvo. On mora brinuti o svojoj besmrtnoj duši i stalno misliti na njeno spasenje. Čovjek mora prihvatiti teret ljudske sudbine, a to je da je Allahov predstavnik na zemlji i prihvatiti sve darove koje mu je Allah, kao ljudskom biću, podario.

Potom, čovjek ima i određene dužnosti prema svojoj porodici. Islam uvijek iznova naglašava važnost porodice i poštivanja roditelja, i oca i majke, kao i važnost šire familije koja je u islamu središnja jedinica društva, prije negoli pleme
ili neki drugi, pred-islamski oblici društvenog udruživanja i oni koji nisu postojali samo u Arabiji već i u drugim područjima. U Kur'anu i hadisu su, naravno, sadržana učenja o dužnostima prema roditeljima, djeci, braći i sestrama i široj porodici, no ona su u pravnom obliku formulirana u šerijatu. Neke su od ovih dužnosti ekonomske prirode i bave se pitanjem nasljedstva i sl., no ona uključuju i brigu o porodici, ljubaznost u ophođenju prema njenim članovima kao i njihovu zaštitu.

Čovjek također ima dužnosti i prema zajednici koja ga neposredno okružuje, počevši s prvim susjedima.Tradicionalno islamsko društvo razvija vrlo snažan osjećaj dobrosusjedskog identiteta jer čovjekovo je neposredno okruženje ono s kojim je u osjećanju i dodiru u svakome trenutku. Osobni kontakt sa susjedstvom temelj je iz kojeg izrasta svijest o široj zajednici uključujući cjelinu Ummeta, a potom, izvan okvira islamskog društva, odgovornost prema čitavom čovječanstvu. Šerijat iznosi učenja o odnosu prema drugim ljudskim bićima, mada se o mnogim nepravnim aspektima odnosa s pripadnicima drugih vjera raspravlja ne toliko u šerijatskim tekstovima koliko u drugim oblicima iskaza islamske misli, a o kojima će biti govora kasnije.

I na kraju, što se tiče odnosa prema svemu stvorenom, u šerijatu postoje zakoni koji se bave pitanjem odnosa ljudi prema životinjama,

biljkama, vodi i zemlji, s Allahovom kreacijom u najširem smislu.

Čovjek se podučava da o njima treba brinuti te da prihvati njihovo pravo na postajanje, zajedno uz postojanje čovjeka. Šerijat ne prihvaća slijepu dominaciju i iskorištavanje stvorenog, bez čovjekova promišljanja o njihovim pravima kao i promišljanjima o svojim dužnostima prema tom stvorenom svijetu.

Pravni odnosi

Glavni aspekt šerijata tiče se socijalnog, ekonomskog i političkog učenja i obično se stavlja u kategoriju pravnih odno
sa (mu'amelat), mada se ponekad, u tom kontekstu, ne raspravlja eksplicitno politički aspekt šerijata. Pa ipak, za našu raspravu u ovoj knjizi, socijalni, politički i ekonomski aspekti mogu se povezati u jedno i tvoriti drugu veliku cjelinu šerijata, kako bi se razlikovala od one prve, koja se bavi isključivo raznorodnim obzirima ibadeta.

Društvo

Islam zamišlja društvo u kojem postoje snažne veze između njegovih članova, utemeljene na, s jedne strane, potčinjenosti Allahu i, s druge strane, tijesne veze bratstva i sestrinstva između članova tog društva. Koncept bratstva, ukhuwweh, na arapskom jeziku, toliko je snažan da se u tradicionalnom islamskom društvu ljudi obraćaju jedni drugima s ekh ili ekhi, u značenju: brate ili moj brate, i isto tako se žene međusobno oslovljavaju terminom sestre, naglašavajući ideju porodice koja, na stanovit način, zahvaća čitav islamski svijet.

Moglo bi se reći, ustvari, da je socijalna realnost islamskog društva, onako kako je koncipirana u Kur'anu i hadisu i ostvarena u islamskom tradicionalnom društvu u velikoj mjeri, ali ne savršeno, utemeljena na dva pola zbiljnosti: prvi je onaj islamskih naroda, Ummeta, brojnog i, stoga, nedokučivog islamskog svijeta koji se ne može sagledati u svojoj cijelosti i koji se iskustveno spoznaje na unutrašnji i duhovni način, i drugi pol, onaj neposredne porodice. Moglo bi se reći da ta dva pola, onaj ummeta i onaj neposredne porodice, podrazumijevaju najvažniju društvenu stvarnost stvarnog islamskog društva. Upravo je oko ta dva pola istkano tkivo društva.

Unutar islamskog društva postoje, naravno, i brojne druge društvene jedinice, kao što su plemena, klanovi, članstvo iste općine ili kvarta u nekom gradu, gilde, profesionalne grupacije, vojna udruženja, duhovni (sufijski) pokreti i sl. Sve su one, bez sumnje, od velikog značaja. Neke su od njih, kao npr. plemenske veze, dokinute univerzalnom per
spektivom islama. Druge su, poput profesionalnih grupacija
i duhovnih redova, imale snažnu vjersku osnovicu u samoj islamskoj tradiciji. No, s društvene tačke gledišta, svi su ovi vidovi udruživanja od

sekundarnog značenja u uporedbi s ukupnošću islamskog svijeta, ummetom, s jedne strane, i porodice, s druge strane.

Islam sagledava ljudsko društvo ne na temelju rasne pripadnosti, etničkih grupa ili lingvističkih podjela, već na temelju vjerske pripadnosti. Stoga je, s islamske tačke gledišta, najznačajnija karakteristika ljudske zajednice ne ona da li su njeni pripadnici članovi bijele, crne ili žute rase, ili pak Arapi, Perzijanci ili Rusi koji svaki govore vlastitim jezikom, već ona da li su muslimani, kršćani, Židovi, zoroastrejci i tako dalje, koji pripadaju određenom ummetu; ummetu Krista, ummetu Mojsija, ummetu Poslanika, i si. Čak je i u islamskoj eshatologiji stupanje pred Allaha na Sudnjemu danu zamišljeno tako da je svaka ljudska zajednica predstavljena od i okupljena oko poslanika koji je utemeljitelj vjere kojoj su članovi te zajednice pripadali. Kada spomenemo termin ummet, u islamskom kontekstu, tada prvenstveno mislimo na islamski ummet, no treba imati na umu da na Svijetu postoje i drugi ummeti ako pripadnike drugih vjera promatramo s islamske tačke gledišta, koja sljedbenike islama kao i one ostalih religija smatra članovima različitih ummeta.

Pitanje ummeta od ključne je zbiljnosti za sve muslimane, mada, uz izuzetak rane povijesti islama, ovaj realitet nikada nije preveden ni u jedan politički entitet. Pa ipak, bez obzira na političke podjele kroza stoljeća, stvarnost je Ummeta ostala i postoji nevidljiva veza koja ujedinjuje sve islamske narode čitavog Svijeta, bilo da se radi o Arapima ili Perzijancima, Malezijcima ili Kinezima; bilo da se radi o bijelcima ili crncima; bilo da žive u Africi, Aziji, Evropi ili Americi. Ta je spona utemeljena na ideji bratstva ili sestrinstva koja je sadržana u arapskoj riječi ukhuwweh.

Porodica

Što se tiče pitanja porodice, idućeg pola islamske društvene stvarnosti, islam snažno naglašava njenu opstojnost. Kao što je već ranije spomenuto, pojam porodice u ovom kontekstu ne podrazumijeva atomiziranu suvremenu porodicu koja se sastoji od supruga, supruge i djece, već podrazumijeva proširenu porodicu koja obično uključuje i djedove i majke te često tetke, amidže i njihovu djecu, proširujući tako oko pojedinca mrežu s kojom se on ili ona poistovjećuje. Unutar ovakvog islamskog društvenog i porodičnog okvira, poštovanje roditelja igra značajnu ulogu. Kur'an poziva muslimane na poštivanje roditelja, kao npr. u ajetu: samo Allahu robovati, roditeljima dobročinstvo činiti, i bližnjima, i siročadi, i siromasima (11:83). I održavanje odnosa unutar porodice, tj. materinskih odnosa, koji podrazumijevaju osobe rođene od iste majke ili one u raznorodnom krvnom srodstvu (siletu ’l-erham, na arapskom jeziku) izrazito je snažno naglašeno te se smatra vjerskom dužnošću svakog muslimana i muslimanke da posjećuje članove svoje

porodice, da bude s njima u bliskom odnosu te da održava rodbinske veze.

I naglasak na važnosti braka kao i odvraćanje od celibata u velikoj su mjeri povezani s okupljajućom ulogom koju u islamskom društvu igra porodica. Jedan od razloga postojanja poligamije, koju islam dozvoljava pod određenim uvjetima, jest taj da omogući ženama čiji su supruzi umrli ili stradali u nekoj vrsti prirodnih nedaća ili onim ženama koje ne mogu naći muža u odnosu jednoženstva, da budu uključene u porodičnu strukturu. Pragmatični obzir islama, temeljeći se na važnosti uloge porodice, dopušta u stanovitim slučajevima poligamiju kada ekonomska nužnost ili društvena stvarnost onemogućuju na bilo koji način integraciju jedne jedine žene u porodičnu strukturu. Zbog prirode ljudskog društva, obično mnogo više muškarci stradavaju u ratovima i prirodnim nedaćama i uz to im je životni vijek kraći negoli ženama. S obzirom da islam naglašava vjerski značaj braka u toj mjeri

da Poslanikov hadis navodi kako je brak pola vjere, i s obzirom da je najčešće veći broj žena od broja muškaraca, dopušteno je prakticirati poligamiju pod uvjetom da je muškarac čestit te da posjeduje sredstva za izdržavanje svojih žena.

Zanimljivo je uočiti u ovom slučaju da za razliku od, npr. tradicionalnog katoličanstva u kojem je razvod braka zabranjen, islam dozvoljava rastavu. Poslanikov hadis navodi kako je od svih dopuštenih djela Allahu najmanje drag razvod braka. Šerijat dopušta rastavu braka pod uvjetom da veza između muškarca i žene više nije moguća. Kad se muškarac i žena nađu u beznadnom položaju i kad za njih više ne postoji načina da nastave brak, tada im je dopušteno rastaviti se i započeti odvojen život. Pa ipak, bez obzira na ovo učenje, čin se rastave nikada nije provodio u islamskom svijetu u istoj mjeri kao na suvremenom Zapadu, bez obzira na njegovo kršćansko zaleđe. Isto tako, mada je sama rastava braka dopuštena u islamu, ona ni u čemu ne znači i slabljenje porodičnih veza.

Da bi se u potpunosti razumjelo islamsko sociološko učenje, važno je obratiti pozornost na središnju ulogu koju ono dodjeljuje porodici, na poštivanje roditelja, osobito majke, do te mjere da hadis navodi: Džennet je pod majčinim nogama. U islamu je također središnja uloga dodijeljena i ocu koji je istovremeno i glava porodice, i namjesnik i imam porodice kao i vjerski pol oko kojeg se porodica okreće tako da on često predvodi namaze i ostale oblike namaza unutar porodice. Važno je, također, upamtiti i odgovornost prema ostalim članovima porodice, činjenicu da šira familija mora preuzeti brigu o članovima koji su onesposobljeni ili materijalno propali, kao npr. o udovicama i siročadi. Značajno je u kolikoj mjeri islam naglašava ove činjenice i upravo je zbog ovih islamskih učenja porodično tkivo preživjelo do danas, bez obzira na mnoge

promjene koje su se zbile u mnogim dijelovima islamskog svijeta kao posljedice pojave modernizma u posljednja dva stoljeća.

Učenje islama, govoreći sa sociološke tačke gledišta, uključuje, naravno, i one pojedince koji su iz ovog ili onog raz
loga bili lišeni bilo socijalne bilo ekonomske potpore nužne za preživljavanje i normalno društveno djelovanje zdravog pojedinca. Islam snažno naglašava brigu za siročad. Kur'an uvijek iznova naglašava veliku moralnu vrijednost brige za siročad. I sam je Poslanik bio siroče kojeg su othranili njegov djed i amidža. Potoni, važnost pomoći siromašnima, briga za susjede, svijest o potrebama svih članova zajednice tako su snažno naglašene da su, prema hadisu, sva ljudska bića ili sinovi Ademovi poput udova istog tijela. Ovo je učenje ovjekovječeno u perzijskoj književnosti, u poznatoj pjesmi Sadija koji kaže: Sva djeca Ademova dijelovi istoga su tijela jer u trenutku stvaranja bjehu načinjena od jedinstvene supstance.
Ako je bol suđena jednom od dijelova, svi će ostali njome pogođeni biti.

U svakom društvu postoje bešćutni članovi te se ova učenja nisu mogla svugdje u potpunosti provesti u toku islamske povijesti, no ona ipak predstavljaju središnja islamska sociološka učenja. Ustvari, ono što je zapanjujuće nije činjenica da su neki odbili slijediti ova učenja, već broj ljudi koji ih slijedi, te je tako kroz islamsku povijest postojao velik broj sirotišta i konačišta za siromašne koji su djelovali isključivo od doprinosa pojedinaca i njihova milosrđa i poštivanja učenja islama o pitanju siromašnih i ugroženih osoba.

Jednako su tako briga za susjeda i potreba da se vodi obzir i poštuju susjedova prava tradicionalno bile jake da se veza pripadnosti određenom susjedstvu kao i smatranje susjedstva vrstom druge porodice postepeno u većini islamskih gradova razvila do stepena da je odanost gradu ili, u većim metropolama, određenoj četvrti grada postala gotovo vjerskom odanošću sa stanovitim moralnim konotacijama koje se sastoje u spremnosti odbrane reda, vlasništva i života članova iste četvrti. Ustvari, u toku islamske povijesti na površinu su izbile grupe ljudi izrazitih moralnih vrlina koje su uvidjele da život i dobra svih članova određene četvrti kojoj oni pripadaju trebaju biti zaštićeni kao i da treba ženama omogućiti kretanje u različitim periodima dana i noći bez opasnosti da će biti napadnute. Zadivljujuće je koliko su strah od Allaha i poštivanje Njegovih zakona snažno usađeni u islamskom društvu da čak i danas, bez obzira na hlabav- ljenje nekih tradicionalnih društvenih veza u mnogim islamskim gradovima, postoji snažniji osjećaj sigurnosti kretanja noću čak i u najsiromašnijim četvrtima islamskog grada nego u većini gradova na Zapadu, gdje su ljudi zasigurno mnogo bogatiji i gdje se čini da bi trebalo postojati mnogo manje razloga za krađu i ostale agresivne čine.

Islamska učenja o idealnom društvu sadržana su u šerijatu.

Osigurani su mehanizmi za provođenje ovih učenja u praksu kao i kazne za njihovo kršenje. Neka se od njih, naravno, odnose isključivo na moralne principe, kao npr. ljubaznost prema susjedu, dok ostala, kao npr. ona o zabrani krađe, obespravljivanja prava susjeda ili napadanja ljudi na ulici, podliježu zakonu u slučaju kršenja, na osnovu šerijat- skih odredbi.

Najvažnija preventiva i ona koja je omogućila ukorjenji- vanje ovih socioloških učenja nije proizlazila prvenstveno iz prisustva fizičke prisile u vidu policije (muhtesib ili shurtah) ili drugih organizacija za provođenje zakonskih odredbi, već iz stalne svijesti o prisustvu Allaha, Njegove Sile, Moći i Njegova Suda svih naših djela.

Ekonomija

Što se tiče ekonomskih učenja islama, ona se isprepleću i u Kur'anu i u hadisu kao i u svakodnevnoj praksi koja iz njih izrasta u toku povijesti islamskog društva, sa sociološkim učenjem. Sama porodica djeluje kao stanovita ekonomska zaštita za svoje članove dok je istovremeno za njih ona i sociološka realnost. I sam je Ummet također izuzetno važna eko- nomska realnost u smislu da se najveći broj razmjena, trgo- vanja i ekonomskih transakcija koje su se zbivale u toku islamske povijesti dogodio između različitih naroda islamskog svijeta, Daru'l-islama. Ne proizlazi iz toga da se nije trgovalo s nemuslimanima, no najveći se broj ekonomskih aktivnosti zbivao upravo među muslimanima i uvijek su postojale brojne prednosti vezane uz ekonomsku praksu unutar Ummeta. Također su i određeni obredi, osobito hadž, koji okuplja muslimane iz čitavog islamskog svijeta u časni grad Mekku, olakšali ekonomsku razmjenu kao i vrstu razmjene berićeta različi tih dijelova islamskog svijeta, a koja prati razmjenu dobara.

Islamsko ekonomsko učenje uvijek je vezano uz etiku i temelji se ponajviše na pravdi; kroz sprječavanje suvišnog gomilanja bogatstva na račun određenih klasa i grupa ljudi; kroz pravičan odnos razmjera bogatstva u odnosu na rad, kroz sprječavanje zloupotrebe kapitala i prihoda. Složeno islamsko ekonomsko učenje temelji se na nekoliko temeljnih principa o čijoj se primjeni stoljećima mnogo raspravljalo, mada su sami principi više ili manje prihvaćeni od svih važnijih pravnika u toku povijesti islamskog svijeta. Prvi i najistaknutiji princip tiče se dobar (vlašništva) koja konačno pripadaju Allahu (el-mulku illah). No, kako je istovremeno čovjek i Božiji predstavnik na zemlji, dano mu je, na osnovi le uloge, pravo privatnog posjedovanja. To znači, mada je privatno vlasništvo privilegij koji je pojedincu darovan od Allaha, ono je istovremeno i nepovredivo pravo koje je Allah dodijelio i, dakle, neoduzivo od strane bilo koje vlade ili društvene grupe osim u iznimnim

slučajevima i jedino na temelju zakona izvedenih iz šerijatskog učenja.

Potom, postoji i princip međuodnosa između nečijeg napora i razmjera bogatstva kao i važnosti sudjelovanja u riziku gubljenja bogatstva i njegova povećanja ekonomskim transakcijama. Iz tog je razloga riba, odnosno kamata zabranjena po islamskom zakonu na temelju vrlo jasnih kur’anskih ajeta, poput onog: Oni koji jedu kamatu diči će se kao što će se dići onaj koga je šejtan udarom svojim izludio! Tako, jer oni vele:"Trgovina je kao i kamata!" A Allah je dopustio trgovinu, a zabranio kamatu (11:275). Postoje, također, i hadisi koji se bave ovim pitanjem. Zbog toga su muslimanski pravnici stoljećima zabranjivali kamatu. Te se zabrane ne primjenjuju samo na lihvarstvo, odnosno nametanje vrlo visokih kamatnih stopa, već na bilo koju kamatnu stopu utemeljenu na primitku određene sume kapitala za koju nema rizika gubitka, dok ako neko treba koristiti kapital da bi kupio i prodao robu, to bi bilo prihvatljivo pa makar time zaradio i veliko bogatstvo.

Druga važna karakteristika islamske ekonomije jest izravan ljudski međuodnos u ekonomskom životu. Kroz čitavu islamsku povijest ekonomski život je oduvijek bio vezan uz pojedinačne i osobne susrete i utemeljen na međusobnom vjerovanju u ljudsku susretljivost. Dehumanizacija ekonomskog života koja toliko karakterizira suvremeni svijet bila je potpuno odsutna u tradicionalnoj islamskoj praksi. Bazar, mjesto gdje se zbiva najveći dio ekonomske aktivnosti islamskog svijeta, uvijek je bio i ostaje do određenog stepena i danas, mjesto gdje osjećaj povjerenja, emaneh, izravnog međuljudskog odnosa, valjanosti, sposobnosti međuljudskih kontakata dominira nad potpuno bezličnim i ravnodušnim institucijama koje se međusobno natječu u suvremenom ekonomskom sistemu modernog svijeta, u kojem su pojedinačni i mali privrednici manje-više smrvljeni onim snažnijim, obilježenim bezličnošću i nezainteresiranošću prema individualnim ljudskim brigama i potrebama.

Tradicionalna ekonomska aktivnost u islamskom svijetu uvijek se temeljila na pojedincu ili porodici te su porodični i ekonomski sistem uvijek išli ruku pod ruku i unapređivali jedni druge. Mnoge su porodične vrijednosti, o kojima je već bilo govora, također ušle u igru što se tiče pitanja ekonomskog života društva. Uvijek je postojala humana dimenzija i svijest o Prisutnosti Allaha te se ekonomija nikada nije razdvojila od etike. Islamska filozofija ekonomije uvijek je naglašavala važnost truda, zarađivanja za život, suprotstavljanja dokoličarenju, vezanja povjerenja u Allaha (tewekkul) s trudom, džihadom, i osjećajem vjerske dužnosti da se osiguraju životna sredstva za sebe i svoju obitelj. Rad se u svom ekonomskom obziru uvijek smatrao povezanim s vjerskom dužnošću i nikada se nije odvajao od namaza. Mnoga učenja utemeljena na hadisu i kur'anskim komentarima ovu su istinu isticala stoljećima. Gore navedeni izvori naglašavali su da je čovjeku jednaka

dužnost obavljati pet dnevnih namaz kao i truditi se da osigura sredstva za život. Iz tog razloga je vjerski element uključen u praktički sve aspekte tradicionalnog islamskog ekonomskog života i ta je činjenica tom životu podarila moralno i duhovno značenje uveliko drugačije od onog ekonomske aktivnosti u suvremenom svijetu. Nešto je od tog etosa preživjelo do danas čak i u suvremenim dijelovima islamskog svijeta, ali u, naravno, mnogo slabijem omjeru, kao što su i specifično islamske upute o ekonomskom životu zatamnjene u mnogim područjima islamskog svijeta.

Politika

Konačno, što se tiče islamskog političkog učenja, čini se da je Allah Svojom Mudrošću uvidio da ne treba izravno formulirati u Kur'anu odredbe o utemeljenju jedinstvenog političkog uređenja koje bi se potom nepromijenjeno primjenjivalo kroz stoljeća. No, ipak, utemeljeni su određeni, vrlo značajni principi političke uprave, kao npr. onaj da je stvarni vladar svemira Allah te da sva moć konačno pripada Njemu. Potom, Poslanik je islama, kao utemeljitelj prvog islamskog društva, bio i prvi vladar i shodno tome i uzor za kasnije generacije u političkim pitanjima. On je bio, u stanovitom smislu, poslanik-vladar; ne samo vjerski vođa već i vođa ljudske zajednice. I treće, iz tog razloga, u islamu politička vlast nikada nije bila odvojena od vjere i islam, za razliku od kršćanstva, nikada nije odvojio kraljevstvo Božije od kraljevstva Cezara. Politička vladavina u islamskom društvu, o bilo kojem obliku da se radi, ima također i važnu vjersku dimenziju. Vjera i politika uvijek su bile vezane jedna uz drugu kroz islamsku povijest, osim u suvremenom periodu kad je velik broj zemalja islamskog svijeta, počeo oponašati zapadnjačke ideje koje su proistjecale iz Francuske i, u određenim slučajevima, Ruske revolucije. Čak i u tim slučajevima, politika se, ipak, nikada nije u potpunosti odvojila od vjere.

Tradicionalno islamsko političko učenje uvijek se nastoji vratiti modelu Poslanika i nastoji uspostaviti međuodnos između vladavine ljudskim društvom i Kur'anskih učenja. Iz tog je razloga većina muslimana sunnija razvila instituciju hilafeta, počevši s Ebu Bekrorn, prvim halifom, preko četverice hulefai'r-rašidin-a ili pravovjernih halifa, a to su Ebu Bekr, Omer, Osman i Alija. Svi su oni bili Poslanikovi predstavnici unutar islamskog društva; ne kao poslanici ili zakonodavci, niti kao osobe koje su primile Allahovu Riječ, Kur'an i Njegove zakone, već kao vladari islamske zajednice. Za razliku od njih, manji broj šiija vjeruje da vlast treba pripadati imamima iz Poslanikove linije. U svakom slučaju, politička je vlast, prema islamskom učenju, neodvojiva od vjere te iz nje proizlazi i njena legitimnost.

O pitanju oblikovanja hilafeta i drugih političkih institucija nakon

hulefai'r-rašidina, glavni islamski halifati, tačnije, oni umejjevički i abasovički, služe se na ovaj ili onaj način nasljednim principom.
No, istovremeno je snažno zadržan i vjerski karakter institucije u smislu da je vladar bio uvijek obavezan zaštititi odredbe islama i šerijata. U toku kasnije islamske povijesti izmjenjuju se halifati i sultanati od kojih jedni posjeduju legitimni autoritet vezan uz namjesništvo vlada- juće uloge Poslanika, a drugi na vojnoj i aktualnoj političkoj moći koja je dominirala društvom. Dakle, kroz islamsku povijest stvorene su brojne, raznorodne forme vladavine i političke institucije, bilo da se radi o halifatu, sultanatu, ili emiratu, sve dok se u 14./20. stoljeću, pod utjecajem evropskih ideja, nisu pojavili različiti oblici republika i sekularnih vlada.
Ono što je značajno s islamske tačke gledišta jest činjenica da institucija vlasti mora imati vjerski karakter, da legitimnost konačno dolazi od Allaha, Koji je krajnji Vladar, i, s obzirom da je Muhammed (alejhi's-selam) Allahov poslanik, principi vlasti indirektno dolaze od Poslanika i utemeljeni su na njegovu modelu. Postoje, naravno, i drugi vrlo značajni principi spomenuti u Kur'anu i hadisu, kao, npr., princip savjetovanja, tj, važnosti savjetovanja s vodećim, iskusnijim i učenijim osobama u islamskom društvu, da bi se izbjegla autokracija i da se ne bi, naravno, zaboravilo Allahovo učenje o pravičnosti i milostivosti. Rane pravovjerne halife osigurali su brojne primjere primjene ovih principa, kao što se može vidjeti u poznatom Alijinom pismu Maliku el-Ešteru, tadašnjem upravitelju Egipta. U svom mu pismu hazreti Alija savjetuje slijedeće:
U ime Allaha Milostivog, Samilosnog!
Ovo je ono što je rob Božiji Alija, Zapovjednik vjernih, naredio Maliku ibni El-Harisu el-Ešteru u uputi svojoj njemu kad ga je postavio za upravitelja Egipta radi sabiranja prihoda, borbe protiv neprijatelja njegovih, traženja dobrobiti stanovnika njegovih i napredovanja krajeva njegovih !
Naredio mu je da bude svjestan Boga, da daje prednost pokornosti Njemu i da slijedi ono što je On zapovijedio u Knjizi Svojoj od strogih zapovijedi i zakona Svojih, bez čijeg slijeđenja niko ne može biti sretan, a čijim nijekanjem i upropašćavanjem čovjek postaje nesretan; i naredio mu je da pomaže Bogu Uzvišenom srcem, rukom i jezikom svojim budući da On - Uzvišeno je Ime Njegovo! - uzima za obavezu pomaganje onome ko pomaže Njemu i osnažuje onog ko Njega veliča.
I naredio mu je da otrgne dušu svoju od strasti i da je suspregne kad se one podižu. I doista, duša naginje zlu, osim one kojoj Se Allah smiluje.
Svojstva upravitelja i odgovornosti njegove
Onda, znaj, Malik, da te šaljem u zemlju gdje su prije tebe postojale uprave i pravedne i tlačiteljske. Ljudi će sad pažljivo motriti na postupke tvoje kao što si ti običavao budno motriti postupke upravitelja prije tebe. I govorit će o tebi ono što si ti govorio o njima. Čestiti su, dakako, poznati po dobrom glasu svome, koji je Allah pustio da o njima kruži preko jezika

robova Njegovih. Neka ti zato bude zaliha najdraža - zaliha djela dobrih. Vladaj zato strastima svojim i budi škrt prema sebi u onome što ti nije dozvoljeno, jer obuzdavanje duše svoje znači zadržavanje njezino upravo na putu srednjem, između onog što ona voli i onog što ona ne voli. Privikni srce svoje na samilost prema podanicima, na raspoloženje i prijaznost prema njima. Ne budi im nipošto poput zvijeri krvoločnih, koje osjećaju dovoljnim proždrijeti ih, budući da su oni dvovrsni, ili tvoja braca u vjeri ili neko sličan tebi po stvaranju. Griješit će nehotimično i suočit se s propustima. Oni mogu postupati nepravedno, namjerno ili nemarno. Dodijeli im zato oprost svoj i pomilovanje na isti način kako bi ti volio da ti Allah udijeli oprost Svoj i smiluje ti Se, jer ti si nad njima, a onaj ko ti ovo povjerava jest nad tobom, dok je Allah nad onim koji te imenuje upraviteljem. On traži od tebe da rukovodiš poslovima njihovim i iskušava te preko njih. Ne pokaži nipošto sklonost da se boriš protiv Boga, jer nemaš moći naspram moći Njegove i ne možeš djelovati bez oprosta Njegova i milosti Njegove. Nemoj se nikada kajati zbog opraštanja i ne raduj se nikad kažnjavanju. Nikada ne žuri postupku naglom ako ga možeš izbjeći. Nikako ne reci: Meni je doista naređeno pa naređujem te mi se mora biti pokorno! Jer to unosi pometnju u srce, slabi vjeru i približava čovjeka propasti. Ako položaj na koji si postavljen u tebi stvara uznositost ili ispraznost, onda pogledaj na veličinu vlasti Božije nad tobom i moći Njegove kakvu ti nemaš čak ni nad sobom.
To će ti oduzeti oholost, izliječiti te od stroge naravi tvoje i vratiti mudrost koja se udaljila od tebe. Čuvaj se uporeĐivanja s Bogom u veličini Njegovoj i oponašanja Njega u moći Njegovoj, jer, doista, Allah ponižava silnika svakog i sramoti svakog uznositelja oholog.
Budi pravičan prema Bogu i prema ljudima kao prema sebi, porodici svojoj i onim od podanika tvojih kojima si sklon, jer ako ne postupiš tako, bit ćeš nepravedan, a Allah je, ispred robova Svojih, protivnik onome koji je nepravedan prema robovima Božijim. A onome kojem je protivnik Allah bit će obesnažen izgovor njegov i on će ostati u stanju rata s Bogom, sve dok se ne preda i ne pokaje. Ništa nije utjecajnije na promjenu blagodati Božije i na ubrzavanje izravnanja Njegovog nego što je ustrajavanje u tlačenju, jer Allah doista čuje molitvu tlačenih i On je nasilnicima u zasjedi. [1]

Na kraju, moglo bi se red da je najvažnije političko učenje islama da islamsko društvo treba biti upravljano Božijim zakonom i u oblicima koji proizlaze iz učenja Kur'ana i hadi- sa. Islam je nomokratija, tj. sistem vlasti Božijim zakonom; iz tog je razloga taj oblik vladavine prihvaćen stoljećima čime je zaštićen šerijat i moglo se pripaziti da se njegovi principi prošire i poštuju, time se moglo zaštiti društvo i granice od napada kako izvana, tako i iznutra. Zbili su se, naravno, brojni ratovi čak i među muslimanima, između različitih dinastija i država. To je sastavni

dio ljudske historije, bilo da se bavimo islamskim, kršćanskim, židovskim, zoroastrejskim, hinduskim ili bilo kojim drugim svijetom. No, unutar islamskog svijeta treba uočiti činjenicu da su ti lokalni ratovi između te i te dinastije, plemena ili grupe uvijek ostali podređeni nadmoći vladavine šerijata. Sve do današnjeg dana, ni jedna od zaraćenih strana nije tvrdila da je manje branitelj učenja islama od one druge. Mada se ratovi do međusobnog uništenja vode na različitim mjestima, oni ne dotiču ono stvarno, dublje pitanje vladavine društvom, pitanje Allaho- vog zakona, uz jedini izuzetak mongolske invazije koju je predvodio moćni Džingis-kan i njegova vojska i kojom je znatno uništeno tkivo istočnih zemalja islamskog svijeta. Drugi izuzetak predstavlja, naravno, suvremena invazija Zapada nad islamskim svijetom, invazija čiji je utjecaj na uništenje mnogih tradicionalnih legalnih islamskih institucija i običaja čak veći od onog mongolskog napada.
Ostavljajući po strani ove invazije i izuzetne periode islamske povijesti, moglo bi se reći da su sve raznorodne političke forme, koje su se razvile u toku islamske povijesti, bile islamske, u smislu da su štitile učenje Kur'ana i hadisa i širile Božiji zakon, mada su, naravno, među vladarima postojali pojedinačni izuzeci. I bez obzira na nedostatke mnogih vla dara, njihova formalna zaštita Zakona bila je i ostaje ciljem političkog učenja islama, a koji je stvaranje nomokratskog društva u kojem muškarci i žene žive u skladu s Allahovom Voljom, onako kako je ona sadržana u šerijatu i po uzoru na one vrline koje su najpotpunije izražene u uzornom životu Poslanika, koji je model i za ljudski život kao i za vladavinu islamskom zajednicom.

1. Nehdžu-l-belaga - Staza rječitosti, prevodi: R. Mahmutćehajić i M. Hadžić, IZ, Zagreb, 1994., str. 210-211.

Četvrto poglavlje
ISLAMSKA DUHOVNOST I MISAO

Islam nije samo vjera već i osnov goleme civilizacije koja se proteže od Atlantika do Pacifika obgrljujuc'i mnoge etničke grupe: Arape, Perzijance, Indopakistance, Malezijce, Kineze, crne narode, Turke i mnoge druge. U toj se neizmjernoj civilizaciji iznjedrilo mnogo duhovnih pokreta, škola misli, teologije, filozofije i nauka. Tradicija te civilizacije je jedna od najbogatijih među vodećim civilizacijama Svijeta u domenu intelektualnih aktivnosti. Kako bi se u potpunosti razumio islamski utjecaj u domenu misli i intelektualni plod stabla koji je rastao na tlu islamske vjere i kur'anske Objave, važno je kratko se osvrnuti na te raznovrsne škole. Nužno je uočiti da su stoljećima veliki islamski mislioci svakoj generaciji osigurali sredstva kojima bi mogla promišljati svijet koji je

okružuje kao i suočiti se s njim i riješiti, u svjetlu učenja Časnog Kur'ana i sunneta, probleme i vjerske i svjetovne prirode.

Islamska duhovnost

Što se tiče islamske duhovnosti, ona proistječe, naravno, direktno iz Kur'ana i sunneta Blagoslovljenog Poslanika. Ona je utemeljena na unutarnjem značenju ajeta Božije Riječi i ključnu ulogu i u očuvanju islamske tradicije kao i u širenju islama u zemlje izvan njegovih izvornih granica.

Sve do drugog stoljeća po Hidžri, sljedbenici puta, koji su postepeno postajali poznati pod imenom sufija, okupljali su se oko pojedinaca, najčešće utjecajnih, koji su im bili duhovni učitelji i nastojali su živjeti skromno i asketski kako bi izbjeg li život u izobilju koji je bio preplavio islamsko društvo u poznom umejjevičkom i ranom abbasovičkom periodu. Postepeno, ti su se krugovi bolje organizirali i u trećem stoljeću po Hidžri, u gradu Bagdadu, za vladavine El-Džunejda, poznatog onovremenog sufije, sufijski su krugovi poprimili mnogo određeniju formu. No, tek dva stoljeća kasnije ti su se krugovi preoblikovali u sufijske redove ili tarikate, koji su obično nazivani prema imenima njihovih utemeljitelja, poput onog Abdu'l-Qadira el-Džilanija, prema kojem je nazvan kaderijski red, čije sljedbenike nalazimo i danas na prostoru od južnih Filipina do Maroka, ili onog Šejha Ahmeda er- Rifa'ija, utemeljitelja rifaijskog reda. Neki su od tih redova ostali na lokalnom nivou dok su se drugi, poput kaderijskog, proširili čitavim islamskim svijetom.

U toku posljednjih stoljeća javili su se mnogi značajni sufijski redovi širom islamskog svijeta. Među najpoznatijim je šazilijski red kojeg je utemeljio šejh Ebu'l-Hasan eš-Šazili, koji je imao osobito veliki utjecaj u čitavom arapskom svijetu, od Maroka do Sirije i Egipta; potom, nakšibendijski red, perzijskog porijekla, čije je središte bilo u Afganistanu i u prostoru koji se danas naziva središnjom Azijom i koji se brzo proširio u Indiju (red i danas djeluje kao snažan vjerski pa čak i politički element i najzaslužniji je za očuvanje islama u onim muslimanskim zemljama koje su sve donedavno bile pod sovjetskom okupacijom) te mevlevijski red koji je ime dobio prema Mewlani Dželaluddinu Rumiju, cijenjenom perzijskom pjesniku. Taj red, nakon što je bio osobito važan u osmanskom periodu, i dalje živi u Turskoj, bez obzira na zabranu njegova djelovanja od strane Kemala Ataturka nakon raspada Osmanskog carstva.

Ostali važni redovi su tidžanijski u Sjevernoj Africi, koji se javio u Maroku, a potom proširio prema jugu, među crnim narodima i uveliko je zaslužan za širenje islama na prostoru Zapadne Afrike; potom, ni'metullahi, najpopularniji red u Iranu, koji ima brojne ogranke u Indiji, kao i mnogi drugi redovi koji su preživjeli kroz stoljeća i danas su vrlo

značajni. Ostali su redovi imali veći broj sljedbenika u ranijim stoljećima, no danas su postali ograničeni u broju, kao, npr., ku- bravijski red koji je nekad bio široko rasprostranjen u Hora- sanu, centralnoj Aziji i određenim područjima Indije, no danas je izgubio veći broj sljedbenika mada je i dalje vrlo značajan sa stajališta svog historijskog utjecaja.

Bilo kako bilo, sufijski su redovi kroz stoljeća održali izvorno Poslanikovo učenje koje se tiče unutrašnje čistoće, slijeđenja sunneta, moralne nadgradnje ljudske duše, uzdizanja ljudskog bitka čestitošću, iskrenošću i poniznošću kao i pokušaja razumijevanja unutrašnjeg značenja vjere i učenja islama te poimanja tewhida u njegovom krajnjem značenju. Mnoge su sufije bile stoljećima također i veliki učitelji šerijata. Ostali su bili veliki alimi ili, pak, ljudi od akcije. U toku posljednjeg stoljeća, u kojem su muslimani bili podjarmljeni od strane kolonijalnih sila, u mnogim dijelovima islamskog svijeta, kao, npr., u Sjevernoj Africi, sjeverozapadnim provincijama Indije i Kafkaza, otpor protiv Francuza, Britanaca i Rusa proizišao je od brojnih sufija, poput Alžirca Amira Abdu'l-Qadira el-Džezairija, poznatog marokanskog borca Abdul-Kerima ili, u slučaju Kafkaza, Ishmaela, koji se tako srčano borio protiv ruske carske vojske. Svi su oni bili sljedbenici sufizma i bili istovremeno veliki mudžahidi i ratnici za islamsku stvar. No, nema sumnje da su neki lažni običaji ušli u određene sufijske redove koji su postali dekadentni, osobito u posljednjih dvije stotine godina, no, živući su sufijski redovi uvijek bili u stanju oživotvoriti se i sve do danas igrati središnju ulogu u intelektualnom i duhovnom životu islama.

Islamska teologija (kelam)

Izuzev vrlo raznovrsne i bogate duhovne tradicije vezane uz pojavu sufizma unutar islama, u islamu su se razvile također razrađene i raznobojne forme teologije, koje su u islamskom svijetu poznate pod nazivom kelam. Smatra se da se taj naziv odnosi na razumijevanje Božije Riječi (kelamul- lah, odnosno Kur'ana, te da je utemeljitelj ovog oblika islamske misli bio Ali ibn Ebi Talib koji se tako smatra prvim mutekellimom, odnosno poznavaocem kelama. Nema sumnje da se u razmatranju pitanja kelama trebamo vratiti do samih početaka islamskog društva.

Nakon Poslanikove smrti rano je islamsko društvo bilo suočeno s određenim pitanjima koja se postavljaju pred ispitivački duh čovjeka u sučeljavanju s raznorodnim istinama vjere. Npr., ko će biti spašen?

Da li onaj koji čini dobra djela ili onaj koji je vjernik? Ili, za koju se vrstu grijeha koju čovjek počini može smatrati da izlazi iz vjere? Drugi niz pitanja koji se postavljao pred islamsko društvo ticao se prirode Kur'ana. Da li je Kur'an stvoren ili nije stvoren? Kako je Kur'an Božija Riječ, ako ga smatramo stvorenim, tada moramo prihvatiti i činjenicu da je Božija

Riječ promjenljiva, dakle, Njegovi Atributi su promjenljivi. Ili, da li je Kur'an stalan i vječan, no kako onda imamo današnji Kur'an koji se čita i uči i koji se pojavio u određenom vremenu? Potom, slijedi niz pitanja koja se tiču Božijih Imena i Atributa. U Kur'anu stoji: Allahova je Ruka iznad ruka njihovih! (XLV111: 10), ili: Allah doista sve čuje i sve vidi. (XXX1:28). Kako Bog vidi, kako Bog čuje? Kako Bog može imati ruku s obzirom da i sam Kur'an tvrdi kako je On iznad svega te da Mu ništa nije slično? Te niz pitanja koja uključuju spoznaju Boga. Da li Boga spoznajemo kroz to što Ga vidimo? Da li je moguće vidjeti Boga?

Da li je to viđenje unutrašnje ili izvanjsko? Hoćemo li moći vidjeti Boga na Sudnjem danu i, ako će to biti moguće, ima li Bog neki oblik? Sva su ova pitanja, od kojih su neka izravno teološke pri
rode ili su imala značajne političke implikacije, budila zanimanje mlade islamske zajednice u toku prvog stoljeća islamske povijesti. Te su rasprave bile pojačane prisustvom drugih vjera u okrilju islama, religija čiji su sljedbenici stoljećima raspravljali o sličnim pitanjima, onih vjerskih zajednica koje su se sastojale od kršćana, Židova, zoroastrejaca, manihejaca i, čak, sabijaca. Među svim tim zajednicama najznačajnija je, s ove tačke gledišta, ona kršćanska jer su kršćani kroza stoljeća već razvili svoju vlastitu, elaboriranu teologiju. Posjedovali su čitav niz argumenata izvedenih iz grčke filozofije i logike kojima su branili svoju doktrinu božanstva i nastojali objasniti svoje vjerovanje u inkarnaciju kao i mnoge druge značajne aspekte svog vjerovanja. Muslimani nisu imali drugog izbora doli pokušati oblikovati vlastitu teologiju i to kao rezultat izazova koji su pružali kršćanski, židovski, zoroas- trejski i manihejski mislioci, filozofi i teolozi i kao izraz unutrašnje potrebe islamske zajednice. Tako se razvilo ono što formalno nazivamo kelamom.

Mu 'tezilije

Uvezena ličnost iz čijeg se učenja razvio rani kelam je Ha- san el-Basri, izvanredni znalac hadisa koji se rodio u periodu prve generacije islama, tačnije 21. godine, i živio sve do gotovo samog završetka omejjevičkog perioda, tačnije do 110. godine, godine svoje smrti. U toku svog dugog života, poučavao je nekoliko generacija muslimana hadisu i tefsiru Kur’ana. On je jedan od temeljnih stupova nauke o hadisu i jedan od najvećih rodonačelnika ranog sufizma. Hasan el-Basri podučavao je također i ono što će kasnije postati poznato pod imenom kelam, odnosno doktrine koje se odnose na pitanja poput onih koja su ranije bila spomenuta. Naime, jedan se od njegovih učenika, Wasil ibn 'Ata, odvojio (i'tezele) od Hasanovog učenja i utemeljio školu nazvanu mutezilijskom školom, prema arapskoj riječi el-mu'tezileh. Ta je škola postala poznata na osnovu pet principa kojih su se držali njeni različiti sljedbenici.

Kao prvo, to je princip Božije Jedinosti (et-tewhid), potom Božije

Pravde (el-'adl), treće, nagrade i kazne (el-wa'd we'l-wa' id), četvrto, pozicija između dviju pozicija (el-menzilu bejne menziletejn) i peto, naređivanje dobra i zabranjivanje zla (el-amru bi'l-ma'ruf we'n-nehju 'ani' el-munker).

Ovih pet principa povezuje nekoliko različitih mutezilijs- kih škola povezanih s Bagdadom i Basrom. No, bez obzira na različitosti, mu'tezilije su se isticale svojom vezanošću uz ovih pet principa, činjenicom da se oslanjaju na korištenje razuma u interpretaciji vjere kao i naglašavanjem slobodne volje i odgovornosti čovjeka.

Neki su od najvećih mutezilijskih mislilaca ranih stoljeća bili En-Nazzam, Ebu'l-Hudhejl el-'Allaf, El-Džahiz, slavni književnik, te El-Bišr. Oni su napisali prva djela spekulativne teologije u islamu. Neki su se od njih okrenuli čak i proučavanju prirode i započeli razvijati doktrinu atomizma (džuz' la jetedžeze) koja je postala sastavnim dijelom kelama u toku kasnijih stoljeća.

U toku halifata El-Me'muna mutezilije su bile na vrhuncu svoje moći u Bagdadu. Halifa ih je otvoreno podržavao tako da je čak i veliki imam Ahmed ibni Hanbel, koji im se suprotstavljao, bio iz tog razloga zakratko u pritvoru. Postepeno je, ipak, njihov utjecaj opadao. Izgubili su podršku halifa i 300. godine po Hidžri jedan je od njihovih članova Ebu'l-Hasan el-Eš'ari ustao protiv njihova učenja i utemeljio novu školu kelama nazvanu eš'arijska škola (el-eš'arijjeh).

Ebu'l Hasan el-Eš'ari jedan je od najznačajnijih ranih islamskih mislilaca koji su se bavili vjerskim pitanjima. Prema njegovoj vlastitoj oporuci, u snu mu se javio lik Poslanika i naložio mu da izmijeni svoje stavove, da napusti mu'tezi- lijsku školu te da počne poučavati doktrinu o vječnosti Kur'ana nasuprot mu'tezilijskoj teoriji o njegovoj stvorenosti kao i doktrinu o svemoćnoj Allahovoj Volji koja dominira nad svim stvorenim i koja, tako, zatamnjuje ikhtijar ili slobodnu volju koju su mu'tezilije toliko naglašavale. On se u mnogo pitanja razlikovao od mu'tezilija. Prihvatio je, naravno, teoriju Božije Jedinosti, no nije prihvatio njenu redukciju do apstrakcije. On je Božija imena i kvalitete smatrao stvarnima te da ih treba razumjeti kroz metodu koja nije niti tešbih niti tenzih, niti čisti antropomorfizam niti puka apstrakcija, već nešto između. Prihvatio je doktrinu atomizma koja je postala temeljem njegove misli, no odbacio je pretjerano korištenje razuma u diskusijama o vjerskim pitanjima. Nastojao je iznaći ravnotežu između mu'tezilija i ljudi hadisa i sunneta, poput hanbelija, koji su se protivili bilo kojem obliku korištenja razuma u vjerskim pitanjima.

Ebu'l-Hasan el-Eš'ari bio je šafija i ubrzo je među njima stekao veliki broj sljedbenika. Napisao je značajan broj važnih knjiga koje su postale temelj ešarijskog kelama, poput one Kitabu'l-ibaneh (Knjiga tumačenja). On je također sastavio i opsežno djelo o stavovima raznorodnih

islamskih škola i sekta nazvano Meqalatu'l-islamijjiin (Doktrine muslimana). Bio je plodonosan pisac i snažna ličnost koja je izmijenila teološku scenu i uspostavio eš'arizam kao središnju teološku školu koja je zamijenila mu'tazelijsku školu, u sunnijskom svijetu.

El-Eš'ari je imao sljedbenika u svom studentu Ebu Bekru el-Baqillaniju, koji je dalje proširio njegovo učenje u Bagdadu i koji je, poput svog učitelja, pokazivao veliki interes za islamsku političku misao te odnos koji vlada između halife i šerijata, ed-din we'd-dewleh, odnosno vjere i države. Pa ipak, sve do petog stoljeća po Hidžri, utjecaj je eš'arija ostao ograničen na šafijski krug. U to se vrijeme, u Horasanu, javlja ono što je poznato kao nova škola kelama (kelamu'l-mute'ekhkhirin) koju je utemeljio Imamu'l-Haremejn el- Džuwejni, autor djela Kitabu'el-iršad (Knjiga upute), te osobito njegov student, veliki učenjak i sufija Ebu Hamid Mu- hammed El-Gazali. U svom djelu El-Iqtisad fi'l-i'tiqad kao i u nekim drugim djelima, El-Gazali je univerzalizirao učenja eš'arizma dajući im širu filozofsku dimenziju i proširujući ih izvan granica šafijskog svijeta.

Nakon njega, kelamu'l-mute'ekhkhirin ili novi kelam elab- orirano se razvijao sve do osmog stoljeća po Hidžri, zahvaljujući djelovanju ličnosti poput Fahruddina er-Razija, Adud- dina el-Idžija, Mir Seyyida Šerifa el-Džurdžanija i Sa'dud- dina et-Taftazanija. Oni su stvorili filozofski kelam razuđe- nih okvira koji se i danas podučava na glavnim sveučilištima, poput onog u El-Ezheru u Kairu, Zejtunijji u Tunisu i ostalim velikim centrima klasičnog islamskog učenja. Eš'ari- zam je, naime, ostao najdominantnijom formom kelama u sunnijskom svijetu sve do modernog vremena tako da i danas studenti islamskih klasičnih disciplina iščitavaju brojne rasprave i pišu sažetke vjerskih djela ranih stoljeća.

Bez obzira na dominantan utjecaj eš'arizma, razvila se, također, i stanovita hanefijska forma kelama povezana s imenima El-Maturidija i El-Tahawija koji su i danas popularni u određenim krugovima, osobito u Horasanu i Egiptu. No, ipak je utjecaj eš'arizma uveliko premašivao onaj i matu- ridizma i tahawizma. Naravno, utjecaj eš'arizma nije bio potpun, u smislu da su se određeni islamski mislioci, osobito hanbelije, suprotstavljali svakom vidu kelama i bili kritički raspoloženi i prema eš'arizmu. No, u onoj mjeri u kojoj se kelam učio i širio u sunnijskom dijelu islamskog svijeta, može se reći da je u njemu dominirao utjecaj djela El-Eš'arija.

U trinaestom stoljeću islama javlja se u Egiptu značajan broj vjerskih mislilaca, među kojima su najznačajniji Džema- luddin el-Afgani i Muhammed Abduhu, koji su pokušali oživjeti kelam i izvesti ga izvan njegova starog kalufa, iznoseći neke nove teze i nastojeći pronaći rješenje za neke probleme koje je pred islam postavila suvremena civilizacija. Potom su pitanju osobito značajna djela Abduhua, osobito

njegov Risaletu't-tewhid (Poslanica o Jedinosti) u kojem je pokušao krenuti novim putem u oživljavanju kalama, mnogo snažnije naglašavajući upotrebu razuma pristajući uz zapadnjačku znanost i oživljavajući određene teze mutezilija koje su na stanovit način još dugo dominirale. On, kao i većina suvremenih naučnika kelama, nije bio značajnije privučen prirodnom filozofijom eš'arizma i uglavnom je na glašavao elemente vjerske i moralne prirode sadržane u eš'arijskom učenju. Štaviše, u posljednjih stotinu godina, velik je broj muslimanskih učenjaka i mislilaca nastojao doprinijeti stvaranju onog što bi se moglo nazvati novim Kelamom, među kojima se osobito isticao Muhammed Iqbal, porijeklom iz Indije, odnosno kasnije Pakistana (čiji je on, u stanovitom smislu, bio i utemeljitelj) i čija knjiga Obnova vjerske misli u islamu predstavlja pokušaj formuliranja suvremene islamske vjerske misli.

Šiijski kelam

Što se tiče šiijskog kelama, ismailijski oblik šiizma razvio je svoj kelam rano u islamskoj povijesti te se već u trećem i četvrtom stoljeću od pojave islama nailazi na pojavu značajnih tekstova iz područja ismailijskog kelama, čija se pojava otada nastavlja stoljećima.

Ovaj oblik kelama razvio je svoje vrlo zasebne doktrine koje se tiču odnosa između Poslanika i imama, vanjskih i unutrašnjih značenja Objave, ciklusa poslanstva, imameta kao i ostala, izrazito ismailijska učenja. Nakon početka vladavine Fatimija u Egiptu, Kairo je postao centar ismailijske teološke aktivnosti, a Horasan u Perziji njihov drugi značajni centar. Najveći broj ismailijskih teologa bili su također i filozofi. Ključne ličnosti među njima, poput Ebu Hatima er-Razija, Hamiduddina el-Kirmanija i Nasir-i Khusrewija, treba istovremeno smatrati i teolozima i filozofima. Nakon ponovnog buđenja Alamuta u Perziji i pada fatimijskog hilafeta, razvile su se dvije različite škole ismailijske misli - jedna u Jemenu, koje je vjerno slijedila stariju fatimijsku školu, i druga u i oko Alamuta, revolucionarnijeg karaktera, no koja je postepno vodila sufizmu. Obje su škole stvarale značajna teološka djela da bi se konačno smjestile u Indiji koja će, u toku posljednja dva stoljeća, biti centar ismailizma.

Duodecimalni šiizam (ši'izam dvanaesterice imama) najveći dio svoje rane vjerske aktivnosti posvetio je oblastima hadisa i kur'anskog komentara i tek se u sedmom stoljeću po Hidžri razvio sistematizirani šiijski kelam kroz djelovanje Nasiruddina et-Tusija. Ovo se čini vrlo neobičnim s obzirom na činjenicu da je Nasiruddin bio jedan od najvećih astronoma i matematičara koji su ikada živjeli i ovo je možda jedini primjer u povijesti vjera svijeta da je jedan veliki matematičar ujedno i teolog takvog profila. Nakon Nasiruddina, koji je napisao

djelo Kitabu'et-tedžrid (Knjiga oslobađanja), najznačajnije djelo duodecimalnog ši'izma, javlja se veliki broj učenjaka koji su slijedili njegovu misao, osobito njegov neposredni student 'Allameh el-Hilliju. Uz to, ova se aktivnost nastavila i u safavidskom periodu u Perziji kada su ličnosti poput Abdurrezzaka Lahidžija napisale značajan broj važnih teoloških djela. Postojale su, također, kroza stoljeća i izmjene iskustva između kelama iz sunnijskog i šiijskog svijeta. Postojale su, čak, i ličnosti poput Dželaluddina ed-Dewanija koji je sastavio rasprave iz područja kelama i koje su pripadale školi kasnog eš'arizma kao i šiizma. Naime, ne samo da su postojale česte izmjene stavova, već je povremeno dolazilo i do izravnih rasprava između učenjaka dviju vodećih grupa unutar islamske zajednice.

Sve do danas, tradicija kelama predstavlja značajan aspekt islamske intelektualne tradicije. Mada su mnogi muslimanski mislioci ovog stoljeća usmjerili svoju pažnju islamskoj političkoj misli, šerijatu, pravnim pitanjima, nauci te izazovima koje Zapad nameće islamskom svijetu, tradicija kelama u islamu ostaje bez sumnje jednim od ključnih vidova intelektualnog naslijeđa islamske civilizacije iz koje se i danas nadahnjuju mnogi vjerski mislioci. Uz to, da bi se spoznala bogata tradicija vjerske misli koja je postojala u islamskoj civilizaciji, mora se uzeti u obzir postojanje više od 1300 godina stare teološke misli, koja je započela u drugom islamskom stoljeću i koja traje sve do danas.

Filozofija

Poslanik je savjetovao muslimanima da tragaju za znanjem gdje god je to moguće, pa bilo ono i u dalekoj Kini, kako navodi i poznati hadis: Tragajte za znanjem pa čak i u Kini. Postoji također i kazivanje koje se pripisuje Aliju ibni Ebi Talibu prema kojem treba voditi računa o onome što je rečeno, a ne o onome ko je to rekao. Uz naglasak koji se u Kur'anu i hadisu pridaje stjecanju znanja kao i kroz primjer koji su pružili rani ashabi, muslimani su nastojali razumjeti svaku formu znanja s kojom bi se susreli. Upravo zbog sudbonosnog širenja islama i izvan Arabijskog poluotoka na prostor Perzijskog Carstva, određenih istočnih provincija Bizanta i Sjeverne Afrike, znanje s kojim su muslimani bili suočeni uključivalo je cjelokupno naslijeđe atenske grčke filozofije i znanosti; filozofije i znanosti Aleksandrije kao i intelektualno iskustvo Perzije i, do određenog stepena, Indije te, čak, Kine. U drevnom svijetu, filozofija i znanost nisu bile odvojene. Mnogi su od najvećih naučnika, poput Aristotela, bili ujedno i vodeći filozofi. Muslimani su, tako, nastojali razumjeti zatečenu, razviti vlastitu filozofiju i znanost kao i prihvatiti izazov svih raznorodnih formi znanja, uključujući i filozofiju i nauku s kojom su bili suočeni, ne odvajajući jednu od druge.

Muslimani nisu imali nikakav izvanjski razlog za prevođenje djela stranog

porijekla na arapski jezik. Razlog za to nije bio niti političke, niti ekonomske, niti vojne prirode. Nije također postojao nikakav izvanjski vjerski pritisak za prevođenjem tih djela. Razlog za to proistekao je iz strukture samoga islama, tačnije - iz islamskog naglašavanja važnosti znanja kao i činjenice da se islam smatrao posljednjom vjerom objavljenom čovječanstvu i nasljednikom svih ranijih objava i svih oblika znanja koji su potvrđivali princip et-tewhida, Božije Jedinosti. Čim su uspostavili temelje islamskog društva, muslimani su, s obzirom na postojanje tih ranijih, islamu prihvatljivih učenja, odmah svoju pozornost usmjerili prevođenju stranih tekstova, a koji se tiču različitih oblasti znanja. Najveći broj prijevoda bio je s grčkog jezika, no postojali su i prijevodi sa sirijskog, pahlevija, sanskrita te, u par navrata, i s nabatejskog i latinskog jezika.[1]

Svi su veliki centri antičkog znanja, a koji su bili nasljednici škola Grčke i Aleksandrije, te prije njih, škola Egipta i Babilona te Perzije, pali u ruke muslimana. Ti su gradovi, poput Antiohije, Edesse, Harrana i Džundišapura, postali dijelom Daru'l-islama. Prema kraju omejjevičkog i početku abbaso- vičkog perioda započeli su prijevodi na arapski jezik s tih drevnih jezika, uz pomoć učenih ljudi koji su bili porijeklom iz tih i drugih gradova. Taj proces prevođenja trajao je gotovo 150 do 200 godina u toku kojih je na arapski jezik prevedena glavnina antičke filozofije i nauke te je arapski jezik u slijedećih 700 godina postao najznačajniji svjetski jezik nauke. Čak i danas arapski je jedan od najplodnijih jezika Svijeta, ponajviše, naravno, zbog toga što je na tom jeziku objavljen Kur'an te, potom, kao rezultat onog što su na tom jeziku napisali muslimanski mislioci, no, njegovo je bogatstvo uvjetovano i brojnim prijevodima antičkog naslijeđa na arapski jezik.

Vrhunac perioda prevođenja bio je u Bagdadu, u toku vladavine El-Me'muna. U to je vrijeme utemeljena znamenita Kuća mudrosti (Bejtu'l-hikmeh) i u nju su pozvani najbolji prevodioci iz svih krajeva Svijeta kako bi prevodili na arapski jezik, za šta su bili velikodušno plaćani. Najpoznatiji i najvrsniji među tim prevodicima bio je Hunejn ibni Ishaq, Arap kršćanin, liječnik i filozof, kojem su pomagali ostali članovi njegove škole, između ostalih njegov bratić i brojni ostali članovi njegove porodice. No, postojali su i ugledni prevodioci koji su prevodili s pahlevija, među kojima se osobito isticao Ibn el-Muqaffa' koji je na arapski jezik preveo znamenitu El-Kelilah we'd-Dimnah. Rezultat napora ovih prevodioca bio je taj da su antička nauka i filozofija postale dostupne muslimanima te tako predstavljale izazov na koji su muslimani morali iznaći odgovor. Nužnost tog odgovora vodila je do utemeljenja i islamske filozofije kao i raznih nauka u okviru islamske civilizacije.

1. Nabatejci - /lat. Nabataei/, moćan arapski narod iz doba pr. n.e. oko Sinaja i na sjeveroistočnoj obali Crvenog mora; glavni grad Petra;

pokorili su ih oko godine 100. Rimljani i od njihova područja stvorili provinciju Arabiju - prim. prev., prema Rječniku stranih riječi B. Klaića, 1983.

Rani peripatetičari (Mešša'un)

U takvoj klimi intelektualne aktivnosti u Bagdadu određeni su muslimanski mislioci počeli promišljati odnos između Objave i razuma te pokušali uskladiti učenja islama s filozofskim stavovima koji su bili prevedeni na arapski jezik. Prvi i vodeći među njima bio je Ebu Ja'qub el-Kindi, koga su zvali "Filozofom Arapa" i koji se smatra utemeljiteljem rane peripatetičke (mešša'i) filozofije. Čitav je svoj životni vijek nastojao pisati na način pobožnog muslimana kojeg zaokupljaju problemi filozofske i vjerske prirode, kao što su npr. pitanja odnosa između jedinosti Boga i stvaranja svijeta ili svijeta raznolikosti, odnosa između razuma i Objave, značenja intelekta, odnosa između filozofije i znanosti, kao i mnoga druga ključna pitanja. Bio je istovremeno i filozof i naučnik, kao što je to bila i većina ranih, velikih filozofa. El-Kindi je također i otac islamske filozofije u smislu da je upravo on bio prvi koji je mislio i pisao o filozofskim temama u okviru islama i na arapskom jeziku te značajno utjecao na napredak arapskog jezika, učinivši ga relevantnim jezikom filozofijskog i naučnog diskursa.

El-Kindi je živio u trećem islamskom stoljeću i nakon opadanja utjecaja mutezilija u Bagdadu, povukao se iz javnog života i umro zaboravljen. Tako nam danas nedostaje znanja o posljednjem periodu njegova života. Veliki broj sljedbenika imao je u svojim neposrednim studentima koji su uglavnom bili naučnici, no svog neizravnog sljedbenika imao je u Ebu Nasru el-Farabiju, drugom, velikom, ranom filozofu islama, koji, za razliku od El-Kindija, nije dolazio iz Bagdada, odnosno Iraka već iz Horasana i Transoksijanije. El-Farabi, jedan od najvećih genija koje je dala islamska civilizacija, bio je istovremeno filozof, logičar, politički filozof, matematičar i veliki autoritet o pitanju tradicionalne muzike kao i mnogih drugih disciplina. Prvu polovicu svoga života proveo je u svojoj domovini, u blizini Fareba, potom kraći period boravi u Bagdadu, a posljednju etapu svog života provodi u Damasku, gdje i umire 339. godine, u dobi od 80 godina. Nastavio je rad El-Kindija u njegovom ranijem nastojanju da oblikuje arapski jezik kao pogodan medij za filozofski, logički i naučni diskurs. Napisao je velik broj rasprava iz područja logike komentirajući prvenstveno logičke radove Aristotela. Svojim slavnim djelom Ara'u ehli'el-medineti'el- fadileh (Pogledi građana o uzornoj državi) postao je ocem islamske političke filozofije. Pokušao je uskladiti filozofiju Platona i Aristotela u kontekstu islamskog unitarističkog pogleda na svijet. Napisao je također i djelo Kitabu'l-mgsiqa'l-kebir, koje je jedno od

temeljnih izvora teorije muzike u ranim stoljećima islamske povijesti i danas se koristi kao najreferent- nije djelo iz tog područja.

El-Farabija se često zvalo Drugim Učiteljem. Sam naziv učitelj (mu'allim) koji mu je dodijeljen ne označava u ovom kontekstu osobu koja podučava različitim disciplinama već osobu koja je definirala nauku, klasificirala ih, odredila im granice djelovanja i razjasnila njihov međuodnos. Muslimani su ovu titulu upotrebljavali na ovaj način i stoga su radije Aristotela negoli Platona nazivali "Prvim Učiteljem" jer istu je stvar učinio Aristotel u grčkoj nauci. El-Farabija su također nazivali Drugim Učiteljem jer je kroz svoju znamenitu knjigu Fi ihsa'i'el-'ulgm

(O klasifikaciji nauka), a koja je bila izrazito utjecajna, izvršio klasifikaciju nauka i ustanovio njihove međuodnose. Ova je knjiga izvršila i veliki utjecaj na obrazovni sistem Zapada te je treba smatrati vrhunskim djelom u povijesti islamske misli.

Bagdad je i kroz četvrto stoljeće od Objave islama bio značajnim filozofskim središtem i u njemu su i dalje filozofiju predavale ličnosti poput jednog Ebu Sulejmana es-Sidžis- tanija, velikog logičara i erudite, no centar se aktivnosti is
lamske filozofije sve više i više premještao u Horasan. I upravo su u Horasanu ljudi poput Ebu'l-Hasana el'Amirija nastojali nastaviti djelo El-Farabija i El-Kindija, razvijajući ranu školu islamske filozofije, koja je postala poznata pod imenom peripatetičke islamske filozofije. El-'Amiri je slavu stekao napisavši najmoćniju peripatetičku odbranu islama, pod nazivom El-I'lam bimenaqibi' el-islam (Očitovanje vrlina islama) te jednu od prvih knjiga iz područja islamske etike, Es- Se'adeh We'l-is'ad (O sreći i usrećivanju).

Djelo El-Amirija i svih ostalih posrednih filozofa koji su slijedili El-Farabija bilo je, ipak, zasjenjeno pojavom Ali ibni Sine, koji je nesumnjivo najistaknutiji filozof-naučnik islama i jedan od najvećih, ikada živućih, univerzalnih genija. Ibn Sina je bio gorostas koji je utisnuo svoj pečat na svu kasniju islamsku misao tako da i danas intelektualni život islama otkriva utjecaj njegova višestruka genija. Poput El-Farabija, i on potječe iz pokrajine Horasan. Njegov materinski jezik bio je perzijski, mada je najveći dio njegovih djela napisan na arapskom. Nikada nije posjetio Bagdad i čitav je svoj život proveo u Perziji, putujući od jednog do drugog grada. Živio je samo 57 godina, kraće i od El-Kindija i od El-Farabija, u nemirnom periodu perzijske povijesti. No, njegova izuzetna moć koncentracije omogućila mu je da napiše neka od najvažnijih djela iz područja filozofije i medicine. Već je u dobi od 16 godina bio poznat liječnik i mnogi su ga smatrali najvećim, ikada živućim liječnikom. Upravo su mu zapadnjaci dodijelili naslov "Princa liječnika", a njegova knjiga El-Qangn fi't-tibb (Medicinski kanon) nije samo najpoznatija svjetska medicinska knjiga već i vrlo značajno djelo iz područja filozofije

medicine.

Na polju same filozofije, Ibn Sina je stvorio konačnu sintezu rane islamske peripatetičke filozofije. Peripatetička ili mešša'i filozofija nije samo mešša'i u smislu da je aristote- lovska. Ona je prije kombinacija principa islama i Aristotelove i neoplatoničarske filozofije; sinteza islamskih načela utemeljenih na Božijoj jedinosti, stvarnosti poslanstva, upotrebi razuma te čovjekovom krajnjem povratku Bogu i filo-
zofskih principa koji izviru iz škola Plotina i Aristotela. Ibni Sina je stvorio široku sintezu tih raznorodnih pravaca koji su slijedili djelo El-Kindija i El-Farabija i sastavio najopsežniju i najzaokruženiju enciklopediju islamske filozofije, Kitabuš- šifa' (Knjiga izliječenja) koja je najveća ikada sastavljena filozofska enciklopedija, a kojoj je autor samo jedna osoba. Ova knjiga sadrži ne samo filozofiju već i logiku, prirodne nauke i matematiku.

Napisao je također još neka filozofska remek-djela, uključujući i njegovo posljednje djelo, El-Išarat we't-tenbihat (Upute i opomene), u kojem otkriva temelje svoje "orijentalne filozofije", naime, nove filozofske škole koja se razvila pred kraj njegova života i bila utemeljena više na primjeni intuicije negoli samog razuma.

Napad na Peripatetičku filozofiju

Nakon Ibni Sine, islamska je filozofija u istočnim islamskim zemljama bila jedan stanovit period zatamnjena napadima kelama. U to je vrijeme, zbog potpore koju su Seldžuci pružali 'abbasovičkom halifetu, eš'arijska škola kelama bila službeno podržana nasuprot felsefeha ili islamske filozofije. Tako je islamska filozofija postepeno ostajala postrani, a glavni napad na nju dolazio je od El-Gazalija, koji je smatrao da islamski filozofi imaju stavove protivne islamskim stavovima o tri pitanja: stvaranju svijeta ni iz čega, Božijeg znanja pojedinačnog te tjelesnog oživljenja. On je, stoga, napadao stavove islamskih filozofa. Kako bi to ostvario, prvi je sažeo njihove stavove u djelu El-Meqasidu' el-felasifeh (Ciljevi filozofa). Potom ih je kritizirao u svom slavnom djelu Te- hafutu' el-felasifeh (Obaranje filozofa). Nakon njega, napade protiv Ibni Sine i ostalih ranih peripatetičara nastavili su i Ebu'l-Feth es-Šehrestani i Fahruddin er-Razi. Kao rezultat toga, između petog i sedmog islamskog stoljeća, islamska filozofija je u istočnim zemljama sve više i više padala u tamu, a jedina istaknuta ličnost koja se javila u tom periodu bio je Ebu'l-Berekat el-Bagdadi, izvorno židovski filozof koji je prešao u islam, te slavni Omer Hajjam, koji nije bio samo pjesnik i matematičar već i filozof, vrlo blizak školi Ibni Sine.

Islamska filozofija na Magrebu

U tom je periodu, ipak, islamska filozofija bilježila važan period izrazite aktivnosti u zapadnim islamskim zemljama, u Španjolskoj i Maroku. Tada se javlja značajan broj filozofa koji su važni ne samo za historiju islamske filozofije već i zbog njihova utjecaja na Zapad. Među njima ističu se Ibn Badždže, koji je napisao slavnu knjigu Tedbir el-mutewe- hhid (Upravljanje usamljenika) u kojem govori o savršenom društvu koje rezultira iz unutrašnjeg savršenstva pojedinaca unutar društva. Ovo je djelo napisano pod utjecajem ideja El- Farabija čiju političku filozofiju ono, na stanovit način, i nastavlja. Ibni Badže slijedio je Ibni Tufejla koji je napisao Hajj ibni Jaqzan (Živi sin Budnoga), a koji je sam bio pod snažnijim utjecajem Ibni Sine. I Ibni Tufejl je također bio i liječnik i filozof, a njega je naslijedio Ibni Rušd, najpoznatiji peripate- tički filozof Magreba.

Ibni Rušd bio je kordobski kadija, uvaženi pravnik i tumač šerijata kao i veliki filozof koji se zanimao za međuodnos vjere i filozofije i o čemu je napisao nekoliko djela, među kojima i Fasi el-meqal (Odlučna rasprava). Bio je, također, i izuzetan komentator Aristotela, do te mjere da su ga u periodu srednjovjekovlja i renesanse na Zapadu zvali "Komentator". Ibni Rušd je isto tako odlučio odgovoriti na kritiku El- Gazalija upućenu filozofima i u tom je smislu napisao svoje djelo Tehafutu' et-Tehafut (Nedosljednost nedosljednosti).

No, utjecaj Ibni Rušda bio je mnogo veći na povijest Zapada negoli na islamski svijet. Bez njegove pojave bilo bi teško i zamisliti srednjovjekovnu i renesansu evropsku filozofiju, dok je utjecaj Ibni Sine, mada osjetan i na Zapadu, bio mnogo snažniji u samom islamskom svijetu.

Nakon Ibni Rušda, u zapadnim islamskim zemljama javilo se nekoliko značajnih filozofskih ličnosti, poput Ibn Hal- duna, velikog filozofa povijesti, i Ibni Seb'ina koji je, poput velikog broja filozofa Spanije, bio zainteresiran za područje sufizma i mističkog života. Porijeklom je bio iz Španije, no preselio se na Istok te je tako umro u Mekki. Nakon ovih ličnosti, islamska filozofija se u zapadnim islamskim zemljama i u većini arapskog svijeta izmiješala s kelamom, s jedne strane, te teorijskim gnosticizmom ili sufizmom Ibni ’Arebija, s druge strane, te tako prestala postojati kao zasebna škola.

Oživljavanje islamske filozofije na Istoku

U istočnim islamskim zemljama, osobito u Perziji, situacija je, pak, bila poprilično drukčija. Tamo je šejhi’ el-išraq Šihabuddin Suhrawerdi utemeljio novu filozofsku školu pod imenom el-išraq ili prosvjetljenje (iluminacija). Ovaj izuzetni filozofski genij koji je umro vrlo mlad, u dobi od 38 godina porijeklom je bio Perzijanac mada je umro u Halebu.

U toku svog kratkog života izvršio je kritiku peripatetičke filozofije te nastojao uvesti u filozofiju element prosvjetljenja ili mudrosti te važnost unutrašnjeg pročišćenja koje prati odgoj duha. Suhrawerdi je napisao značajan broj važnih djela među kojima je najslavnije njegovo djelo Hikmatu' el-išraq (Istočna teozofija svjetla), knjiga koja je imala neizmjeran utjecaj na daljnji razvoj islamske misli. No, on je smatrao i učenje Ibni Sine nužnim preduvjetom razumijevanja škole prosvjetljenja. Pisao je izrazito simboličkim jezikom te je ostavio iza sebe znatan broj sjajnih djela s književne tačke gledišta, kako na arapskom, tako i na perzijskom jeziku.

U generaciji koja je slijedila, u ranom sedmom stoljeću Nasiruddin et-Tusi, slavni matematičar, astronom i vjerski učenjak te veliki filozof, oživio je školu Ibni Sine. Otada je ta škola iznova evala u istočnim islamskim zemljama, ponajviše u Perziji. U toku nekoliko slijedećih stoljeća, sve do desetog islamskog stoljeća, cvale su i peripatetička škola, koju je oživio Nasiruddin et-Tusi, i škola prosvjetljenja koju je utemeljio Suhrawerdi, kao i obje škole kelama - eš'arijska i ši'ijska te teo-rijski sufizam škole Ibni 'Arebija, te su se one, tako, počele sve više međusobno isprepletati. Znameniti filozofi, poput Qut- buddina eš-Širazija, Sadruddina ed-Daštakija, Ibni Turkaha i ostalih započeli su postupak postupne integracije tih škola, sve dok u 10. islamskom stoljeću u Perziji nije započela nova faza islamske filozofije, utemeljenje isfahanske škole.

Isfahanska škola

Isfahansku školu utemeljio je Mir Damad, koji je istovremeno bio i pjesnik i teolog i filozof i koji je pokušao povezati učenje Ibni Sine i Suhrawerdija. Mir Damad je poznat prvenstveno zbog svoje zaokupljenosti značenjem vremena i nastojanjem da razriješi zamršeni problem međuodnosa Božijeg vječnog Bitka i stvaranja svijeta, a da njegovo rješenje bude zadovoljavajuće i sa stanovišta kur’anskog učenja "Bog kaže "Budi!" i ono bude!" kao i činjenice da, s obzirom da je Bog Stvoritelj i da se ništa u Njegovoj Prirodi ne može promijeniti, On mora uvijek stvarati; u suprotnom, Božije Ime El-Khaliq ili Stvoritelj ne bi se više,moglo pripisivati Bogu. Njegovo je najpoznatije djelo Qabesat (Glavnje) u kojem se iscrpno raspravljaju njegova učenja koja se tiču pojma vremena i stvaranja svijeta.

No, najvažniji je i najutjecajniji član isfahanske škole bio Mir Damadov učenik, Sadruddin Širazi ili Mulla Sadra, kako su ga obično nazivali njegovi učenici. On predstavlja, na stanovit način, zbroj devet stotina godina islamske filozofske misli i konačnu sintezu različitih škola islamske filozofije i teologije. Crpeći iz Kur’ana i hadisa, iz kazivanja ranih islamskih vjerskih autoriteta kao i iz učenja peripatetičara, škole

prosvjetljenja, sunnijskog i šiijskog kelama te škole el- ma ’rifeh ili gnosa, Sadruddin Širazi kreirao je iscrpnu sintezu koja je postala poznata pod imenom transcendentna teozofija (el-hikmeti' el-mute'alijeh). Mulla Sadr je vjerovao da postoje tri puta koja su čovjeku otvorena za stjecanje znanja: objava (wahj), um ili intelekt i'aql) i unutarnja vizija ili iluminacija (kešf) i nastojao je formulirati "mudrost" koja bi uskladila ono što čovjek može naučiti iz sva ova tri izvora. Kreirao je sintezu koja je utemeljena na višestoljetnom umovanju različitih islamskih mislilaca koji su nastojali uskladiti vjeru i filozofiju kao i temelje vjere, s jedne strane, sa znanjem izvedenim iz srca ili unutrašnjeg prosvjetljenja i, s druge strane, sa plodovima korištenja razuma koji je Bog podario čovjeku kao instrument znanja. Mulla Sadra je napisao značajan broj važnih komentara Kur'ana, no njegovo je najznačajnije djelo El-Esfaru' el-erbe'ah fi'l-hikmeti' el-mute'alijeh (Četiri putovanja), koje je poput "konačnog djela" islamske filozofije i koje i danas proučavaju najnapredniji studenti u tom području. Napisao je, također, i kraća djela, uglavnom na arapskom jeziku, uključujući i njegovo konačno remek-djelo El- Šewahidi' er-rububijjeh (Božanski svjedoci), koje sažima njegova učenja u kraćoj formi. Mulla Sadra je izazvao glavnu transformaciju unutar islamskog mišljenja i utemeljitelj je posljednje, značajne intelektualne škole koja je imala veliki utjecaj ne samo u Perziji već i u muslimanskoj Indiji kao i Iraku i koja je živa i danas.

Mulla Sadrina su učenja, kao i ona njegovih prethodnika, utjecala na čitav niz poznatih islamskih mislilaca Indije, poput šejha Ahmeda Sirhindija i Šaha Welijullaha iz Delhija, velikog vjerskog reformatora koji izravno pripada pravcu Mulla Sadrine škole. Unutar same Perzije, ovu su školu u toku prošlog stoljeća oživjele ličnosti poput Mulla Alija Nuri- ja, Mulla Alija Zunuzija i Hadždži Mulla Hadi Sabziwarija i ona i danas opstoji kao vrlo značajna intelektualna tradici- ja.Što se tiče arapskog svijeta, upravo je učenje ove škole Džamaluddin el-Afgani prenio u Egipat u 13./19. stoljeću kako bi ponovno upalio luču islamske filozofije u toj zemlji i u drugim arapskim zemljama koje su bile pod intelektualnim utjecajem misli potekle iz Egipta.

ZAKLJUČAK

Važno je za mlade muslimane koji još nisu imali priliku u potpunosti proučavati svoju vlastitu intelektualnu tradiciju uočiti kako su raznorodne škole islamske misli, bilo da se radi o teologiji, gnosi, filozofiji ili fikhu, a koje su utemeljili i usavršili pobožni i bogobojazni ljudi u svom nastojanju da razumiju Božiju Mudrost, utemeljene na Kuranu i sunnetu, formirale bogatu riznicu misli koja je u stanju odgovoriti na izazove koje zapadnjačka misao postavlja muslimanima danas. Bilo da se radi o pitanju filozofije nauke, epistemologije, etike, filozofije jezika, odnosa

čovjeka i Boga, slobodne volje i determinizma, kauzalnosti ili drugih filozofskih pitanja s kojima se, u toku nekoliko posljednjih stoljeća, hvataju ukoštac različiti evropski i američki filozofi, bogata intelektualna tradicija islama osigurala je odgovore trajne vrijednosti.

Od ključne je važnosti shvatiti da islam nije samo vjera sa Božijim zakonom prema kojem čovjek treba živjeti već, također, i raskošna intelektualna tradicija koja čovjeka vodi u njegovom razmišljanju. Isto je tako bitno znati da je u toku četrnaest stoljeća islam stvorio jednu od najbogatijih intelektualnih tradicija u svijetu. Uz to, sve su ove škole mišljenja, mada često u takmičarskom odnosu i borbi, bile uvijek utemeljene na učenjima Kur'ana i hadisa, na doktrini Jedinosti i sve su bile svjesne realnosti Objave i značenja šerijata. Stoga, sve ove škole pružaju vrlo dragocjenu građu koju mladi muslimani mogu koristiti u sučeljavanju sa neuporedivim izazovima moderne civilizacije utemeljene na sekularizmu, humanizmu i na filozofskim i naučnim zahtjevima za istinom izvan Objave. Uz pomoć ove intelektualne tradicije mladi muslimani mogu očuvati ne samo vjerski već i intelektualni integritet islama i kao vjere i kao ukupnog načina života koji obuhvaća domen mišljenja, domen koji je nužna dimenzija ljudske egzistencije i koji je osobito naglašen u islamu.

Peto poglavlje
ISLAMSKA NAUKA

Islamska nauka, odnosno, nauke koje su od drugog islamskog stoljeća naovamo razvili muslimani, zasigurno je jedan od najvećih dostignuća islamske civilizacije. Bez nje ne samo da ne bi bilo srednjovjekovne, renesansne i kasnije zapadnjačke nauke, već se ne bi nikada ostvarila najznačajnija proučavanja prirode u vezi sa religijskim univerzumom koje islamske nauke predstavljaju. Nekih sedam stotina godina, od drugog do devetog islamskog stoljeća, islamska civilizacija bila je možda najproduktivnija od svih civilizacija na području nauke, a islamska nauka bila je vodeća preokupacija u mnogim oblastima, od medicine do astronomije. Postepeno, negdje od devetog islamskog stoljeća, naučna aktivnost u islamskom svijetu postepeno je slabila, no ne i potpuno izumrla. Osobito u području medicine i farmakologije nastavila se značajna aktivnost u istočnim islamskim zemljama i u kasnijem periodu islamske povijesti. Također, i unutar osmanskog svijeta postojalo je živo međudjelovanje sa određenim aspektima zapadnjačke nauke u toku 11. i 12. islamskog stoljeća, prije početka prodiranja suvremenih nauka u islamski svijet, prije nekih dvije stotine godina. Značaj islamskih nauka za islamsku civilizaciju kao i njihova uloga za unapređenje nauke na Zapadu neiscrpno su područje koje, stoga, iziskuje da im se posveti posebna pažnja. Nužno je na prvom mjestu

razumjeti da islamske nauke nisu tek nastavak grčke nauke ili preteče zapadnjačku nauku, tek spona između antičke nauke, odnosno nauke Grčke i Aleksandrije, i nauke Zapada koja dominira naučnom scenom u toku posljednjih nekoliko stoljeća. Na drugom mjestu, važno je znati, mada je islamska nauka utjecala na zapadnjačku nauku u velikoj mjeri, ona je neovisan način proučavanja prirode fenomena, kauzalnosti, odnosa između različitih formi - od minerala, biljaka, do životinja, značenja promjena i razvoja u svijetu prirode i konačnog kraja i cilja prirode. Sve su ove teme bile izučavane u islamskoj nauci u svjetlu učenja Kur'ana i hadisa te se razvilo naučno tijelo koje se, mada od velikog značaja u mnogim specifičnim poljima egzaktnih i kvantitativnih nauka, kao što su matematika i astronomija, ne smije jednostavno proučavati tek kao rana faza u razvoju zapadnjačke nauke. Uvijek treba imati na umu stajalište islamske nauke, koje je nezavisno i različito od filozofskog okvira zapadnjačke nauke, kako bi se u potpunosti ocijenio značaj islamske nauke za islam kao vjeru kao i njen značaj za islamsku civilizaciju.

Prevođenje

Proces prevođenja na arapski jezik, koji nailazimo kod filozofskih tekstova, susrećemo i u slučaju naučnih tekstova. Naime, većina prevodilaca bili su istovremeno i znanstvenici kao što se i najveći broj prevodilačkih centara bavio kako naučnim tako i filozofskim tekstovima. Stoga, nije potrebno ponavljati ono što je već bilo spomenuto u ranijem poglavlju koje se bavilo pitanjem značenja i razloga prevođenja antičkih tekstova na arapski jezik. Dovoljno je reći da su se, s naglaskom koji se u islamu pridaje znanju, muslimani već od prvog islamskog stoljeća počeli interesirati za sve nauke koje su ih okruživale, ponajviše za medicinu i astronomiju. Već od drugog islamskog stoljeća započelo je prevođenje sa četiri glavna jezika kojima je islam postao nasljednik u domenu nauke: grčkog, sirijskog, pahlevi i sanskrita. U trećem stoljeću, osobito s uspostavljanjem Bejtil-hikmeh od strane El- Mal'muna, arapski je već postao naučni jezik i mnoga su od najvažnijih djela iz područja matematike, fizike, astronomije, medicine, farmakologije, prirodopisa, alhemije i drugih nauka bila prevedena na arapski jezik, učinivši arapski jednom zauvijek jednim od najznačajnijih naučnih jezika u svijetu, što je ostao do današnjeg dana.

Od posebnih tekstova prevedenih s područja matematike, možda su najznačajnija ona Euklida i Ptolomeja, ali također treba spomenuti djela pitagorejske škole koja se bave prirodom i značenjem brojeva, kao i djela Menelaosa, Theona i mnogih drugih, kasnijih grčkih matematičara.

Na polju medicine, brojna su važna djela i Hipokrita i Ga- lena, koja pripadaju početku i kraju velike antičke medicinske tradicije, bila

prenesena u arapski jezik. Galenu je bila pridavana posebna važnost jer je on vjerovao u monoteizam. Iz tog su razloga njegova filozofska stajališta privlačila mnoge muslimane da proučavaju također njegova medicinska i naučna djela. Isto su tako prevođena na arapski jezik djela brojnih drugih značajnih medicinara iz Aleksandrije i obližnjih škola. Na području astronomije, uz djela Ptolomeja, muslimanima su bili poznati, bilo u cijelosti bilo, u dijelovima, i spisi Hipparchusa, Eudoxusa i mnogih drugih kasnijih grčkih astronoma. Na polju prirodopisa muslimanima su bila dobro poznata klasična djela Plinija i prije njega, djela Aristotela. Muslimanski su autori s posebnom pažnjom proučavali Aristotelova djela iz područja biologije kao i djela njegova učenika Theophrastusa iz područja botanike, kao što su farmakopeja (popis lijekova), osobito spise Dioscoridesa koji su poslužili kao temelj islamskim djelima s područja farmakologije.

Što se tiče polja fizike, ova nauka nije, naravno, pokrila iste predmete u antici kao i danas. S jedne strane, fizika je bila identična prirodnoj filozofiji, što se lahko može uočiti ako se osvrnemo na Aristotelovu klasifikaciju i njegovu knjigu Physica koja je prevedena na arapski jezik, zajedno s brojnim komentarima tog djela. S druge strane, ono što danas nazivamo fizikom uključuje i oblasti poput optike, a koju su muslimani proučavali kao granu matematike.U tom su polju prevedena na arapski jezik Euklidova Optika i nekoliko drugih djela grčkih autoriteta s područja optike. Postoje i druge nauke čija su djela prevedena s grčkog, uključujući i takve predmete kao što su geografija i alhemija.

Djela alhemije koja su bila osobito značajna za muslimane bila su sva prevedena iz aleksandrijske škole. Ona su uključivala Hermetic Corpus te djela Zosimusa, Democritosa i mnogih drugih klasičnih al- hemičara Aleksandrije. Na stanovit je način arapski jezik bogatiji od grčkog u broju postojećih djela koja pripadaju domenu alhemije od aleksandrijske škole.

Ako se osvrnemo na Istok, uočit ćemo da i tamo nailazimo na prijevode s perzijske i indijske naučne tradicije.

Što se tiče Perzije, dva polja u kojima su ostvareni najznačajniji prijevodi su astronomija i farmakologija. Ovdje treba istaći Zidž-i šahrijan (Kraljevske astronomske ploče) kao najznačajnije djelo u oblasti astronomije, koje je bilo dominantno u muslimanskim astronomskim aktivnostima u ranom razdoblju.

Što se tiče Indije, nekoliko je važnih indijskih astronomskih i astroloških djela bilo prevedeno na arapski i postala su poznata kao Sindhind, što je arabizam od riječi Siddhanta. Kroz ova su djela brojevi koji su bili sanskritskog porijekla i koji su na Zapadu postali poznati u svojoj izmijenjenoj formi kao arapski brojevi, dospjeli u islamski svijet. Sa sanskritskog jezika je, također, preveden i značajan broj djela s područja medicine, a čiji se utjecaj može vidjeti i u tako kasnim djelima kao što je

Firdewsri el-hikmeh (Raj mudrosti) Alija ibni Rebbana et-Taberija iz trećeg islamskog stoljeća.
Prevođenje ovog obimnog korpusa naučnih djela sa antičkih jezika na arapski jedan je od najvažnijih događaja u kulturnoj historiji čovječanstva. Ne samo da su ova djela omogućila nastanak islamske nauke u okrilju novouteme- ljene islamske civilizacije, već su ona također posredno odigrala ulogu u kasnijim naučnim tradicijama koje su bile pod utjecajem islamskih nauka, kao što su indijska i, u stanovitoj mjeri, kineska, u toku i nakon mongolskog perioda, i, naravno, u nauci srednjovjekovnog i renesansnog Zapada.

Matematika

Muslimani su bili privučeni studijem matematike od samih početaka što je, u velikoj mjeri, uvjetovano "apstraktnom" prirodom islamske Objave kao i ljubavlju koju je u duhu muslimana islam usadio za doktrinu Jedinosti te viziju Univerzuma shvaćenu na matematički način, onako kako se matematika podrazumijeva u tradicinalnom smislu tog pojma.

Iz tog su razloga muslimani ostvarili značajne doprinose u mnogim područjima matematike.

U polju aritmetike možda je najznačajniji doprinos muslimana preuzimanje sanskritskog brojevnog sistema te njegova kasnija transformacija, kojom je konačno stvoreno ono što danas u Evropi nazivamo arapskim brojevima, kao i korištenje decimalnog sistema. Slavni arapski brojevi javljaju se u djelu Kitabi' el-hisab (Rasprava o aritmetici) Muhammeda ibni Musaa el-Khwarizmija, iz Khwarazmija, perzijskog grada smještenog istočno od Kaspijskog mora. To je djelo prevedeno na latinski jezik, čime su arapski brojevi preneseni na Zapad i tako uvjetovali jednu od najznačajnijih promjena unutar srednjovjekovne zapadnjačke civilizacije. Uz arapske brojke muslimanski su matematičari također vršili iscrpna istraživanja na polju brojevne teorije, decimalnih razlomaka te računanja brojevnih nizova, a što je, na stanovit način, kulminiralo u djelu Ghijathreddina Džemašida el- Kašanija, autora Miftahi' el-hisaba (Ključ za artimetiku), koji je živio u osmom islamskom stoljeću. On je stvarni izumitelj decimalnog sistema i tvorac sprava za vršenje matematičkih operacija.

Što se tiče geometrije, muslimanski su matematičari započeli tamo gdje su stali grčki matematičari i geometri.
Oni su dalje unaprijedili sistem geometrijskih likova i tijela i sistematizirali matematičke jednadžbe, nužne za rješavanje mnogih geometrijskih problema, tvoreći tako sponu između algebre i geometrije, a koju kasnije nastavlja razvijati Des- cartes i koja je postala jednim od najvažnijih elemenata u razvoju moderne matematike. Jedan od problema koji su muslimanski matematičari i geometričari vrlo pažljivo proučavali bio je

peti Euklidov postulat, o kojem se raspravljalo stoljećima i koji se bavi činjenicom da se može nacrtati jedan i samo jedan paralelni pravac već postojećem pravcu, iz tačke izvan tog pravca. I Hajjam i Tusi pisali su rasprave o tom problemu naznačujući da tu činjenicu treba uzeti kao postulat i da se nju ne može dokazati samom Euklidovom geometrijom. Kritičke rasprave o tom problemu otvorile su vrata putu koji je konačno doveo do razvoja neeuklidske geometrije na Zapadu, u toku 19. stoljeća.

Ono što su muslimani osobito razvili u području matematike jest trigonometrija. Upravo su muslimanski matematičari po prvi puta sistematizirali šest trigonometrijskih funkcija koje do današnjeg dana nose znak svog arapskog porijekla i u zapadnim jezicima. Riječ sine prijevod je arapske riječi džejb (sinus na latinskom doslovno znači vreća, šupljina - ono što na arapskom jeziku znači džejb). Prva rasprava iz trigonometrije koja se bavi ovim problemom kao zasebnom granom matematike obično se pripisuje Nasiruddin et-Tusiju, mada, ustvari, prvi nezavisni rad s područja trigonometrije kao samostalnog područja seže u vrijeme El- Birunija.

Nauka o algebri također je jedno od područja u kojem muslimani ne samo da su dali značajne doprinose već su, na stanovit način, stvorili i novo područje crpeći određene elemente iz grčke matematike koju je unaprijedio Diphantus kao i stanovite ideje iz indijske matematike. I sama riječ algebra je, naravno, arapskog porijekla, i nalazimo je u još jednom slavnom djelu El-Khwarizmija naslovljenom El-Džebru we'l-muqabeleh, koje je preneseno na latinski jezik i čiji je naslov postao korijenom riječi algebra. Samo ime autora El-
Khwarizmija nosi neizbrisiv trag u zapadnjačkim jezicima u kojima se koristi, kao, npr, u španskom, za artimetiku ili za broj, a do današnjeg dana postoji u engleskom jeziku u formi algoritama.

Muslimani su razvili algebru iz njenih skromnih korijena u trećem islamskom stoljeću, što je vodilo sve do remek-djela Omera Hajjama Algebra napisanog u 6. stoljeću po Hidžri i koje je, možda, najsavršenija algebarska rasprava napisana prije suvremenog razvoja algebre.

U toj knjizi, Hajjam se bavi jednadžbama sve do jednadžbi trećeg stepena i sistematizira objašnjenje kvadratnih jednadžbi.

Još jedna grana matematike, koju više niko izravno ne veže uz matematiku kao takvu, bila je muzika. Teoriju muzike muslimani su smatrali, na osnovu učenja Platona i Pita- gore, kao granu matematike i kao takva se obično javlja u islamskim klasifikacijama nauka. Mnogi su od velikih islamskih filozofa, poput El-Farabija i Ibni Sine, bili zainteresirani za teoretsku muziku i napisali su o tom pitanju vrlo raz-rađene rasprave, kao i ostali, poput El-Urmewija i El-Mew- silija, a koji su doticali i pitanje teorije arapske i perzijske muzike kao i odnos proučavanja muzike s ostalim naukama, ponajviše matematičkim

proučavanjem proporcija i harmonije, temeljnih pojmova muzike.

U klasičnim matematičkim raspravama, obično se dio posvećuje glazbi, kao što nalazimo u djelima Ibni Sine i Qutbuddina Širazija.

Astronomija

Ne samo zbpg općeg poticanja usvajanja znanja, što je imanentno u islamu, već, također, i zbog specifične uloge koju astronomija igra u islamskim vjerskim obredima, poput pronalaženja tačnog usmjerenja Kibli (okretanje prema Kibli) te utvrđivanja tačnog vremena namaza, od samog su početka muslimani bili silno zainteresirani za promatranje neba i proučavanje astronomije. I ovdje su kroz islamsku astronomiju povezane tradicije Babilona, Grčke, Perzije, Indije kao i drevnih Arapa te je stvorena nova sinteza kojom se astronomiju moglo utemeljiti na, do tada, najrazuđenijem iskustvu. Islamska je astronomija pokazivala interes i za promatranja (opservacije) kao i za opservatorije, za otkrivanje instrumenata kao i za matematičku astronomiju.

Što se tiče astronomskog promatranja, brojni su muslimanski naučnici proveli svježa promatranja, ne tek slijepo imitirajući stare tablice izvedene iz grčkih i babilonskih opservacija, a te su se muslimanske tablice nazivale zidž. Te su se tablice sve više i više dorađivale da bi u periodu od 4. do 7. islamskog stoljeća nastale osnovne tablice, poput Hakimite zid na osnovu kojih je promatranja vršio Ibni Junus, u 4. stol- jeću, u Kairu; Il-Khanid zidž koje su koristili Nasirreddin et- Tusi i njegovi suradnici u Maragi u 7. islamskom stoljeću, Ulugh Beg zidž koje je koristio Ulugh Beg kao i mnogi drugi astronomi u Semerkandu, u 9. islamskom stoljeću. Navedena su djela postala najznačajniji dokumenti za astronomska promatranja u toku čitavog perioda koji se na Zapadu naziva srednjim vijekom.

Što se tiče astronomskih promatranja, Grci nisu posjedovali opservatorije u vidu institucija.

Opservatorij kao naučna institucija je, ustvari, izum muslimana.

U ranom periodu, opservatoriji su se vezivali uz određene pojedince. Vrlo su često astronomi promatrali saz- viježđa s vrhova džamijskih munara. Poznato je tako, npr, da je toranj Giralda u Sevilli služio ne samo kao munara već i kao opservatorij. No, kasnije, prvi opservatorij kao naučnu instituciju u kojoj se okupljao velik broj naučnika u cilju za- jedničkih promatranja i računanja kretanja nebeskih tijela, utemeljio je u Maragi Nasiruddin et-Tusi. Ovo je prvi opservatorij u historiji čovječanstva koji nosi navedene karakteristike i preteča je opservatorija koje poznajemo iz kasnijih stoljeća. Dva slijedeća, ključna opservatorija, nakon ovog u Maragi, sagradili su muslimani - jedan je utemeljio Ulugh Beg u Semerkandu, a drugi je bio Istanbulski opservatorij, no ovaj je posljednji bio kratkog vijeka. Ovi su opservatoriji postali neposredni

prethodnici slavnih opservatorija na Zapadu u periodu renesanse i 17. stoljeća, poput opservatorija u kojem je Tycho Brahe vršio svoja znamenita promatranja.

Muslimani su, također, pokazivali veliki interes i za unapređivanje promatračkih instrumenata. Od svih njih, najpoznatiji je astrolab. Mada je ime ovog instrumenta grčkog porijekla, sam instrument je islamski izum te, ustvari, i ne nalazimo postojećih grčkih astrolaba. S izradom astrolaba započelo se rano u islamskoj povijesti i u toku posljednjih hiljadu godina umijeće izrade astrolaba vezivalo je u sebi uvijek iz- vanredne umjetničke kvalitete sa velikom naučnom preciznošću i tako su nastajali vrlo korisni i lijepi instrumenti koji su i prije pojave modernog vremena bili nužni za moreplovce i astronome. Ne mogu se danas ni zamisliti Magellanova ili Kolumbova krstarenja otvorenim morima bez pomoći astrolaba ili kvadranta, sekstanta, turquema i ostalih opserva- torskih instrumenata koje su izumili ili usavršili muslimanski astronomi, matematičari i moreplovci.

Što se tiče matematičke astronomije, muslimani su započeli proučavanja indijskih i perzijskih metoda izračunavanja kretanja nebeskih tijela, kao i grčkih koje su ih ubrzo zamijenile. Glavni astronomi 3. i 4. islamskog stoljeća, poput El- Battanija i El-Birunija, autora znamenitog djela El-Qanuni' el- mes'udi (Mas'udijski kanon) nastavili su, u stvari, sa stanovitim izmjenama i usavršavanjima, matematičku astronomiju Ptolomeja, čije djelo Almagest, u svojoj engleskoj verziji, nosi do danas u naslovu pečat prevođenja ovog djela s arapskog na latinski jezik. Ovi rani matematički astronomi nisu iznijeli niti jednu novu teoriju koja se tiče kretanja planeta. Pa ipak, trajno je postojala skrivena tendencija opiranja kako Ptolo- mejevoj tako i Aristotelovoj teoriji planetarnog gibanja. To je jasno čitljivo u Španiji, kroz lik El-Bitruija, no najvažnije kritike koje će nešto kasnije uroditi plodom, dolaze iz škole u Meragi, u spisima Nasiruddina et-Tusija, njegova suradnika Qutbuddina eš-Širazija kao i njihova sljedbenika Ibni Eš- Šatira.

U radovima Qutbuddina, poput Nihayeti' el-idrak (Granica razumijevanja) te spisima Ibni Eš-Šatira nailazimo na nove metode računanja kretanja planeta kao i novi model koji je nazvan "Tusijeva veza".Ovaj model se sastoji od spajanja dvaju vektora, jednog vezanog na kraj drugog kako bi se objasnilo raznorodno kretanje planeta, a ne epicikličkim sistemom Ptolomeja. Ova kritika Ptolomejeve astronomije i novi lunarni model koji je izrastao iz nje mora da je bio u stanovitom obliku poznat i u Poljskoj jer u slavnoj Kopernikovoj knjizi napisanoj u 16. stoljeću, pod naslovom Revolucija orbita, a koja se smatra temeljem suvremene heliocentrične astronomije, mjesečev model istovjetan onome koji nalazimo u djelu Ibni Eš-Šatira i koji nas vraća na djelo Tezkireh (Astronomski zapis) Et-Tusija i na djela Eš-Širazija.

U samom islamskom svijetu nije nastavljen daljnji astronomski razvoj, uz izuzetak nekolicine astronoma. Kasniji su se islamski astronomi uglavnom zadovoljavali ponavljanjem računanja svojih prethodnika te je astronomija, kao živa nauka promatranja nebeskih tijela i matematičkih proračuna utemeljenih na njima, izgubila na svojoj vrijednosti javljajući se tek mjestimično nakon 9. i 10. islamskog stoljeća. Na kraju, važno je uočiti da su neki od muslimanskih naučnika izumili u Maragi, što je slučaj i u kasnijim astronomskim opservatorijima, sredstva nužna matematičarima za vršenje računskih operacija s višeznamenkastim brojevima te kontroliranje mogućih pogrješaka u računanju. To je vrlo značajno ostvaranje kako u historiji matematike tako i u historiji matematičke astronomije.

Geologija i geografija

Astronomska proučavanja bila su usko povezana sa geografijom i, do stanovite mjere, s geologijom. Muslimani su poznavali mnoga grčka klasična djela s područja geografije te je grčka riječ geographia (džugrafija) bila muslimanima poznata i javlja se u arapskom, perzijskom i ostalim islamskim jezicima, mada je termin surati el-erd postepeno postao dominantnim. Muslimanski geografi počeli su pisati o geografskim pitanjima već u 3. islamskom stoljeću te su i osobe poput Ibni El-Hawqala i El-Birunija napisale ključna geografska djela, a ta je razvojna linija svoj vrhunac doživjela u djelima El-Idrisija i veličanstvenim kartama koje je on nacrtao u 7. islamskom stoljeću, na sicilijanskom dvoru Friedricha Velikog. Ovi su geografski spisi proširili znanja sadržana u antičkim djelima i donijeli brojne nove spoznaje o Indijskom okeanu, Africi, južnim područjima Mediterana kao i mnogim predjelima Azije i same Evrope koje nisu bile prisutne u grčkim i rimskim tekstovima. Tako značajna otkrića, poput izvora rijeke Nil, a koja se pripisuju evropskim otkrivačima 19. stoljeća, već su bila opisana u ovim ranim geografskim tekstovima. I treba se podsjetiti da su upravo zahvaljujući pomoći islamskih geografa i moreplovaca Henri Moreplovac, Magellan, Kolumbo kao i mnogi drugi istraživači iz perioda renesanse mogli ne samo oploviti Atlantik već i obići Rt Dobre Nade te, što je stanoviti paradoks, upravo pomoću muslimana okončati islamsku dominaciju i moć na Indijskom okeanu.

Što se tiče područja geologije, znatan je broj muslimanskih naučnika, poput Ibni Sine i El-Birunija, bio izrazito zainteresiran za ovu znanost: za pitanja nastanka stijena, sedimenta- cije, razlika koje postoje među sedimentnim stijenama, granitima i bazaltima te čak za proučavanje meteora, nastanak sedimentnih udolina, transformacija koje se dešavaju između planina i okeana kao i za mnoge druge, značajne geološke probleme. El-Biruni se osobito ističe među ostalim naučnicima ovog

područja zbog visokog stepena svijesti o izrazitim promjenama koje su se zbile na površini Zemlje između mora i tla te zbog svog otkrića Indijske zaravni i sedimentne udoline ispunjene glavnim rijekama koje teku južno od Himalaja kao i zbog utvrđivanja porijekla fosila.

Fizika

Kao što je već ranije rečeno, nauka o fizici, onako kako je danas podrazumijevamo, ne odgovara tačno nijednoj nauci u tradicionalnoj islamskoj naučnoj klasifikaciji. Pa ipak, postoje tri ključna područja koja se danas nazivaju područjima fizike i koja su budila veliki interes među muslimanskim naučnicima i u kojima se došlo da najvećih dostignuća. Prvo od tih područja jest područje optike. Muslimani su pridavali osobit interes ovoj oblasti kao i proučavanju fenomena svjetla. Ova je aktivnost svoj vrhunac dosegla u 4. islamskom stoljeću, u Kairu, kroz djelovanje ibni el-Hajthema Ibni'l-Hejsema, slavnog latinskog Alhazene, koji je, bez sumnje, najveći naučnik u ovoj oblasti, u periodu između Euklida i Keplera kao i ostalih vodećih fizičara 17.stoljeća koji su se bavili ovim pitanjem. Alhazen je autor djela Kitabl' el-menazir (Riznica optike), jednog od najznamenitijih radova u ovom području, u kojem je koristio eksperimentalnu metodu prilikom proučavanja određenih fenomena svjetla i proveo detaljno ispitivanje loma i refleksije svjetlosti, kao i karakteristika različitih vrsta ogledala, uključujući i hiperboličko ogledalo. Ovo je vodilo do rješenja problema koji se do danas naziva Alhazeno-vim problemom, u slavu njegova doprinosa. Ovo je područje, također, unapređivano i dva stoljeća kasnije, u Perziji, kroz djelovanje Qutbeddina eš-Širazija i njegova učenika Kemaleddina el-Farsija koji je napisao komentar djela Kitabu' el-menazir. Ova su dvojica naučnika po prvi puta u historiji nauke objasnila tačan razlog nastanka duge uslijed djelovanja loma i refleksije svjetlosti.

Druga oblast fizike za koju su muslimani pokazivali velik interes bilo je pitanje kretanja, fundamentalno pitanje koje, s obzirom da se interes za njega nastavio i u 13. i 14. stoljeću na Zapadu, pripremilo tlo za Galilejevu naučnu revoluciju i njegovu kritiku Aristotela. Na kritiku Aristotelove teorije kretanja u islamskom svijetu nalazimo već u djelu Ibn Sine, čije su se ideje o ovom pitanju temeljile na nekim ranijim spisima kršćanskog filozofa Ivana Philoponosa. U Ibn Sininoj kritici nalazimo začetke nove doktrine "inklinacije" (el-mejl na arapskom jeziku) kao i naglasak na važnosti nečega što će kasnije postati poznato kao moment sile (u mehanici). Nekolicina je muslimanskih naučnika, među kojima i Ibn Badždže u Spaniji, pokušala proučavati gibanje projektila na kvantitativan način i primijeniti matematičke formule za proučavanje gibanja. Mada se navedeno nije pokazalo tačnim u svjetlu Newtonove mehanike, to ipak predstavlja značajnu kritiku dominantne

Aristotelove teorije gibanja, što se tiče kasnije historije nauke. Poznato je da u ranom Pisanskom dijalogu iz 1609. Galileo upućuje na Ibni Badždžinu teoriju gibanja projektila na osnovu iste Ibn Rušdove jednadžbe. Ovaj je obzir proučavanja muslimanskih naučnika u području fizike jedan od najvažnijih u općoj historiji nauke jer je bez ove kritike Aristotelove teorije gibanja nezamisliv kasniji razvoj fizike na Zapadu, sve do Galileja i Newtona.

Treća oblast fizike za koju su muslimani bili zainteresirani bilo je pitanje težine i mjera kao i Arhimedovo učenje koje se tiče određivanja specifične težine i mjerenja težine i volumena različitih predmeta. Njegove su ideje dalje razvili muslimanski fizičari i matematičari i u ovoj oblasti napisan je velik broj rasprava, od kojih su možda najpoznatije one El- Birunija i El-Khazinija.

Prirod opis

Muslimani su bili u mogućnosti razmjenjivati spoznaje iz oblasti flore, faune, minerala i geografije prostranih područja koja su činila dio klasičnog Daru'l-islama, koji se protezao od Sjeverne Afrike do Istočne Indije. Razmjene iskustava dešavale su se na različite načine, a jedna od najvažnijih prilika pružala se u periodu hadža. Godišnji obred hadža nije služio samo kao centralni vjerski obred koji je okupljao muslimane iz svih krajeva svijeta u gradu Mekki, već je bio i svojevrsni naučni skup u toku kojeg su muslimani bili u mogućnosti razmjenjivati naučne spoznaje. Tako je čest slučaj da se nailazi na vrlo tačno znanje o flori Horasana u raspravama nastalim na tlu Sjeverne Afrike ili o flori Sicilije u raspravama koje potječu iz Marwara (Indija). Znanje koje su muslimani posjedovali iz oblasti prirodopisa znatno je premašivalo znanje čak i najvećih grčkih prirodopisaca jer je Islam pokrivao mnogo veći teritorij, a muslimanski su naučnici mnogo iscrpnije poznavali brojne životinjske i biljne vrste nepoznate klasičnim grčkim i rimskim autorima.

Muslimani su podijelili domen prirode u tri poznate oblasti koje su sačinjavali minerali, biljni te životinjski svijet i pažjivo ih proučavali. Nauka o mineralima i metalima često se vezivala uz alhemiju, no, to nije bilo pravilo, te ponekad i uz medicinu zbog primjene različitih minerala u medicini. Što se tiče biljaka, s jedne strane, i one su proučavane u svjet- lu medicine te, s druge strane, u svjetlu njihovog agrikultu- ralnog značenja. Poznati su brojni značajni botaničari čija su djela korištena i u oblasti agrikulture i u oblasti medicine, od kojih je možda najveći El-Ghafiqi iz Španije.

Što se tiče zoologije, muslimani su slijedili uglavnom tradiciju Aristotela koji je bio najveći antički zoolog. No, muslimanski su naučnici tome pridodali dimenziju koja se tiče moralnog značenja životinjskog života. To je vidljivo već u ranom djelu El-Džahiza, Kitab'el-hajewan

(Knjiga o životinjama) te i u mnogo kasnijem djelu Hayat el-hayewan (Život žvotinja) El-Damirija, u kojem su proučene životinje, osobito one koje se spominju u Kur'anu, kako bi se bolje razumjela Božija Mudrost u Njegovom Stvorenom Redu, te kako bi se, naravno, omogućila naučna spoznaja žvotinja, njihovo ponašanje, način njihove reprodukcije, preživljavanja i sl.

Alhemija i hemija

Pojmovi alhemija i hernija u našem jeziku odnose se danas na dva različita koncepta, no oni izvorno potječu iz jedne jedine riječi koja je u latinski jezik ušla iz arapske riječi el- kimija'. Vodile su se rasprave o porijeklu riječi kimiya' kojoj je pridodat arapski prefiks el. Najvjerojatnije se radi o egipatskoj riječi vezanoj uz crnu zemlju koja je, nakon izlijevanja rijeke Nil, prekrivala obje njene obale, ostavljajući na njima vrlo bogate taloge koji su omogućivali vrlo lahku obradu tla. Riječ kimija' se, stoga, najvjerovatnije odnosi na to crno tlo, a nauka ili umijeće alhemije se tako sistematiziralo u aleksandrijskom Egiptu. Alhemija nije bila tek preteča hemije. Ona je bila istovremeno i nauka o kosmosu, nauka o duši i nauka o materijalima, vezana, također, i za područje medicine. Ona se koristila mineralima i proučavala ih, no ponajviše u svjetlu njihovog simboličkog značenja i njihovog odnosa sa unutrašnjim stanjima duše.

Hemija se postepeno rađala iz materijalnog aspekta alhemije.

Prvi veliki islamski alhemičari živjeli su u periodu najranije islamske povijesti, a s njima je ova nauka i doživjela svoj vrhunac. Ličnost čije se ime poistovjećuje s pojmom alhemije jest Džabir ibni Hajjan koji je živio u 2. islamskom stoljeću. Porijeklom je bio iz Horasana i Kufe te je tako u njegovu imenu stajalo Et-Tusi i El-Kufi. Uz to, on je bio i učenik Imama Dža'fera es-Sadiqa. Džabir je napisao velik broj djela iz područja različitih nauka, no ponajviše upravo iz područja alhemije utemeljivši tako ovu disciplinu jednom zauvijek unutar islamskog svijeta i postavši njenim primarnim autoritetom u toku čitave islamske povijesti.

Iduća velika figura iz oblasti alhemije Muhammed ibni Zekerijja' er-Razi, poznati liječnik i alhemičar koji je živio u 3. islamskom stoljeću na temelju Džabirijevog djela postepeno je razvio hemiju kao disciplinu odijeljenu od alhemije. On je formulirao nauku o supstancama bez unutrašnjeg, simboličkog i duhovnog značenja koji je alhemija uvijek naglašavala. El-Razi to nije ostvario preko noći, ali je u tom smjeru učinio prvi korak. Kao krajnji rezultat, razvila se nauka o hemiji, a da sama alhemija nikada nije izumrla.

Mnogi od važnih instrumenata korištenih u hemijskim laboratorijima koji se do danas koriste potječu od onih koje su razvili još muslimanski alhemičari, a neki od njih, poput alambika (aparat za hemijsku destilaciju

- prim. prev.) i dalje nose arapski naziv. U islamskim spisima iz oblasti alhemije nalazimo također i korijen temeljnih hemijskih spoznaja, poput podjele supstanci u minerale, biljke i životinje ili teorije o kiselinama i bazama koja odgovara alhemijskoj teoriji aktivnih i pasivnih principa. Na Zapadu alhemija nije postojala sve do prijevoda arapskih tekstova na latinski jezik 11. stoljeću po Isusu Kristu te su, stoga, cjelokupna zapadnjačka hernija i alhemija utemeljene na islamskoj tradiciji koja se rano razvila kroz djelo Džabira i nastavila kroza stoljeća sve do, praktično, suvremenog doba.

Postoje, također, i brojni, značajni, kasniji alhemičari poput El-'Iraqija, El-Madžritija i El-Džaldakija koji su poznati, no i kasniji alhemičari čija djela sve do danas nisu u potpunosti proučena. U svakom slučaju, islamska je alhemija važno područje za razumijevanje i određenih aspekata islamske nauke kao i određene vrste duhovne psihologije ili nauke o duši te pojedinih kosmoloških škola. Alhemija je način kojim se mogu dovesti u odnos svijet prirode i božanskih stvaralačkih sila koje upravljaju prirodom i u njoj djeluju. To je, također, i put kojim se čovjek stavlja u međuodnos, i kao promatrač i kao učesnik u svijetu prirode, sa prirodnim svijetom na jednom dubljem stepenu od onog posve fizikalnog ili empirijskog.

Medicina

Jedno od najraširenijih područja aktivnosti unutar islamskih nauka i područje koje je privlačilo interes brojnih muslimanskih naučnika kroza stoljeća, ali i danas, jest islamska medicina. Početak islamske medicine predstavlja et-tibbi' en- nebewi (poslanička medicina), tj. određena kazivanja i običaji ili postupci Poslanika koji se bave pitanjem zdravlja, higijene, brige za tijelo te, naravno, odnosa duše i tijela. U isto vrijeme,

i sam je Poslanik imao svog liječnika, Harisa ibni Kaladaha, koji je proučavao grčku medicinu, i od ranog perioda islamske povijesti postojao je interes islamskog svijeta za grčku medicinu. Kasnije su pažnju privukle i perzijska i indijska medicina te su ubrzo, kao i u ostalim oblastima nauke, muslimani stvorili sintezu glavnih tradicija koje su im prethodile, u ovom slučaju grčke, perzijske i indijske, a na temelju islamskih normi i islamskog učenja. Sama islamska medicina je, na stanovit način, rođena sa glavnim djelom 'Alija ibni Rebban et-Taberija pod naslovom Firdewsu' l- hikmeh (Raj mudrosti), napisanim u 3. islamskom stoljeću. Nakon ove ključne medicinske enciklopedije slijedila su i druga enciklopedijska djela, od kojih treba osobito istaknuti Kitabu'l-hawi Er-Razija, slavnog Razesa u latinskom svijetu, jednog od dvojice ili trojice najvećih islamskih liječnika, najistaknutijeg proučavatelja u oblasti medicine, koji je otkrio brojne, do tada nepoznate bolesti i za kojeg se navodi da je po prvi puta koristio alkohol kao medicinski antiseptik. Sli-

jedeći njegove brojne spise, možemo spomenuti i Kitabu'l- maliki (Kraljevska knjiga) El-Medžusija te, konačno, i veliku medicinsku enciklopediju Ibni Sine El-Qanun fi't-tibb (Medicinski kanon).

Djela Ibni Sine su, u stanovitom smislu, krunska ostvarenja rane islamske medicine. Kao što je već ranije spomenuto, na Zapadu su ga zvali "Princom liječnika", a njegov Kanun smatra najslavnijom medicinskom knjigom u historiji medicine, uključujući djela Hipokrata i Galena. Njegovo se djelo proučavalo 700 godina na Zapadu i dalje se proučava gdje god je tradicionalna islamska medicina preživjela, u zemljama poput Pakistana, Indije, Bangladeša, Šri Lanke te u određenim područjima Perzije i arapskog svijeta. Ibni Sina je učinio veliku sintezu i sistematizaciju dviju velikih tradicija - Hipokrata i Galena te svih eksperimenata, iskustava i spekulacija ranijih islamskih liječnika uključujući u to i stanovite elemente indijske i perzijske medicine, osobito na području farmakologije. Njegov se Kanon bavi, s jedne strane, filozofskim temeljima zdravlja i bolesti ljudskoga tijela, uzrocima bolesti, odnosom između tijela i duše kao i ostalim ključnim aspektima filozofije medicine te, s druge strane, specifičnim bolestima, farmakologijom i razvojem farmakopeje.

Poput Er-Razija, i Ibni Sini se pripisuje zasluga da je po prvi puta otkrio i dijagnosticirao neke bolesti, kao što je meningitis, dok se Er-Raziju pripisuje liječenje i dijagnoza vodenih kozica. No, najveći je doprinos Ibni Sine nevjerovat- na sinteza svih ranijih medicinskih iskustava. Nakon njega, islamska medicina razdvojila se u nekoliko ogranaka: perzijski, osmanski, arapski i, kasnije, indijski od kojih je, pak, svaki imao svoje potpodjele. I takva se medicinska tradicija strogo slijedila. Javljali su se brojni naučnici i liječnici koji su pisali komentare Ibni Sininog Kanuna, kao što su, npr, Fah- ruddin er-Razi i Qutbuddin eš-Širazi. Ostali su razvijali nove ideje, utemeljene na djelu Ibni Sine, i došli do novih, značajnih otkrića. Jedan od njih bio je i Ibni Nafis koji je otkrio donji tjelesni krvotok prije Michaela Servetusa, kojem se to otkriće dugo vremena pripisivalo.

Islamska medicina vezana uz ime Ibni Sine postala je sastavnim dijelom kulture i svakodnevnog života muslimana. Način prehrane koji su oni koristili i koji, u velikoj mjeri, i danas koriste, vezan je uz onovremena medicinska otkrića. U kasnijim stoljećima, kada ova medicina počinje gubiti na svom značenju u srcu islamskog svijeta, čak i u području Perzije, Egipta i Sirije, ona, s druge strane, stječe veliki broj poklonika u Indiji, gdje i danas djeluje kao živuća medicinska praksa, sa svojim vlastitim medicinskim školama i liječnicima. Sva ova islamska medicina koja se, ustvari, ponekad naziva Junani ili Ibni Sininom medicinom u Indiji i Pakistanu, važna je grana tradicionalne islamske nauke, nauka koja je preživjela do današnjeg dana i koja još ima veliko značenje u

svakodnevnom životu mnogih muslimana.

U određenim pitanjima ova medicina ima vidljive prednosti nad prevladavajućom, suvremenom medicinom.

Islamska je medicina vid holističke medicine, u kojoj se liječenje tijela i duše promatra u cjelini, u kojoj se prepoznaje značaj psihosomatskih elemenata važnih za određene bolesti, u kojoj se naglašava liječenje biljem u slučaju da ono nije štetno za tijelo, zajedno uz brojne druge faktore kojima da nas počinju pridavati značaj alternativni oblici medicine, kojoj se danas priklanjaju mnogi na Zapadu.

Islamska medicina je zasigurno jedan od temeljnih dostignuća islamske civilizacije, a plodovi njenih zasluga osjetni su sve do današnjeg dana. Štaviše, u posljednjih nekoliko desetljeća čak se više ide za tim da se ovom medicinskom iskustvu u mnogim islamskim zemljama prida pozornost dovoljna za njegovo oživljavanje i korištenje na živ način nego što se ono smatra tek pukim historijskim dostignućem.

Utjecaj islamskih nauka

Islamska nauka je imala veliki utjecaj i na svijet Zapada kao i na dvije glavne civilizacije smještene istočno od islamskog svijeta s kojima je islam bio u snažnom doticaju, tačnije, na Indiju i Kinu. Da nije postojao snažan utjecaj islamske nauke, tok razvoja nauke ovih civilizacija bio bi sasvim drugačiji. To je posebno slučaj sa Zapadom, što je danas, naravno, od središnjeg značaja s obzirom na razvoj suvremene znanosti na Zapadu i njena kasnijeg utjecaja na čitav Svijet. U periodu između 11. i 13. stoljeća po Isau a.s., preveden je na latinski jezik veliki broj temeljnih djela islamske nauke, uglavnom u Španiji, ali i na Siciliji te i u ponekim italijanskim gradovima, a neki su od muslimanskih naučnika, poput Ibni Sine i Er-Razija, postali uobičajenim imenima u zapadnjačkom svijetu. Islamska medicina je postala temelj evropske medicine, do tog stepena da je čak jedna tako ikonokla- sična ličnost poput Paracelsusa, u znak pobune protiv tradicionalne medicinske prakse i težnje za uspostavljanjem suvremene medicinske nauke, spalio u Baselu Ibni Sinin Kanon, kao simbol tradicionalne medicine.

Isti razvoj može se pratiti i u oblasti matematike. Temeljna djela El-Khwarazmija i ostalih islamskih matematičara podučavala su se na zapadnjačkim sveučilištima u toku nekoliko stoljeća. Astronomske tablice sakupljene na Zapadu, poput onih Alfonsa Mudroga iz Španije, bile su utemeljene na muslimanskim tablicama, Zidžu. Rasprave o algebri nastale u periodu kasnog srednjeg vijeka i renesanse bile su uglavnom utemeljene na djelu Hajjama. Radovi iz područja alhemije i hernije napisani na latinskom jeziku uključivali su iscrpnu leksiku arapskog jezika upravo zato jer nije postojao adekvatan latinski vokabular iz tih oblasti. Slični bi se primjeri mogli beskonačno nabrajati.

Cjelokupan utjecaj islamske znanosti na nauku Zapada, mada proučavan od velikog broja naučnika, nije još u potpunosti proučen na dostojan način. Važno je, također, na ovom mjestu istaknuti da su gotovo sve rasprave iz područja islamskih nauka, a koje su prevedene na latinski jezik, bile pisane arapskim jezikom. Brojne rasprave pisane perzijskim jezikom, koji je drugi po važnosti islamski jezik iz područja nauke i na kojem je nastao znatan broj kasnijih naučnih radova, kako u Perziji tako i u Turskoj i Indiji, ostale su nepoznate u suvremenom Svijetu. Iz tog se razloga vrlo malo zna o kasnijoj historiji islamskih nauka. Na muslimanskim naučnicima je da u potpunosti prouče cjelokupnu historiju islamskih nauka, a ne samo ona poglavlja i periode koji su utjecali na nauku Zapada. Zadatak je također islamskih naučnika da predstave tradiciju islamskih nauka sa stanovišta samog islama, a ne sa stanovišta scijentizma, racionalizma i pozitivizma koji dominiraju historijom nauke na Zapadu od utemeljenja ove discipline početkom 20. stoljeća u Evropi i Americi.

ZAKLJUČAK I ZNAČAJ ISLAMSKIH NAUKA ZA MUSLIMANE

Značaj razgranate islamske naučne tradicije za današnje muslimane, osobito mlade, ne leži samo u osjećaju ponosa pripadanja toj civilizaciji, s obzirom na prestiž koji ima nauka u suvremenom svijetu. Ona je, štaviše, testament na koji je način islam bio u stanju snažno unaprijediti raznorodne nauke, a da se pri tome ne otuđi od vlastitog svjetonazora i ne stvori nauku čija bi primjena vodila uništenju svijeta prirode i sklada koji mora postojati između čovjeka i prirodnog okoliša. Islamska nauka nije važna samo sa stajališta nauke, onako kako se ona danas shvaća na Zapadu, već ona nosi i duhovni i intelektualni značaj. Njeno proučavanje i razumijevanje važno je kako bi se u duhu mladih muslimana sagradio most između zapadnjačkih nauka, koje mnogi od njih studiraju, i islamskih principa, kojima moraju ostati vjerni. Veliko dostignuće muslimanskih naučnika bilo je u tome što su posjedovali najstrožije standarde kritičke misli i bili besprijekorni naučnici, a da istovremeno nisu izgubili svoju vjeru ili se otuđili, s islamske tačke gledišta, od univerzuma unutar kojeg su unapređivane sve islamske nauke. Tradicija islamskih nauka je, naravno, postepeno slabila, no ona nije izumrla onako brzo kako su neki bili skloni tvrditi na Zapadu.

Ona je bila živa još i u 10., 11. i 12. islamskom stoljeću, osobito u oblastima medicine i farmakologije. Ako bismo govorili o propasti islamskih nauka, tada se može govoriti samo o posljednja dva ili tri stoljeća, ako se uzme u obzir cjelokupan islamski svijet. I ne treba se stidjeti te činjenice jer nijedna civilizacija u historiji nauke nije bila snažno zainteresirana za prirodne nauke u toku čitave svoje povijesti. Postojala su u svakoj civilizaciji razdoblja snažnijeg zanimanja i ona manjeg te

nema razloga izjednačavati postepeni gubitak poticaja u unapređivanju nauke u islamskom svijetu s automatskom dekadencijom te civilizacije. To je moderan, zapadnjački pogled, koji izjednačava civilizaciju sa naukom, onako kako se ona danas podrazumijeva. No, to je ipak pogrješan stav u koji počinju sumnjati i mnogi na Zapadu.

U svakom slučaju, s islamske tačke gledišta, mada je činjenica da je interes za nauku opao nakon prvih nekoliko stoljeća islamske povijesti, islamska civilizacija nije automatski počela nestajati niti je započeo period opće dekadencije. Dekadencija koja se jest uistinu javila u islamskom svijetu pripada mnogo kasnijem periodu islamske povijesti negoli se to obično tvrdi. Ova bi se činjenica mogla u potpunosti dokazati ako se jednom napiše cjelovita historija islamske nauke i civilizacije. Nažalost, sve do danas ne postoji jedna takva detaljna historija, a uz to, najveći dio naučnog rada usmjerenog u tom cilju proveli su zapadnijački naučnici, koji su bili prirodno primarno zainteresirani za one aspekte islamskih nauka koji su utjecali na Zapad.

Šesto poglavlje
KNJIŽEVNOST I OSTALE UMJETNOSTI
Islam i umjetnost

Islam je iznjedrio civilizaciju u kojoj je umjetnost oduvijek imala središnji značaj, i još ga ima, u onoj mjeri u kojoj možemo reći da je ova civilizacija još živa. Moglo bi se reći da je islamska perspektiva utemeljena na dimenziji ljepote u životu te da povezuje ljepotu i dobrotu sa samom prirodom Allaha, kao što potvrđuje poznati hadis: Allah je lijep i voli ljepotu (Allahu džemilun juhibbu'l-džemal). Naglašavanje čistoće i urednosti u vjerskom i svakodnevnom životu kao i izravne kur'anske upute o potrebi veličanja ljepote stvaranja i svega od Allaha stvorenog, odražava središnju islamsku brigu za ljepotom. Ako se promotre tekovine islamske civilizacije, od arhitekture i urbanizma, preko poezije i ostalih vidova književnosti, uočava se koliki je značaj umjetnosti, onako kako se ona tradicionalno shvaća u islamskom univerzumu. Velika remek-djela islamske umjetnosti, poput grandioznih džamija Kordobe u Španiji, Qajrewana u Tunisu i Ibni Tuluna u Kairu, ili istočnije, džamija u Istanbulu, Isfahanu i Samerkandu, izravno predstavljaju ne samo duh islamske Objave već i samu bit tog duha i, u stanovitom smislu, pružaju najizravniji i najočitiji odgovor na pitanje šta je to islam.

One svojim skladom, jasnoćom, uzvišenošću i smirenošću kristaliziraju neke od najvažnijih obzira islamske poruke.

Islamska umjetnost je stoljećima pružala takav jedan okoliš u kojem su muslimani mogli živjeti i djelovati u stanju stalnog sjećanja na Allaha te s vizijom i u kontemplaciji ljepote koja konačno može dolaziti od

Allaha koji je Lijep (El- Džemil) u apsolutnom i krajnjem smislu. Islamska umjetnost izravno je povezana i sa formom i sa duhom Kur'ana i islamske Objave. Ova umjetnost nastoji odraziti Božiju Jedinost, te otuda i izbjegavanje bilo kakvog slikovnog predočavanja Boga. Islamska umjetnost naglašava krhkost ovog svijeta i trajnost onoga koji slijedi. Ona nastoji povezati umjetnost sa čovjekovim svakodnevnim aktivnostima; u njoj umjetnost nije odvojena od života. Naime, najčešće arapske riječi za pojam umjetnosti, poput sina 'ah i fenn, ne označavaju samo umjetnost, u suvremenom značenju tog pojma na Zapadu, već i ispravne i valjane postupke. Štaviše, islam uvijek naglašava usku vezu između umjetnosti i znanja, kao što je tradicionalno bilo potvrđeno u islamskom svijetu kroz djelovanje brojnih vodećih umjetnika i obrtnika koji su uvijek iznova naglašavali da umjetnost proizlazi iz spoja tehnike, umijeća (fenn) i mudrosti (hikmeh).
Izvanjska forma Kur'ana kao i njegova unutrašnja ljepota i značenje, proizlaze od Allaha. Na isti način, islamska umjetnost predstavlja poruku koja je u srcu islamske Objave kroz forme koje također izravno odražavaju duhovno i nebesko porijeklo islama i koje ponovno vode ka Allahu. I duh, a tako i forme islamske umjetnosti, inspirirani su islamskom Objavom i s njom su povezani. Iscrpna analiza Kur'ana, njegovog unutrašnjeg značenja, ritma, zvukova, slova, prozodijskih elemenata kao i njegove hipnotičke moći na duše muslimana, popraćena dubljom studijom Poslanikova života i ljepote njegove duše, onako kako se ona odražava kroz njegovo djelovanje i kazivanja (hadis), otkrit će koji su to unutrašnji i krajnji izvori te osnovni temelji islamske umjetnosti. Islam je, naravno, posudio mnoge tehnike od različitih civilizacija, kao, npr. od Perzije i Bizanta, u području arhitekture, tkanja tekstila, radova u staklu i bakru kao i brojnih drugih vidova umjetnosti.

No, islamska umjetnost je izmijenila sav taj posuđeni materijal u svjetlu kur'anske Objave te stvorila vrlo prepoznatljive umjetničke oblike na koje se može naići u zemljama koje se prostiru od Istoka do Zapada.

Mada među različitim umjetničkim školama koje pripadaju zasebnim oblastima islamskog svijeta postoje lokalne različitosti, od kojih je možda perzijska umjetnost najproduktivnija i najbogatija, ipak svi ti raznorodni tipovi i umjetničke škole unutar islamske civilizacije zajedno dijele neke temeljne principe. Ovu umjetnost karakterizira stalno korištenje arabeske, geometrijskih uzoraka i kaligrafije, kao simbola pos- vudašnje Božije Riječi. U njoj se naglašava "apstraktno", što, ustvari, podrazumijeva otvaranje prema shvatljivom svijetu i stilizaciji i ponavljanju uzoraka koji, na određen način, vode čovjeka ka kontemplaciji Beskonačnog u konačnim oblicima. Na sve ove elemente nailazimo u islamskoj umjetnosti, bilo da se radi o umjetnosti Andaluzije, Egipta, Perzije ili bilo kojeg drugog kraja.

Svaka je od glavnih etničkih grupa unutar islamskog svijeta, naravno, stvorila vlastitu, zasebnu umjetnost, kao što su perzijska, egipatska, sjevernoafrička i andaluzijska umjetnost, indijska muslimanska umjetnost, indonezijska i malezijska umjetnost i tako dalje, no ipak se kroza sve ove bogate i osebujne umjetničke tradicije odražava jedinstvo islama.

Književnost

Od svih vidova umjetnosti u islamu, učenje Kur'ana zauzima najvažnije i središnje mjesto. To je najuzvišenija, sveta islamska umjetnost. Umijeće lijepog učenja Kur'ana povezano je, naravno, u mnogim kontekstima s umjetnošću pisanja Božije Riječi te navođenjem priča i kazivanja na koje se nailazi u brojnim poglavljima Svetog Teksta. U tome se krije razlog visokog položaja književnosti unutar islamskog kulturnog svijeta. Utjecaj je Kur'ana na duše muslimana bio toliko snažan da se islamsko kulturno okruženje okretalo književnoj riječi kao središnjem obliku umjetničkog iskaza gdje god se islam širio i gdje god je bio osjetan njegov utjecaj.

Očito je da su prvenstveno arapski jezik i književnost bili pod utjecajem kur'anske Objave s obzirom da je ona preobratila sam arapski jezik i učinila ga podesnim sredstvom izričaja Allahove Riječi. Arapi su već napisali temeljna književna djela u formi poezije prije vremena islama, u toku perioda neznanja (el-džahilijjeh), no, tek je utjecaj Kur'ana izmijenio tu književnost u književnost islama. Već za života Poslanikovih drugova (ashaba) nailazimo na književna re- mek-djela poput 'Ali Ibni Ebi Talibove Nehdžu'el-belage (Staze rječitosti), koja obuhvata neke od njegovih vazova i kazivanja, djelo koje je, u njegovom današnjem obliku, sakupio u 4. islamskom stoljeću Sejjid Šerif er-Radi. Nakon ovog djela, koje označava jedno od ranih remek-djela arapske vjerske književnosti, slijedile su dove njegova unuka Zejni'el- 'Abidina Es-Sedždžada, čije djelo Sahifetus' -Sedždžadijjeh (Knjiga Es-Sedždžada) mnogi nazivaju "Psalmima Poslanikove porodice".

U toku ranog omejjevičkog perioda javio se također i značajan broj važnih pjesnika koji su pisali na arapskom jeziku i koji su u svojim pjesmama sve više i više odražavali etos islama. Pjesnici poput El-Farrazdeqa te kasnije El-Haladža pisali su poeziju izrazito islamskog duha, a ne samo arapskog. Slično je i s prozom u kojoj, s pojavom pisaca poput El- Džahiza, arapska književnost stječe izrazito islamske dimenzije. Čak se i u jednostavnim pričama poput Hiljadu i jedne noći, koje pripadaju kasnom abbasijskom periodu, odražavaju mnogi od aspekata učenja islama i života islamskog društva.

Arapski jezik je, naravno, vrlo bogate književne tradicije. Napisana su tokom stoljeća brojna djela na ovom jeziku, ve
like poetske i književne vrijednosti, od kasida El-Buhturija i moralno-

didaktičke poezije El-Mutenebbija do mističkih poema Ibni El-Farida i Ibni Arebija, te eseja Ebu Hajjan Et- Tevvhidija do filozofsko-historijskih radova velike književne vrijednosti, poput Hajj Ibni Jaqzan (Živog sina Budnoga) Ibni Tufejla. Dakako da sva arapska književnost ne nosi isključivo islamske karakteristike, kao što je, uostalom, slučaj sa svim narodima, no ipak uvjerljivo najveći broj djela nastalih na arapskom jeziku izravno odražavaju etos islama.To se osobito odnosi na velika književna djela, popularna tokom dugih stoljeća, poput djela El-Burdah (Pjesme o ogrtaču) El- Busirija, napisanog u slavu Poslanika. Djelo poput ovog jasan je primjer islamske književnosti visokog reda koje odražava kako formu, tako i duh Kur'ana i hadisa.

Učinak utjecaja Kur'ana na arapsku književnost može se također otkriti i u ostalim islamskim jezicima. Nakon arapskog jezika, najznačajniji islamski književni jezik je perzijski koji je, poput arapskog, postao univerzalni jezik kroz činjenicu da njime ne govore i ne pišu samo rođeni Perzijanci već i znatan broj ljudi u Turskoj, Indiji te čak i u, od Perzije udaljenoj, Kini. Perzijski jezik razvio se izravno pod utjecajem Kur'ana, kroz spajanje ranijih iranskih jezika sasanids- kog perioda i rječnika arapskog jezika, izvedenog prema Kur'anu. Rani su se perzijski pjesnici ugledali u arapske pjesnike sve dok, s pojavom Rudakija, nije započeo samostalan razvoj perzijske poezije. U međuvremenu su neki od Perzija- naca, poput El-Halladža, pisali arapskim jezikom i postali ugledni pjesnici tog jezika.

Sam se perzijski jezik počeo brže razvijati nakon 4. islamskog stoljeća, kroz epsku književnost jednog Firdewsija, čije je djelo Šahnamah (Knjiga kraljeva) postalo nacionalnim perzijskim epom te kroz vjersku i mističku poeziju vezanu uz imena Sana'ija, Attara i Rumija. Ovi su pjesnici napisali neke od najuniverzalnijih ljubavnih pjesama na svijetu. Nije slučajno da je Rumi, čiji je utjecaj neizmjeran na području cjelokupne Azije i izvan same Perzije, osobito među turskim i indijskim muslimanima, nazivan od velikog broja ljudi naj-
većim, ikad živim mističkim pjesnikom. Na perzijskom su jeziku i nakon Rumija, koji je živio približno u vrijeme mongolskog osvajanja, pisali novi, veliki pjesnici. Najznačajniji su među njima Sa'di i Hafiz, od kojih je ovaj prvi prvenstveno moralist, a drugi najveći pjesnik perzijskog jezika, znalac cjelokupnog kur'anskog teksta, veliki autoritet o šerijatskim pi- tanjima te istovremeno i vrhunski pjesnik ljubavi i duhovnog svijeta.

Zahvaljujući ovim pjesnicima, perzijski jezik dosegao je sam vrhunac svog književnog savršenstva te mogao utjecati na poeziju i književnost mnogih drugih jezika.

Upravo je turski jezik bio pod velikim utjecajem ove književnosti, uslijed svojih doticaja sa perzijskim jezikom. Stoljećima su u osmanskom svijetu velike književne ličnosti poznavale perzijski jezik te su, ustvari,

neki od ranijih turskih pjesnika pisali u formi klasičnih perzijskih modela. Kasnije se, ipak, turski pjesnici postepeno sve više okreću zajedničkom jeziku turskog naroda te kroz djelovanje poznatih ličnosti, poput Ahmeda Jesewija, utemeljitelja jesewijskog reda i Junusa Emrea, možda najvećeg turskog pjesnika, čija je poezija i danas vrlo popularna u Turskoj, izrasta vrlo bogata književna tradicija. I turski su se pjesnici također u stanovitoj mjeri ugledali na predloške arapske književnosti, no, čak i u tim slučajevima, radilo se uglavnom o modelima usvojenim već u perzijskoj književnosti.

Moglo bi se još mnogo toga reći o ostalim islamskim jezicima, no išlo bi to na račun kratkoće izlaganja. Tako, npr. na Indijskom potkontinentu jezici sindhi, pandžabi, kašmiri, gudžarati i bengali - svi duboko odražavaju duh islama i na njima se razvila razgranata književnost islamskog karaktera, obično pod dubokim utjecajem perzijske književnosti kao i, naravno, živog, izravnog prisustva Kur'ana.

U Indiji se, također, od 8. islamskog stoljeća naovamo razvio urdu jezik, iz spoja sanskrita i perzijskog, uz usvajanje stanovitog broja turskih riječi, i on se kroza stoljeća sve više razvijao kao islamski jezik, sve dok se u 13. i 14. Islamskom stoljeću nije osamostalio kao glavni islamski jezik, na kojem će započeti razvoj velikog broja književnih djela, kako iz oblasti poezije, tako i iz oblasti proze. Za urdu jezik je bilo predodređeno da postane glavni jezik muslimanske kulture u Indiji nakon što je perzijski bio službeno zabranjen od strane britanskih vladara, i upravo taj jezik danas govori i razumije najveći broj muslimana, ako, naravno, izuzmemo arapski, jezik kur'anske Objave.

Osvrćući se na prostor Afrike, može se uočiti isti fenomen. Kako se islam širio Afrikom, tako su lokalni jezici počeli odražavati duh i formu, u ovom slučaju, arapske, a ne perzijske književnosti. Na ovom kontinentu utjecaj perzijskog bio je neznatan, dok je arapski jezik bio od središnjeg značenja. Sve od područja Zapadne Afrike, gdje se na jezicima berber, hausa, fulane te ostalim glavnim zapadnoa- fričkim jezicima razvila razgranata islamska književnost, pa do područja istočne Afrike, gdje su vodeći jezici postali so- mali, harrari te, dakako, swahili, može se kroza stoljeća pratiti uspon glavne književne tradicije muslimanske crne Afrike. Neke su od ovih književnosti ostale usmene i zapisane su tek mnogo kasnije, često latinskim pismom, dok su ostale književnosti prilagodile arapsko pismo te uspjele razviti značajnu pisanu književnost. No, bilo da se radi o usmenoj ili pisanoj, književnost islamskih naroda Afrike predstavlja još jedan značajan ogranak islamske književnosti koristeći se duhom, formom i sadržajem Kur'ana i arapskih književnih uzora, a istovremeno odražavajući duh života muslimana afričkog kontinenta.

Što se tiče islamskih zemalja Istočne Azije, još jednom, na primjeru malajskog naroda, možemo uočiti izravan utjecaj kako arapskih tako i

perzijskih književnih djela, od perioda 7. do 10. islamskog stoljeća, što je rezultiralo činjenicom da je značajan broj lokalnih pisaca, poput Hamze El-Fansurija, Es-Sumatranija, Er-Ranirija i ostalih, pisao djela malajske književnosti, vrlo često utemeljena na pričama iz života Poslanika ili sufijskoj književnosti, po uzorima na Džamija ili Gazalija, a uz to se i velik broj glavnih, klasičnih djela sufijske književnosti, pisane na arapskom i perzijskom jeziku, prilagodio na malajskom jeziku. Čak je i među kineskim muslimanima izrasla značajna islamska književna tradicija, u kojoj se osjećao izravan utjecaj kur'anskog učenja kao i rane islamske povijesti, no koja se razvila na vrlo osobit način u kineskom okruženju i na kineskom jeziku, koristeći se, također, uveliko i motivima i formama kineske književne tradicije. Postoje, također, i brojni drugi oblici i škole islamske književnosti, razvijene u različitim ograncima turskih jezika s područja Centralne Azije ili na ostalim afričkim jezicima, no koje na ovom mjestu nije moguće spominjati. Ono što je važno na ovom mjestu uočiti jest činjenica da je u svojih 14 stoljeća života na ovom svijetu, islam bio u mogućnosti stvoriti velik broj značajnih književnih djela i u oblasti proze i u oblasti poezije, a koja odražavaju etos, duh i sadržaj Kur'ana i hadisa.

U islamskoj civilizaciji poseban se naglasak stavlja na poeziju koja zauzima uzvišeni položaj kod svih islamskih naroda, ne samo Arapa i Perzijanaca već i onih udaljenih naroda, od Afrike do Istočne Azije. Određene književne forme, poput romana, koji dominira danas na Zapadu, nisu se nikada razvile među muslimanima. Razlog takvom stanju leži u činjenici da te književne forme, osobito kroz svoj razvoj u toku 19. i 20. stoljeća, najčešće predstavljaju, ustvari, pokušaj stvaranja subjektivnog svijeta zasnovanog na fikciji u kojem čitatelj zapada u stanje zaboravljanja Allahove zbiljnosti, u svijet kojem se islam u principu uvijek suprotstavljao.

Što se tiče glume i drame, s obzirom da se u islamskoj perspektivi ne naglašava drama na onaj način na koji se ona podrazumijeva u svom izvornom, grčkom značenju, tako muslimani nisu veliki značaj pridavali čak ni grčkoj drami i vrlo je malo toga napisano, što uistinu pripada glumištu i drami, onako kako se to podrazumijeva na Zapadu, mada islamske književne vrste nisu u potpunosti oslobođene od modela ili primjera koji, ustvari, imaju neke sličnosti i s dramom i s romanom. Što se tiče pisanja dramskih komada, padaju na pamet priče o pasiji (muci), povezane s tragedijom Kerbale. Što se tiče romana, filozofskih romana, može se spomenuti osobito djelo Hajj ibni Jaqzan, znamenitog andaluzijskog filozofa i liječnika Ibni Tufejla, čije djelo mnogi smatraju izvorišnom tačkom prvog evropskog romana.

No, sve u svemu, počasno mjesto u islamskoj književnosti ipak

pripada epskoj i vjerskoj poeziji, s jedne strane, te pripovijedanju, s druge strane. Sva su ova književna djela bila prožeta vrijednostima sadržanim u Kur'anu i hadisu i služila su kao izravna nadopuna vjerskim tekstovima u tradicionalnom životu muslimana, dok su, istovremeno, pružala i pružaju duboke moralne pouke koje muslimani moraju naučiti za svog boravka na ovome svijetu. Zadivljujuća je činjenica koliko velik broj djela islamske književnosti predstavlja, ustvari, proširenje određenih kazivanja Poslanika i komentara određenih kur'anskih priča, i to tako da je čitava književnost islamskih naroda postala prožeta vrijednostima i učenjima vjere same.

Plastične umjetnosti

Kad se osvrnemo na područje plastičnih ili vizualnih umjetnosti, koje također zauzimaju vrlo značajno mjesto u islamskoj civilizaciji, odmah otkrivamo hijerarhiju što se tiče pitanja vjerskog karaktera ovih umjetnosti. Ako je u muzičkoj umjetnosti najuzvišenija ona učenje Kur'ana, u vizualnoj su umjetnosti najviše upravo one koje su par excellence svete islamske umjetnosti: kaligrafija i arhitektura. Prva je povezana s pisanjem Allahove Riječi u formi Kur'ana, a druga sa stvaranjem prostora u kojem ta ista Riječ odjekuje, prostora džamija iz kojih, na stanovit način, sva preostala islamska arhitektura predstavlja, tek, produžetak. Važno je uočiti da se hijerarhija umjetnosti u islamu snažno razlikuje od onog što nalazimo na Zapadu. U zapadnjačkoj i nekim drugim civilizacijama, slikarstvo i skulptura zauzimaju središnje mjesto i imaju veliki vjerski značaj. Za razliku od toga, u islamu ne nalazimo gotovo uopće skulpturu, osim ponegdje par lavova na koje se može naići usred fontana, ili ponekad ispred palača, a slikarstvo je uvijek povezano s knjigom, u formi minijature i ne zauzima središnje mjesto, kao što je slučaj na Zapadu.

U islamu, dakle, i kaligrafija i arhitektura zauzimaju središnje mjesto u vjerskom životu i odražavaju Riječ Božiju unutar islamske zajednice. Kaligrafija izravno predstavlja odgovor duše muslimana na spuštanje kur'anske Objave. Poezija na arapskom jeziku postojala je i prije Objave, no prije kur'anske objave nije postojala islamska ili arapska kaligrafija. Islamska kaligrafija specifično je islamska umjetnost, bez ikakvog predislamskog prethodnika. Prvo se razvio stil kufi, a potom, kroz stoljeća, i ostali stilovi, poput onih: nashi, su- lus, muhaqqiq, rejhani i nesta'liq, nevjerovatne preciznosti i ljepote. Stvorena je tako umjetnost koja se postepeno pomicala s pisanja teksta Časnog Kur'ana do pisanja knjiga, u najopćenitijem smislu, ukrašavanja predmeta iz svakodnevnog života, kuća i, naravno, džamija, na takav način da islamski ambijenti odražavaju prisustvo Riječi Allaha i podsjećaju muslimana na Svevišnjeg i učenje islama.

Što se tiče arhitekture, nisu značajne samo pojedinačne gradnje. Gradnja džamija, koja se u svom konačnom obliku vraća modelu Medinske džamije kao i mnoge kasnije tehnike gradnje kupola, uključujući potporne lukove i ostale tehnike koje su muslimani naučili od sasanidske arhitekture u Perziji i bizantske arhitekture u Siriji i Egiptu, prirodno su od velikog značenja.

No, ono što je osobito značajno jest stvaranje čitavih urbanih okruženja, uzoraka cijelih gradova u kojima je postojalo savršeno prožimanje između različitih komponenata i funkcija ljudskog života; u kojima je džamija kao srce grada bila usko povezana s bazarom, ekonomskim centrom, medresom - centrom učenja, stambenim četvrtima, karavansarajima i radionicama, na takav način da su vjerske, obrazovne, ekonomske, obiteljske i političke funkcije društva bile međusobno isprepletene.

Jedna od najznačajnijih karakteristika islamskog grada, onako kako se on tradicionalno shvaća, jest njegovo posvemašnje integriranje u prirodni okoliš i njegov sklad s klimatskim i ostalim prirodnim uvjetima. Islamski grad nije se nikada gradio kako bi potvrđivao čovjekovo suprotstavljanje prirodi. On je uvijek građen upravo u skladu sa silama i elementima prirode. Svjetlost, vjetar, sjenovitost i dostupni materijali koristili su se do najvećeg mogućeg stepena, a materijali su korišteni na takav način da su se uvijek vraćali u njedra prirode, u slučaju napuštanja grada. Islamska urbana područja, bilo da se nalaze na području Sjeverne Afrike, Jemena, Perzije ili negdje drugdje, do danas odražavaju neke od najuspješnijih primjera integracije čovjeka ("human habi- tant") u prirodni okoliš. U ovom vremenu, obilježenom ekološkom krizom, mnogo se toga može naučiti iz tradicionalnog islamskog urbanizma, kao i iz arhitekture pojedinačnih građevina.

Prisutni su, također, i elementi izravno vjerskog i duhovnog značenja, povezani s tradicionalnim islamskim gradom.Tradicionalni islamski grad je ili bijele boje, kao što nailazimo u Sjevernoj Africi te čak u južnoj Španjolskoj koja do danas odražava svoju muslimansku prošlost, ili boje zemlje, kao što je slučaj u Perziji, Afganistanu i drugdje. U oba slučaja rezultat je stvaranje osjećaja stabilnosti i mira. Nema nikakve uznemirenosti: mir kao da prekriva islamske gradove gotovo poput pogrebnog spokoja i tišine, odrađenog u bijeloj boji koja je reminiscencija mrtvačkog pokrova. No ipak, unutar grada, osobito u unutrašnjosti kuća, nailazimo na raskošno obojene keramičke pločice i dvorišta cvijećem i raznorodnim sadnicama. Cjelokupna ljepota muslimanskih gradova okrenuta je prema unutra, a ne prema van. Tradicionalne islamske kuće, bilo da se radi o kućama bogatih ili siromašnih, ne razlikuju se izvana. Tako je u javnom izgledu grada izbjegnuta pretjerana neujednačenost. Ljepotu kuće treba ponajprije tražiti unutar njenih zidova. U unutrašnjosti

kuće odražavaju se radost i uzvišenost koji prate poštovanje Allaha i uživanje u Njegovim blagodatima, osobito u radosti porodičnog života. Islamski grad, onako kako je on tradicionalno izgrađen, treba smatrati jednim od najvećih dostignuća islamske umjetnosti. Stoga je njegovo uništenje u toku posljednjih stoljeća jedna od najvećih tragedija koja je zadesila islamski svijet, kao rezultat kolonizacije tog svijeta od strane Zapada u toku 18. i 19. stoljeća, i djelovanja, nominalno, nezavisnih muslimanskih vlada, koje su požudno slijedile zapadnjačke modele urbanog razvoja.

Govoreći o ostalim vidovima umjetnosti, važno je zapamtiti da u islamu ne nalazimo distinkciju između 'lijepih umjetnosti' i obrta ili industrijske umjetnosti, razlikovanje koje se pojavilo na Zapadu, na koje nailazimo u engleskom i francuskom jeziku kada se govori o lijepim umjetnostima ili beaux arts. Mada su ovi pojmovi danas prevedeni u arapski, perzijski, turski i ostale islamske jezike i tamo postali vodećim terminima, oni svoje preteče ne nalaze u islamskoj povijesti.

U tradicionalnom islamskom svijetu hijerarhija umjetnosti nije bila utemeljena na činjenici da li se radilo o "lijepim" ili "industrijskim", odnosno "nižim" umjetnostima. Ona je bila utemeljena na učinku umjetnosti na čovjekovu dušu. Iz tog razloga je , nakon svetih umjetnosti vezanih uz kalig- rafiju i arhitekturu, a koje su u izravnom odnosu s Allaho- vom Riječi, najvažnija umjetnost ona odijevanja, s obzirom da ništa toliko ne utječe na dušu kao ono što je najbliže tijelu, tačnije, kao odjeća koju odijevamo i koja se nikako ne smije smatrati nevažnom i sporednom.

Kroza stoljeća su muslimani, na osnovu šerijatskog učenja o potrebi razboritosti i skromnosti te na osnovu izravnog uzora Poslanika i njegove porodice te klimatskih potreba i duha naroda samog, razvili raznorodnu mušku i žensku odjeću. Muška je odjeća oduvijek bila vrlo muževna i patrijarhalna dok je odjeća žena naglašavala ženstvenost i nježnost.

Muška i ženska odjeća je uvijek bila zamišljena tako da naglašava uzvišenost forme i pokreta ljudskog tijela, kao Allahova stvorenja i uzvišenost ljudskog bića, kao Allahova namjesnika (halife) na zemlji, te da iskaže izrazitu ljepotu pokreta islamske molitve, koja, ustvari, ostaje skrivenom kada se ne nosi tradicionalna odjeća. Karakteristika je muške odjeće nošenje turbana, o kojem jedan hadis navodi, kako sve dotle do kada se nosi turban u nekoj islamskoj zajednici, ona neće zastraniti.

Ovo je kazivanje simbolično jer iskazuje značaj turbana, jednog od najljepših pokrivača za glavu u Svijetu. Nošenje turbana određuje, u stanovitom smislu, uspravno držanje glave te stalno podsjeća čovjeka na njegovu ulogu Allahova predstavnika na zemlji.

Teško je u tradicionalnoj islamskoj odjeći, bilo da se radi o 'abayama,

galabijama, šalvarama i si., biti agnostik ili ateist, jer takva odjeća iskazuje duhovnu ulogu čovjeka kao Allahova predstavnika na zemlji. Gubitak tradicionalne islamske odjeće, poput gubitka tradicionalne islamske arhitekture i urbane teksture, predstavlja najveću katastrofu za cjelokupnu i sveobuhvatnu islamsku civilizaciju, unutar koje muslimani žive i dišu, od početaka islamske povijesti.

Nakon odjeće, predmeti koji najviše utječu na čovjekovu dušu, na najintimniji način su predmeti i alati iz svakodnevna života, poput tepiha na kojem sjedimo, prekrivača na koji serviramo hranu, pribora kojim se prilikom jela služimo, posuda iz kojih pijemo itd. Islamska civilizacija je veliku pažnju pridavala tzv. sporednim predmetima, koji, ustvari, imaju na čovjeka daleko veći utjecaj nego muzejske slike koje on vidi možda jednom ili dvaput godišnje ili, u najboljem slučaju, jednom nedjeljno. Iz tog razloga ti predmeti predstavljaju glavnu kategoriju islamske umjetnosti. Podsjetimo se značenja tepiha: ne samo perzijskih čilima koji su do današnjeg dana ostali, možda, najljepšim i formom najbogatijim u Svijetu, već i onih nastalih u Anatoliji, Afganistanu, Berberu i ostalim područjima islamskog svijeta i koji se ubrajaju među remek-djela tkalačke djelatnosti čilima u Svijetu. Prisjetimo se, također, i ostalih predmeta, poput prekrasnih radova u staklu nastalih u Siriji, batika iz malajskog kruga, bronzanih predmeta mamelučkog Egipta ili radova u drvu s Indijskog potkontinenta i područja Sjeverne Afrike, i među svima njima možemo naći vrhunce islamske umjetnosti u svakoj pojedinoj vrsti. Svi su ti vidovi umjetnosti imali vrlo značajnu ulogu u stvaranju islamskog okruženja ljepote, uzvišenosti i mira, unutar kojeg muslimani žive i dišu.

Naravno, perzijske, a nakon njih i mogulske i turske minijature, koje su bile pod utjecajem perzijskih, tvore remek- djela umjetnosti i odražavaju vrhunac umijeća slikarstva unutar islamskog svijeta.

Ove minijature, osobito one iz timurs- kog i safevijskog perioda, u cijelom su Svijetu poštovane kao izrazita umjetnička ostvarenja. Perzijske minijature dostigle su vrhunac izražaja, zadivljujući sa stanovišta izvedbe detalja, kombinacije boja kao i zbog njihova nenaturalističkog tretmana likova i formi. No, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da je minijatura uvijek bila povezana s umjetnošću ukrašavanja knjiga i da se nazivala minijaturom upravo zbog toga što nikada nije bila velikih razmjera. Islamski senzibilitet je, mada nikada nije odbacio figuru, osim u odnosu prema Allahu i Poslaniku, bio mnogo otvoreniji prema geometrijskom i apstraktnom arabesknom uzorku te figurativnu umjetnost nije držao središtem svojih umjetničkih preokupa- cija.I tako, dok su minijature pridonijele slavi umjetničkog naslijeđa islama, one ipak nisu imale značaj koji su uživale kaligrafija, arhitektura i urbanizam. Primjerci Kur'ana iz ma- melučkog i timuriskog perioda predstavljaju, u

stanovitom smislu, vrhunac vizualnih umjetnosti, u uporedbi s čim su čak i najveća djela slikarstva, poput onih slikara Bihzada, od manjeg vjerskog i duhovnog značenja.

Utjecaj islamske umjetnosti

Umjetnička tradicija islama ostavila je velik pečat ne samo unutar islamskog svijeta, već također i unutar civilizacija koje su je okruživale. Na Istoku, npr., i sama je islamska umjetnost bila u određenoj mjeri pod utjecajem kineske umjetnosti, što je uočljivo u perzijskom slikarstvu minijature, dok je ona u kineskoj umjetnosti ostavila svoj trag u mnogim oblastima - od izrade vaza do izvedbe tepiha. Na slične primjere nailazimo i u umjetničkoj tradiciji Indije, gdje u mjestima poput Fatehpur Sikri susrećemo spoj islamske i hinduske umjetnosti, a u duhu same islamske umjetnosti nastaju neka od remek-djela islamske umjetnosti uopće, kao što je Tadž Mahal.

Što se tiče Zapada, raznorodni obziri islamske umjetnosti, preko poezije i muzike do arhitekture, ostavili su dubok trag na mnoge aspekte srednjovjekovne umjetnosti Evrope - od izvedbe lukova u arhitekturi do odslikavanja latinskih i hebrejskih manuskripta iz 13. i 14. stoljeća. Osobito što se tiče židovske umjetnosti, ne samo na području Španije, već i Maroka, Jemena, Perzije i Egipta, ova je umjetnost ostala duboko povezana s islamskom. Lukovi i unutrašnja dekoracija sinagoga u Kordobi i Toledu do današnjeg dana odražavaju bliskost međuodnosa dekorativne i ornamentalne umjetnosti sinagoge i džamije.

Uz to, odslikavanje hebrejskih manuskripta, bilo da oni potječu iz Perzije ili Španije, odražava povezanost umjetničkog svijeta u kojem su živjeli Židovi i onog u kojem su živjeli muslimani i s kojim su oni često blisko surađivali u toku dugih stoljeća i to u raznorodnim umjetničkim oblastima, uključujući i muziku.

Riječ - dvije o muzici

I na kraju, prije nego zaključimo ovo izlaganje, treba ponešto reči i o muzici. Neki su od učenih vođa, alimi, smatrali muziku zabranjenom (haram), dok su je drugi držali dozvoljenom za one čije strasti muzikom ne postaju uspaljene. Bilo kako bilo, na ovo pitanje pravnici nisu nikada u toku islamske povijesti odgovorili na kategorički način, a glazba se za to vrijeme intenzivno razvijala u različitim islamskim zemljama, uveliko isključivo na vjerski i duhovni način. Postoji, dakako, i vojna muzika i muzika nastala među seljacima u vrijeme žetve i u sličnim prigodama, i koja je više folklornog karaktera. No, postoje, također i klasične muzičke tradicije, od kojih su glavne unutar islamske civilizacije: arapska, perzijska, turska i indo-muslimanska ili sjevernoindijska, koja je danas poznata pod imenom indijske muzike, mada vec'ina današnjih

izvođača ove muzike nosi muslimanska imena. Ove muzičke škole u velikoj mjeri odražavaju unutrašnji karakter ove umjetnosti u islamskom svijetu. To nije umjetnost koja se koristi za određene društvene namjere, kao što je to, npr. plesna muzika, na koju nailazimo na Zapadu. Ona je povezana s mističkom poezijom i vjerskoduhovnim kontemplativnim stanjima. Takva se muzika u toku stoljeća uglavnom razvila kroz djelo velikih islamskih mistika, kao što su sufije Dželaluddin Rumi i Amir Khusrew. Na ovaj način tradicionalna muzika uže se povezala sa književnošću, osobito poezijom, pružajući savršen medij za poštovanje Allaha i duboko podsjećanje na Njega.

Naravno da je učenje Časnog Kur'ana, kao što je već rečeno, vrhunsko umijeće povezano sa zvukom i ono predstavlja vrhunsku "muziku" u islamu, mada se za to nikada ne koristi taj pojam. Učenje Kur'ana je u stanovitoj mjeri protu- muzičko iskustvo za dušu muslimana i izvor je etosa klasičnih škola muzike koje su se razvijale tokom stoljeća, kao što je i kur'anski tekst izvor književnosti islamskih naroda. Na isti način, Kur'an suptilno sadrži principe i predstavlja izvorište duha islamskih vizualnih umjetnosti: bilo da se radi o kaligrafiji, koja je, izvorno, bila izravno vezana s tekstom Kur'ana, ili arhitekturi, koja stvara prostore u kojima musliman, u toku svog života, sluša nebesku ljepotu Allahove Riječi koja odzvanja iz mihraba čitavim prostorom džamije, te iz munare, i šire: cjelokupnom islamskom urbanom okolinom.

Sedmo poglavlje
ISLAMSKI SVIJET U SUVREMENO DOBA

Islamski svijet danas se proteže od Atlantika do Pacifika, od južne Indije i srca Afrike do Sibira, Albanije i Bosne, a njegova je prisutnost značajna i u ostalim područjima Evrope i Amerike, kao i u središnjim i južnim zonama Afrike. Danas živi više od milijardu muslimana, kako unutar Daru'l-islama, tako i kao manjinski narodi u drugim zemljama. Sama vjera - islam - još uvijek je živa i jaka, no civilizacija koju je islam stvorio u velikoj je mjeri odumrla, s obzirom na dugotrajne napade iz različitih smjerova. Uslijed ovih napada, i materijalnih sila i stranih svjetonazora, znatan je dio ove civilizacije uništen, mada su brojni njeni elementi preživjeli. Islamska arhitektura i urbanizam, nauka i filozofija, umjetnost i književnost, djelomično su ili uništeni ili izmijenjeni, kao rezultat dominacije suvremene zapadnjačke civlizacije; no ipak, oni nisu u potpunosti iščezli i u stanovitoj mjeri još uvijek pokazuju znakove života. Društvena struktura islamskog svijeta, kao i njegove političke i ekonomske institucije, bile su također suočene sa vrlo snažnim pritiscima u proteklih nekoliko stoljeća. Uslijed toga, unutar tijela političke i društvene strukture islamskog svijeta stvorene su napetosti i

poremećaji koji su doveli do današnje situacije u kojoj islam i dalje snažno živi među muslimanima, no u kojoj su civilizacija i društveni poredak stvoreni tom vjerom znatno oslabljeni i suočeni sa izazovima nevjerojatnih razmjera, i bez premca u povijesti islama, od vremena njenih početaka.

Kako bi se u potpunosti razumio položaj islama, njegovog društva i civilizacije u suvremenom svijetu, nužno je osvrnuti se na početke ovih izazova suvremene civilizacije Zapada kao i na način na koji je islamski svijet na njih odgovorio. Prvi su izazovi suvremenog Zapada na islamski svijet započeli u doba velikih svjetskih istraživanja i u periodu, u evropskoj historiji, poznatom pod imenom renesansa, odnosno u 16. i 17. stoljeću. Već su u to vrijeme Portugalci, Španjolci, Holanđani, a ubrzo i Britanci te, konačno, Francuzi nastojali prisvojiti islamske zemlje. Pomorski putevi Indijskim okeanom, koji su bili od velike ekonomske važnosti za islamski svijet, u većoj su ili manjoj mjeri bili zaposjednuti od strane evropskih pomorskih sila i tako su, postepeno, te velesile počele prodirati na ključne svjetske teritorije.

U toku tog perioda, kolonizirani su dijelovi jugoistočne Azije, koji su do danas ostali značajnim dijelom Daru'l- islama, kao što su to bili i dijelovi Afrike i Indije, dok su, s rastućom moći Rusije kao nacije, muslimani sjevernih područja islamskog svijeta, npr. sjevernokaspijskih područja i zona Središnje Azije, počeli osjećati pritisak nove evropske sile. Osmansko carstvo, Perzija i Sjeverna Afrika ostali su netaknuti nešto duži vremenski period, no već u 18. stoljeću čak je i srce islamskog svijeta počelo osjećati opasnost od zapadnjačkog osvajanja, mada nije tada stvarno kolonizirano, a veliki dio neće nikada ni biti izravno osvojen.

Događaj koji je uzrokovao buđenje islamske svijesti pred izravnom opasnošću i izazovima Zapada bio je Napoleonov napad na Egipat 1798. g. Taj događaj označava vrstu prekretnice koja je posvjedočila o transformaciji islamskog svijeta u pogledu svijesti i izmjene stava prema Zapadu. Čudno je kako gotovo tri stoljeća, dok je Zapad postajao sve snažniji, vojno i ekonomski, i dok su se na Zapadu zbili renesansa, naučna revolucija i ostali ključni događaji, srce islamskog svijeta ostaje manje-više nepristupačno i nezainteresirano, pokazujući vrlo malo zanimanja za ono što se u Evropi doga
đa. Nekoliko je izaslanstava Osmanskog carstva, Perzije i Maroka posjetilo Evropu i predočilo pisane opise tog kontinenta, no glavno tijelo islamskog svijeta ostalo je uglavnom nezainteresirano za Zapad, čak i onda kad su njegovi udovi bili ugroženi od strane kolonijalnih sila njihovom dominacijom u tom periodu.

Nakon Napoleonovog osvajanja Egipta muslimani su počeli uviđati kako se nad islamskim svijetom nadvija velika tragedija. Nakon

osvajanja Egipta uslijedilo je zaokruženje britanske dominacije nad Indijom te slom moći Osmanskog Carstva i Perzije, kao posljedica velikih bitaka, poput one na Krimu i ratova između carske Rusije i Perzije, zbog kojih je islamski svijet izgubio znatan dio teritorija koji mu je do tada pripadao. Gubitak moći islamskog svijeta doveo je do znatnog ispitivanja savjesti i različitih vidova reakcije. S islamske tačke gledišta, uspjeh koji su muslimani imali u Svijetu, u toku njihove povijesti, bio je znak i posljedica kako istine islama tako i njihove čvrste privrženosti uz tu Istinu, jer kako Allah u Kuranu kaže: Ako vas Allah pomogne, nad vama pobjednika biti neće! (111:160). Iz tog razloga se mnogim muslimanskim misliocima učinilo da je nešto uistinu ozbiljno krenulo naopako s povijesnim tokom i sa samim islamskim svijetom, nešto što nije bilo tek prolazno i posve svjetovne prirode, već je u sebi sadržavalo gotovo "kosmičke dimenzije".
Postojale su tri moguće reakcije koje su muslimani, svjesni izazova Zapada i želeći na njih odgovoriti, mogli iskazati. Prva je bila nastojati vratiti se "čistoći" rane islamske povijesti, na temelju učenja Kur'ana i hadisa, tvrdeći kako su kasnije promjene, dodaci i razvoji islamske historije bili uzroci slabosti muslimana te da se oni, stoga, trebaju vratiti izvornim učenjima Kur'ana i Poslanika, kako su razumjeli "preci" (selef), uime ponovnog jačanja islama. Ova je grupa predložila da muslimani trebaju odbaciti sav filozofski i umjetnički razvoj islamske civilizacije, lahak način života velikih gradova kao i raskoš i nerazboritost koji to prate. Taj povratak, tvrdili su, dovest će do ponovnog jačanja islama. Druga je mogućnost bila tvrditi kako je bilo nužno modificirati i modernizirati islam kako bi se on prilagodio napadima Zapada svojim vlastitim svjetonazorom, filozofijom i ideologijom. Treća je mogućnost ležala u tvrdnji kako će, prema brojnim hadisima, doći dan u kojem će prisila zamijeniti pravdu, a stvarni će Islam iščeznuti, što će dovesti do pojave Mehdija, te, konačno, do konca Svijeta. Prema sljedbenicima ovog stava, zbivanja u islamskom svijetu samo potvrđuju ono što je bilo predskaza- no u tradicionalnim islamskim izvorima. U prvim desetljećima 13./19. stoljeća ovi su se stavovi javili u raznim područjima islamskog svijeta.

Što se tiče prvog navedenog stava, njegovi se korijeni trebaju tražiti unutar samog islamskog svijeta, u pojavi ličnosti poput Muhammeda Ibni 'Abdu'l-Wehhaba u Arabiji, koji je težio povratku vrlo strogim pravnim tumačenjima učenja Kur'ana i hadisa. Na sljedbenike ovog tipa tumačenja islama obično se, u engleskom govornom području, upućuje kao na "fundamentalističke reformatore", mada termin "fundamentalist" nije sasvim pogodan u navedenom kontekstu, osobito uslijed svog novog značenja, stečenog u posljednjih dvadeset godina. Ličnosti poput Wehhabija i njegovih sljedbenika postajale su tim snažnije što se utjecaj

Zapada snažnije osjećao unutar islamskog svijeta. Pristalice ovakvih pokreta nisu se samo snažno opirale zapadnjačkoj civilizaciji već i nauci, filozofiji i umjetnosti na način na koji su se oni razvili unutar samog islamskog svijeta. Ono što su oni naglašavali bio je značaj upotrebe šerijata i važnost vraćanja izvornim načelima islama, onako kako su oni bili protumačeni u ranom islamskom društvu, osobito od strane hanbelija i nekolicine kasnijih pravnika, poput Ibni Tejmijje.
Druga grupa, poznata pod imenom "modernisti" ili "modernistički reformatori", obuhvaća vrlo širok spektar mislilaca, od kojih su neki nastojali proširiti ideju nacionalizma, s obzirom da se ona tada razvijala u Evropi, i na islamski svijet, što je dovelo do prvih teoretičara ne samo arapskog već i turskog i iranskog nacionalizma u kasnom 19. i ranom 20. stoljeću. Ostali su nastojali iznova povezati islamski svijet, sli
jedeći učenja Džemaluddina el-Afganija, koji je težio, s jedne strane, povratku političkom jedinstvu islamskog svijeta onako kako je ono postojalo u prvim stoljećima islamske povijesti, te da, s druge strane, bude preteča određenih modernističkih ideja. Teško ga je, stoga, točno klasificirati bilo kao modernista bilo kao fundamentalističkog reformatora, poput 'Ibn Abdu-Wehhaba. Šta više, neki su El-Afganijevi sljedbenici pokazivali tendencije kojima su svrstavani među funda- mentalističke reformatore, dok su drugi, poput njegovog najpoznatijeg učenika, Egipćanina Muhammeda 'Abduhua, pokušavali modernizirati samu islamsku teologiju pridajući razumu mnogo značajniju ulogu u vjerskim pitanjima. S obzirom da je bio rektor El-Ezhera i egipatski muftija, 'Abduhu je bio izuzetno značajna ličnost u kasnom 13./19. stoljeću, mada se nije dugo zadržao na tom položaju. No, njegov se utjecaj nastavio i u 14./20. stoljeću među znatnim brojem modernistički nastrojenih arapskih mislilaca.

Na modernističke se trendove može naići i u ostalim islamskim zemljama. Javio se, tako, i Zia Gokalp u Turskoj, koga je osobito zanimao razvoj takve islamske sociologije kojom bi se razdvojio islam, onako kako se on tradicionalno shvaćao, od domena javnog života.

U Indiji su se javili brojni modernisti, poput Sir Sejjida Ahmeda Khana, koji je nastojao utemeljiti obrazovni sistem prema zapadnjačkim uzorima kako bi poboljšao položaj muslimana za vrijeme britanske vladavine.

On je, također, bio i strastveni modernist u svojim interpretacijama Kur'ana i osnova islamske Objave.

U modernističkoj grupi unutar islamskog svijeta u toku 13./19. i ranog 14./20. stoljeća može se uočiti razlika između, s jedne strane, Arapa, Perzijanaca i Turaka, čije je poznavanje Evrope bilo posredno s obzirom na tadašnju neraspros- tranjenost evropskih jezika u područjima iz kojih su oni potjecali, te muslimanskih mislilaca iz Indije, koji su s Evropom bili izravno upoznati s obzirom na njihovo dobro poznavanje engleskog

jezika koje je bilo posljedica tipa kolonijalizma koji je Engleska u Indiji provodila. Indijski su muslimani počeli na engleskom jeziku pisati o različitim islamskim temama i tako je nastala čitava sila apologetskih spisa kojima se nastojao odbraniti islam od napada misionara i zapadnjaka. U ovom se kontekstu možemo prisjetiti djela Amira 'Alija, poznatog indijskog muslimanskog pisca, napisanih na engleskom jeziku. No, možda je, ipak, najutjecajnija ličnost iz svijeta indijskog islama bio Muhammed Iqbal, koji je istovremeno bio i filozof i pjesnik, čovjek koji je nastojao iznova oživjeti jedinstvo islamskog svijeta i pobuditi kod muslimana svijest o njihovoj vlastitoj civilizaciji i identitetu, no koji je i sam bio pod dubokim utjecajem evropske filozofije 13./19. stoljeća te tumačio mnoge filozofske ideje koje uopće nisu u skladu s tradicionalnom islamskom mišlju.

Treća navedena grupa je ona čiji su članovi očekivali određene eshatološke događaje i koja je također našla sljedbenike u islamskom svijetu s pojavom brojnih ličnosti, u toku 13./19. stoljeća, koje su za sebe tvrdile da su Mehdi ili "vrata" (bab) do Mehdija i koje su započele vjerske pokrete sa značajnim, kako političkim tako i vjerskim posljedicama. Neki od njih, poput sudanskog Mehdija, Osmana dan Fadija u zapadnoj Africi te utemeljitelja mudžahidunskog pokreta u sjeverozapadnoj indijskoj provinciji, stvorili su nove političke entitete i imali, ustvari, mnogo značajniji uspjeh protiv daleko snažnije, tadašnje zapadnjačke kolonijalne vojne moći. Drugi su, poput Sejjida Muhammeda Baba u Iranu, otvorili put kontroverzama unutar ši'izma, što je, konačno, kroz njegova učenika Behaullaha, dovelo do utemeljenja novog vjerskog pokreta koji se potpuno odvojio od islama i zatražio za sebe novu vjersku formu.

Uz ova tri vida reakcije, koje su vatreno proučavali brojni naučnici i na Zapadu i u islamskom svijetu, treba se također podsjetiti da je tradicionalni islam isto tako trajao u tom periodu, kako na nivou šerijata tako i unutar sufijskih redova, i da je, ustvari, došlo do obnavljanja i oživljavanja života potpuno tradicionalnog karaktera, što je od velikog značaja. To uključuje, npr. utemeljenje derqawijskog i senusijskog reda u Sjevernoj Africi koji su prouzrokovali glavne vjerske i, u slučaju ovog posljednjeg, čak političke transformacije. Senu-
sijski red bio je rasprostranjen u Cyranaici i na poslijetku je doveo do utemeljenja i nezavisnosti Libije. Možemo, također, spomenuti i tidžanijski red u Sjevernoj Africi koji se ubrzo proširio i u Zapadnoj Africi i koji je, u velikoj mjeri, bio zaslužan za islamizaciju tog prostora u toku 13. i ranog 14. stoljeća. Isto su tako i neke od velikih vojnih ličnosti, koje su postale nacionalni heroji u islamskom svijetu pružajući otpor dominaciji Zapada, poput Abdu'l-Kerima i Amira Abdu'l-Qadira u Sjevernoj Africi ili Ismai'ila na Kavkazu, bile povezane sa sufijskim

redovima dovodeći do oživljenja ovih redova koji su postali polovima oko kojih se odvijao otpor protiv evropske prevlasti.

U toku kasnog 13. i većim dijelom 14.stoljeća, odosno, prema kršćanskom računanju vremena, 19.i većeg dijela 20. stoljeća, pritisak je Zapada nad islamskim svijetom i dalje trajao i, ustvari, tek onda stvarno ojačao. Hiljadugodišnji je odgovor, ipak, postupno odumirao, kao što je i u prirodi ovakvih pokreta, no ostala su dva vida reakcije, tačnije pokreta, vezana uz fundamentalističku reformu i modernizam, koji su nastavili djelovati u različitim oblicima sve do Drugog svjetskog rata nastojeći uglavnom ili ostvariti političku nezavisnost islamskog svijeta ili ponovo uspostaviti islamske norme života utemeljene na šerijatu. Mnoge od bitaka vođene protiv evropske dominacije vodili su, ustvari, članovi grupa snažnih fundamentalističkih tendencija. Moramo se ovdje prisjetiti uloge grupa poput Ikhwanu'l muslimin i Selefijjah u Egiptu ili Džema'at-i islami koja je bila aktivna prije podjele Indije i koja je kasnije nastavila djelovati u Pakistanu, kao i ostalih pokreta ove vrste u ranim desetljećima 20. stoljeća.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata postepeno je sav islamski svijet stjecao svoju političku nezavisnost. Jedna nakon druge, zemlje poput Sirije i Libanona na arapskom Istoku; Maroka, Tunisa, Libije i kasnije Alžira u sjevernoj Africi; Pakistana i Bangladeša na Indijskom potkontinentu; Indonezije i Malezije u jugoistočnoj Aziji, te mnogih drugih zemalja Afrike i Perzijskog zaljeva postajale su neovisne. U skladu s tim cvjetala je i nada da će stjecanjem političke neovisnosti uslijediti i kulturna, vjerska i socijalna neovisnost islamskog svijeta dostižući novi stepen intenziteta. No ipak, ta nada nije ispunjena s obzirom da je stjecanjem političke neovisnosti nastupila još snažnija ekonomska ovisnost te još dublje kulturološko prodiranje Zapada u korpus islamskog svijeta. Što je neka islamska zemlja bila uspješnija u korištenju suvremene tehnologije, obrazovanja i nauke, istovremeno je i snažnije bila izložena kulturnoj baštini zapadnjačkih vrijednosti, što površno promatrajući nije imalo nikakve veze s tehnologijom i naukom, no što je u biti itekako s time isprepleteno. Rezultat ove daljnje kulturološke podređenosti bila je snažnija prijetnja i islamu i islamskoj civilizaciji, otkuda proizlaze i novi vidovi reakcija u toku posljednjih nekoliko dese- teljeća u cilju očuvanja jedinstva islama te njegova identiteta i vitalnosti.

Te reakcije islamskog svijeta nakon Drugog svjetskog rata započele su, također, u vrijeme kada Zapad postepeno počinje gubiti svoju samouvjerenost i kada modernistički pokret unutar islamskog svijeta, koji je propovijedao puku imitaciju Zapada, više nije mogao iznaći određen i jasan model koji bi slijedio. Prije svega, marksizam i socijalizam, koji su zagospodarili Istočnom Evropom i Rusijom, također su ušli u arenu

modernističke misli unutar islamskog svijeta, za razliku od ranijeg perioda u kojem su se modernisti okretali isključivo kapitalističkom i liberalnom Zapadu. Potom, počelo se iznova promišljati i dovoditi u pitanje i postojeće zapadnjačke modele razvoja i društvenih mijena kao i pitanje značenja filozofije, nauke i tehnologije, i to unutar samog Zapada. Velike nedaće dvaju ratova, slijepa ulica koju je Zapad stvorio kao rezultat svog jednostranog i materijalističkog svjetonazora, koji se ne odražava samo kroz suvremenu nauku, već i u velikom dijelu suvremene misli, ekološke katastrofe koje je uzrokovala industrijska revolucija i njene posljedice, slom socijalne strukture u velikim gradovima Zapada - sva ova kao i mnoga druga događanja navela su mnoge muslimanske mislioce unutar islamskog svijeta da počnu ispitivati vrijednost pukog slijeđenja Zapada kao uzora. Tako se unutar islamskog svijeta javio velik broj mislilaca koji su nastojali iznaći druge puteve od onih pukog slijeđenja kako bi očuvali identitet islamskog svijeta i njegove vrijednosti, mada je taj svijet još uvijek bio u položaju ovisnosti o Zapadu, na ovaj ili onaj način - uslijed vojnih, tehnoloških i ekonomskih potreba. Cjelokupan je, tako, suvremeni sistem doveden u sumnju od velikog dijela muslimanske inteligencije, dok je, s druge strane, Zapad i dalje dominirao nad islamskim svijetom u mnogim područjima.

Tek sa svim tim okolnostima na umu možemo se osvrnuti na događaje i reakcije koje su se zbile unutar islamskog svijeta u posljednjih nekoliko desetljeća i od kojih su neke bile intelektualne, neke kulturne prirode, neke društvene, neke političke, neke umjerene, a neke neobuzdane, a koje su sve utjecale na razumijevanje islamskog svijeta unutar cjelokupnog čovječanstva kao i na međusobno razumijevanje samih muslimana. Ove su činjenice odigrale osobito značajnu ulogu unutar mlađe generacije čiji su članovi bili pod snažnim utjecajem kako Zapada tako i reakcija unutar islamskog svijeta protiv prodiranja Zapada u toku posljednjih desetljeća.

U toj poziciji, u kojoj je islamski svijet postepeno stjecao političku neovisnost nakon Drugog svjetskog rata, za sva svoja područja izuzev onih unutar Sovjetskoga Saveza i Kine te potpadajući sve više pod ekonomsku i kulturnu dominaciju Zapada, brojni su odgovori i reakcije nicali unutar islamskog svijeta, i oni traju sve do danas. Zbog jednostavnosti, ove vrlo raznorodne i ponekad složene reakcije i pokrete može se, opet, podijeliti u modernističke, one koje idu za ponovnim oživljavanjem vjere (revivalističke) ili one koje danas Zapad naziva fundamentalističkim, potom milenarističke.*

Modernistička grupa nastavila je s naporima i u ovom periodu, kao što je to činila i u ranijim desetljećima ovog stoljeća, nastojeći osigurati modernističko tumačenje islama i islamske misli kako bi se ono prilagodilo zapadnjačkim idejama i ideologijama, te, također, sve

donedavno, i sa socijalističkim i komunističkim ideologijama među jednim brojem ljudi u određenim krugovima. U toku posljednjih nekoliko desetljeća postepeno je stariji zapadnjački liberalizam, koji je imao velik broj sljedbenika u islamskom svijetu, počeo veh- nuti u mnogim zemljama, dok je pomodarstvo socijalizma, u formi arapskog socijalizma ili islamskog socijalizma, ubrzo postalo popularno.

* milenarizam/hilijazam, hilias, grč. - hiljadu = učenje o budućem hiljadu-godišnjem kraljevstvu Božijem na zemlji (Klaić) prim. prev.) te, konačno, odgovor samog tradicionalnog islama.

No, ni jedna od ovih ideologija nije bila u stanju riješiti dublje probleme s kojima je bio suočen islamski svijet. Kao posljedica toga, modernistička su tumačenja, i na političkom i na kulturnom planu, manje - više bila u defanzivi i oslabljena u posljednje vrijeme u uporedbi sa stanjem koje je vladalo u ranijim desetljećima ovog stoljeća. No, one ipak nisu, ni u kojem vidu, izumrle. Značajan je broj islamskih mislilaca, kako unutar islamskog svijeta tako i onih koji žive u Evropi i Americi, nastojao doći do novog tumačenja islama, koje se kretalo u rasponu od ponovnog ispitivanja autentičnosti had- isa do kritike tradicionalnog razumijevanja kur'anskog teksta na način kritičkih biblijskih komentara na Zapadu, do preispitivanja osnova šerijata u području vjere te do otvaranja islamske misli i prihvaćanja ideja Zapada u područjima filozo-fije, politike, sociologije i ekonomije. Uz to, postojao je, a i danas postoji, stanovit broj muslimana koji su postali sekularizirani i koji predstavljaju sekularističke sile unutar islamskog svijeta te tako nisu, strogo govoreći, islamski mislioci s naklonom modernizmu. Pa ipak, treba i njih promatrati uza sve ostale moderniste prilikom izrade prikaza sadašnje situacije islamskog svijeta.

Gotovo sva važnija ideološka stajališta i filozofije koje su bile moderne na Zapadu u toku proteklog stoljeća: od evolucionizma i progresivizma do egalitarizma, marksizma, socijalizma, egzistencijalizma, pozitivizma i sve ostale škole mišljenja koje obuhvaća modernizam kao takav, imale su svoje sljedbenike ili barem djelomične sljedbenike unutar islamskog svijeta. Neki su od ovih sljedbenika čak pokušali stvoriti sintezu između islama kao religije i zapadnjačke misli, lijevo obojene, osobito u toku nekoliko prošlih desetljeća. U toku tog perioda, mnogi elementi izvedeni iz ljevičarskih ideologija prodrli su u islamski svijet pod plaštem izraza preuzetih iz jezika Kur'ana i hadisa, kao i klasične islamske misli. Neki su čak pokušali promijeniti islam kao religiju u ljevičarsku ideologiju.

Što se tiče tendencije ponovnog buđenja vjere (revivalism) ili onoga što Zapad danas naziva novim valom fundamentalizma, (mada taj pojam uopće nije tačan kada se primijeni na islam), ovaj vid reakcije ne samo

da se nastavio u toku posljednjih nekoliko desetljeća na djelovanje ranijih grupa poput onih muslimanske braće, Džema'at-i islami u Pakistanu, koje je utemeljio Mewlana Mewdudi, i pokret Selefijjah, vezan uz ličnosti poput jednog Rešida Ridaa, koji je imao snažne sljedbenike u Egiptu i Siriji kao i samoj Arabiji, već se iskazao u toku posljednjih petnaest godina na politički aktivniji način, čak u nekim slučajevima kroz revolucionarne pokrete, poput onog ajatollaha Khomeinija u Iranu, šija u Libanonu te islamskih pokreta u Egiptu i Alžiru.
Čitav fenomen buđenja vjere ili tzv. fundamentalizam vrlo je složen i pokriva čitav dijapazon - od umjerenih oblika koji se vežu uz puritanske i obnoviteljske pokrete reformatora iz 13. i 14. islamskog stoljeća do tipova pokreta koji, nastojeći iznova potvrditi primat šerijata, uveliko koriste jezik i ideje revolucionarne i ideološke misli Evrope 19. stoljća.
Nije, dakle, ovdje moguće dati jedan opći opis koji bi pokrio svaki aspekt svih ovih fenomena poznatih pod imenom vjerske obnove ili fundamentalizma. No, ipak, može se utvrditi da većina ovih pokreta dijeli neke zajedničke karakteristike, a te su, s jedne strane, briga za očuvanjem i obnovom šerijata, političke i socijalne neovisnosti muslimana kao i suprotstavljanje zapadnjačkim društvenim normama, a s druge strane, pasivan stav i indiferentnost prema prodiranju zapadnjačke nauke, tehnologije, raznorodnih vidova zapadnjačkih upravno-rukovodnih institucija kao i načina razmišljanja koje prati prihvaćanje tehnologije. Gotovo svi ovi pokreti, također, ne uviđajući značaj islamske umjetnosti, arhitekture i urbanizma pokazuju vrlo malo razumijevanja za potrebu očuvanja umjetničkog i estetskog islamskog okruženja te njegovu zaštitu od nametanja zapadnjačkih normi.
Ovakav stav uvriježen je i za pitanje islamske intelektualne tradicije koju ovi pokreti uglavnom zanemaruju, osim onih vidova koji se tiču izravno vjere, pravnih pitanja i vjerske prakse (rituala). Ustvari, ni jedan od ovih pokreta nije vodio ka procvatu islamske misli ili umjetnosti, filozofije ili književnosti.

U vezi s ovim pokretima obnove, no ne i identičan s njima, stoji i pokret milenarizam ili mehdizam koji se, kao što je već navedeno, iskazao 1820., 1830., odnosno u drugoj polovici 13. islamskog stoljeća, kada su muslimani po prvi puta postali u potpunosti svjesni svoje podređenosti Zapadu. U toku posljednja dva desetljeća, različiti su pokreti u tako udaljenim dijelovima islamskog svijeta, kao što su Nigerija i Iran, pokazivali unutar sebe mehdističke elemente. Postoje tako oni koji vjeruju da nečuvena podređenost islamskog svijeta, koji uključuje gotovo milijardu ljudi, od vanjskih sila a protiv koje muslimani nisu bili u stanju mnogo učiniti, označava pojavu događaja eshatološke prirode.

Oni vjeruju da se postojeći problemi mogu riješiti jedino izravnom Allahovom pomoći i Njegovim uplitanjem u povijest.

U određenim su slučajevima ovi, obično tradicionalni i pobožni, osjećaji i stavovi ipak bili prevladani ili izmiješani s revolucionarnim idejama i gibanjima koja su se zbivala posljednjih desetljeća. Zbog toga nije uvijek moguće povući jasnu crtu između revolucionarnih i mehdističkih elemenata u određenom pokretu. Ustvari, čitav ovaj fenomen ne razlikuje se značajnije od onoga što se dešavalo u određenim periodima evropske povijesti kad su milenaristički pokreti (pokreti adventa - prim. prev.) unutar kršćanstva vodili do revolucionarnih društvenih ili ponekad političkih pokreta.

Važno je pri tome spomenuti da se transformacija islama iz vjere i sveopćeg načina života u ideologiju može uočiti u mnogim suvremenim pokretima vjerske obnove, kao i unutar mnogih modernističkih pokreta. Obje grupe zaboravljaju da je riječ "ideologija" ustvari potpuno zapadnjački pojam, koji ne nalazi podudarnosti u klasičnoj islamskoj misli niti se čak može lahko prevesti na arapski ili neki drugi islamski jezik. Pretvarajući islam u ideologiju, čak i vjerski obnovitelji koji stoje u suprotnosti Zapadu, barem u svojim javnim izjavama, često slijede trendove misli koji se uveliko vežu na povijest zapadnjačkog svijeta, gdje je religija u mnogim dijelovima bila pretvorena u ideologiju, a potom, konačno, u sekularnu ideologiju, kao što se može vidjeti na primjeru marksizma.

Uza sve ove reakcije unutar islamskog svijeta u toku posljednjih nekoliko desetljeća, tačnije uz moderniste, obnovitelje ili fundamentaliste, milenariste ili mehdiste, i tradicionalni se islam također počeo potvrđivati na intelektualnom, pa čak i društvenom i umjetničkom polju, na način na koji ranije nije bio slučaj, osim unutar granica određenih zatvorenih krugova unutar islamskog svijeta. Muslimanski pisci, koji pripadaju tradicionalnom islamskom krugu, razvili su snažnu djelatnost ne samo na islamskim već i na evropskim jezicima kako bi objasnili istine islama Zapadu i mladim muslimanima odgojenim u zapadnjačkim obrazovnim sistemima, bilo na samom Zapadu ili unutar islamskog svijeta. Ovi su mislioci također nastojali iznaći odgovore na izazove Zapada, bilo da se radi o onima filozofske, naučne, ekonomske, socijalne ili tehnološke prirode, temeljeći svoje odgovore ne na emotivnim reakcijama ili jednostavnom suprotstavljanju pravne prirode, već na iskonskoj islamskoj intelektualnoj perspektivi. Otisnuli su se do samih korijena različitih zapadnjačkih ideologija i škola mišljenja koje stoje suprotstavljene islamskom svjetonazoru, no ipak su utjecale na muslimane. I tradicionalna je škola također bila vrlo aktivna u nastojanju da iznova oživi principe islama, kako bi se oni primijenili na uvjete suvremenog života.Ona je nastojala iznova promisliti, na osnovama islamskog svjetonazora, temelje zapadnjačke nauke i tehnologije i suočiti se s izazovima moderne misli, nauke i tehnologije u njihovim

osnovama, a ne kroz puke emotivne odgovore na njih.Tradicionalna škola je također nastojala sačuvati i oživjeti islamsku umjetnost i njene principe koji su bili ozbiljno zasjenjeni u posljednjih nekoliko desetljeća s naletom zapadnjačke tehnologije i zapadnjačkih ideja koje se tiču arhitekture, unutrašnjeg dizajna, urbanizma itd.

Pitanja značenja i metodologije, kao i problemi uključeni u oblast prihvaćanja zapadnjačke nauke i tehnologije, bili su predmet interesa ne samo tradicionalnih mislilaca već i ostalih grupa, osobito modernista. Dugo su vremena mnogi u islamskom svijetu slijedili misao Džemaluddina el-Afganija, koji je učio da je suvremena nauka tek islamska nauka prenesena na Zapad, no koju kršćanski Zapad nije bio u stanju prikladno tretirati i s njom se uspješno sporazumjeti, za razliku od muslimana koji nisu imali nikakvih problema u usklađivanju nauke i religije. Iz toga je proizašla činjenica da je sve donedavno vrlo neznatan broj muslimana promišljao probleme koji proizlaze iz prihvaćanja zapadnjačke nauke i tehnologije. Taj naivni, pogrješni sud o prirodi suvremene nauke i dalje, u stvari, dijele i obnovitelji (fundamentalisti) i modernisti. Obje grupe otvoreno pristaju uza slijepo prihvaćanje cjelokupne zapadnjačke nauke i tehnologije, bez preispitivanja njenih posljedica za islamski život i misao.

No, u toku nekoliko posljednjih desetljeća, u ovoj se oblasti počeo razvijati mnogo kritičniji stav. Vode se tako iscrpne diskusije o značenju islamske nauke, njenom odnosu s islamskom Objavom, odnosu islamske i zapadnjačke nauke i načinu moguće integracije zapadne nauke u islamski svjeto-nazor. Konačni odgovori na ova temeljna pitanja nisu, ipak, iznađeni na način koji bi bio prihvatljiv za cjelokupan islamski svijet. Pitanja ostaju i dalje od goruće važnosti te se gotovo svake godine širom islamskog svijeta održavaju konferencije kako bi se doprlo do razumijevanja ovih fundamentalnih problema.

Isto vrijedi i za pitanje tehnologije. Sve su se muslimanske zemlje nastojale što brže industrijalizirati. I tek se danas iskazuju kako na okolinu, tako i u vjerskom životu i društvenom tkivu sve negativne posljedice industrijalizacije, što je rezultiralo kulturnim poremećajem te psihološkom i osobnom nelagodom, kao što je vidljivo u velikim islamskim gradovima u kojima je industrijalizacija uspješno provedena do stanovitog stepena. Zbog toga su mnogi muslimani počeli mijenjati islamski stav prema suvremenoj zapadnjačkoj tehnologiji. Značajan se dio misli danas u određenim dijelovima svijeta pridaje pitanjima alternativne tehnologije i različitim načinima korištenja energije na takav način da muslimani neće jednostavno ponoviti sve greške koje je do danas učinila zapadnjačka tehnologija, greške koje danas ugrožavaju i sam opstanak života na Zemlji.

Drugo vrlo aktivno područje, u kojem su sudjelovali ne samo tradicionalni muslimani već i obnovitelji i modernisti, jest područje odgoja i obrazovanja. Od 13. su stoljeća brojni muslimani odlazili bilo na Zapad, kako bi studirali i ovladali zapadnjačkom naukom, medicinom i tehnologijom, bilo na suvremena sveučilišta unutar islamskog svijeta koje su utemeljili ili misionari u cilju propagiranja kršćanstva te, uz to, i zapadnjačkog humanizma i, kasnije, sekularizma, ili muslimanske vlade u cilju stvaranja institucija koje će obučiti građane na takav način da će biti u stanju postepeno preuzeti uzde vlasti u svoje ruke i upravljati suvremenim društvom i ekonomijom. Mada je cilj mnogih od ovih odgajatelja bio hvale vrijedan, njihovi su napori, ipak, završili stvaranjem ključnog rascjepa i raskola unutar islamskog svijeta. Unutar većine islamskih zemalja razvila su se dva tipa islamskih institucija. Jedan je činio odgojno-obrazovni sistem zasnovan na idejama Zapada, često vrlo suptilno predstavljen u oblasti humanističkih nauka i gdje su se islamska učenja mogla zamijeniti zapadnjačkim, i otvorenije - u oblasti društvenih i prirodnih nauka; te drugi tip koji su činile tradicionalne škole u kojima su studenti nastavili, kao što i danas čine, proučavati islamske predmete, kao što su pravo te, naravno, komentari Kur'ana i hadis.

U posljednja dva desetljeća mnogi su muslimanski vladari postali svjesni tragičnih posljedica ovakve situacije koju rađa jedno nasilno podijeljeno društvo. Prva svjetska konferencija o obrazovanju u islamskom svijetu održana u Mekki 1977. g. označila je ključni korak u nastojanju da se ispravi ovaj propust u islamskom svijetu. Otada je održano nekoliko velikih konferencija, sastavljeni su nastavni programi i u islamskom svijetu stvorene institucije s namjerom da nastoje ujediniti ova dva odgojno-obrazovna sistema i formiraju sistem koji bi obučavao studente koji bi i nadalje ostajali vjernici i privrženi vlastitoj tradiciji, a istovremeno izučavali oblasti poput moderne fizike, hemije, mašinstva kao i društvene nauke koje stižu sa Zapada. No, ni u ovome se još nije stiglo do konačnog i zadovoljavajućeg rješenja niti je stvoren model koji bi mogle primijeniti sve muslimanske zemlje. Pa ipak, golem je intelektualni napor uložen u ovu oblast kao i u sferu danas poznatu pod imenom "islamizacija znanja" koja podrazumijeva integraciju raznorodnih predmeta u islamski svjetonazor. Razmjeri i paramteri ovog važnog poduhvata raspravljani su unutar mnogih institucija kao i od strane mnogih vodećih mislilaca islamskog svijeta danas.

Nažalost, bez obzira na sve ove aktivnosti i napore, broj islamskih studenata poslanih na studij na Zapad, obično intelektualno i duhovno nepripremljenih, kao i onih koji pohađaju zapadnjačke obrazovne institucije unutar islamskog svijeta raste i dalje iz godine u godinu, a s time kulturno, društveno pa čak i vjersko iščašenje koje se sve snažnije

osjeća kako vrijeme prolazi. Žalosno je reći da unutar islamskog svijeta ne postoji dovoljno produbljeno znanje o Zapadu. Uvjeti su se u ovoj oblasti u stanovitoj mjeri poboljšali, no i dalje u cjelokupnom islamskom svijetu - koliko znanstvenika posjedujemo koji znaju grčki i latinski jezik, temeljne intelektualne i historijske jezike Zapada, u uporedbi s brojem ljudi na Zapadu koji poznaju arapski i perzijski jezik i koji su u mogućnosti s vlastitog stajališta izučavati korijene islamske civilizacije i misli kroz stoljeća ? Isto vrijedi i za broj muslimana koji su eksperti u oblasti kršćanske misli, srednjovjekovne evropske civilizacije, renesanse, evropskog 17. stoljeća, pojave naučne revolucije kao i mnogih drugih, značajnih transformacija koje su oblikovale izgled današnje civilizacije Zapada.

Većina islamskog svijeta i dalje pati od nedostatka dubljeg poznavanja Zapada dok je pod snažnim utjecajem ideja, proizvoda, vanjskih manifestacija i aktivnosti svijeta Zapada od automobila do kompjutora, od kina do književnosti, od filozofskih misli do ekonomije. Zapadnjačke ideje i vrijednosti i dalje preplavljuju islamski svijet preko mas-medija i ostalih oblika prijenosa informacija s jedne strane Svijeta na drugi. Ono što nedostaje nije informacija sama o Zapadu, ili, pak, muslimani koji bi imali kontakt sa Zapadom, već znanje, s islamskog stajališta, o korijenima kulture i ideja zapadnjačkog svijeta; znanje koje kao takvo može osigurati muslimanima sredstva nužna za suočavanje s izazovima suvremenog Svijeta i osigurati islamski odgovor na njih.

I upravo s mišlju o toj potrebi prelazimo na slijedeće poglavlje ove knjige, ka analizi zapadnjačke civilizacije koja je dovela do našeg suvremenog Svijeta koji je, pak, sa svoje strane ostavio obilježje svojih ideja i stajališta na izgled islamskog svijeta u posljednjih nekoliko stoljeća. Nadamo se da će mladi musliman, koji mora na svojim ramenima ponijeti odgovornost i teret za budućnost islamskog svijeta, biti u stanju uspješnije preuzeti tu odgovornost, stječući dublje znanje o Zapadu. Takvo znanje neće samo toj osobi omogućiti da uspješnije kormilari vrlo opasnim i olujnim morima suvremenog Svijeta i sačuva svoju vjeru od svih opasnosti koje vrebaju iz svakog ugla, već će mu pomoći i da oblikuje, uz Allahovu pomoć, nužne islamske odgovore koji bi tim mladim muslimanima kao i cjelokupnom islamskom svijetu osigurali sigurnu budućnost te će također očuvati nastavak civilizacije prožete kur'anskom porukom. No, što je još važnije od toga, takvo će znanje pomoći odbranu vjere u srcu takve civilizacije, vjere koja odzvanja stoljećima i koja je i dalje prijenosnik istina objavljenih u Časnom Kur'anu preko Blagoslovljenog Allahovog Poslanika kojem je bilo suđeno iznijeti konačnu, cjelovitu Nebesku Poruku današnjem čovječanstvu.

II. DIO
PRIRODA
SUVREMENOG
SVIJETA
Osmo poglavlje
RELIGIJA NA SUVREMENOM ZAPADU

Bez obzira na vrlo intenzivne kontakte koje su muslimani imali i imaju sa Zapadom od početka ovog stoljeća, vrlo je malo islamskih studija o religiji na Zapadu. Kao što smo već ranije spomenuli, vrlo je malo muslimanskih naučnika koji su dovoljno dobro upućeni u klasične jezike a da bi mogli proučavati osnovnu religiju Zapada, kršćanstvo, kao što je i vrlo malo onih koji su se studioznije bavili proučavanjem kršćanske teologije i religijske misli. Suočeni smo s vrlo žalosnim stanjem stvari, ponajviše uslijed spoznaje da je tako velik broj zapadnjačkih naučnika, kršćana i Židova, kao i svjetovnjaka, dakle onih koji ne prihvaćaju vjersko mišljenje, odlučilo savladati arapski, perzijski i ostale islamske jezike kako bi bili u stanju proučavati i sam islam. Tako oni pišu o svim aspektima islama sa svog vlastitog stajališta, a neki su čak pokušali diktirati muslimanima kako bi oni trebali proučavati svoju vlastitu religiju.

U svakom slučaju, ne može se staviti znak jednakosti između zapadnjačkog poznavanja islama, bez obzira koliko se njihova tačka gledišta može muslimanima činiti pristranom, i islamskog razumijevanja religije na Zapadu - s islamskog stajališta.

Islamski spisi ovakve prirode vrlo su rijetki i mnogo od onog što su suvremeni muslimanski naučnici napisali o religiji i misli Zapada u velikoj je, ustvari, mjeri utemeljeno bilo na zapadnjačkom svjetonazoru, bilo na površnom i ograničenom znanju koje je onemogućavalo dublje prodiranje u samo značenje religije i njene povijesti na Zapadu.

Među muslimanima su uočljiva dva dijametralno suprotstavljena stajališta o pitanju religije na Zapadu. Neki smatraju da su svi zapadnjaci kršćani, uz neznatnu židovsku manjinu, i obično na zapadnjake upućuju kao na 'one kršćane', kao da se radi o Zapadu srednjeg vijeka s križarskim ratovima i periodu koji se u zapadnjačkoj civilizaciji nazivao "doba vjere". Druga grupa muslimana zauzima suprotno stajalište i drži da su svi zapadnjaci materijalisti ili agnostici i skeptici, te da, ustvari, uopće nema vjere na Zapadu.

Nužno je utvrditi da su oba ova stajališta neispravna. S jedne strane, Zapad se od 17. stoljeća, čak i ranije, od perioda renesanse, kretao u pravcu sekularizacije i slabljenja utjecaja religije u svakodnevnom životu čovjeka. Uslijed toga, velik broj zapadnjaka više, praktički, nisu kršćani ili Židovi mada su nasljednici kršćanstva i judaizma. I isto tako, postoji još znatan broj ljudi koji prakticiraju kršćanstvo i judaizam unutar civlizacije

koju samu više ne možemo nazvati kršćanskom civilizacijom. Vrlo je važno za muslimane da shvate tačnu situaciju što se tiče pitanja uloge religije na Zapadu te da izbjegavaju ekstremne stavove kojima su u posljednje vrijeme skloni mnogi unutar islamskog svijeta. Mladi musliman nikada neće biti u stanju razumjeti suvremeni svijet bez razumijevanja uloge religije kao i njenog pada na Zapadu u toku začetka, rađanja, rasta i širenja suvremenog Svijeta u Evropi i Americi te njegovog kasnijeg širenja i na ostale zemlje.

Zapad je, naravno, bio dominantno kršćanski od uspona srednjovjekovne zapadnjačke civilizacije. Ova civilizacija nije tek puki nastavak civilizacije Grčke i Rima. Radi se primarno o civilizaciji formiranoj u trenutku kada se kršćanstvo proširilo Rimskim Carstvom, nakon slabljenja i postepenog pada tog carstva, te širenjem kršćanstva među germanskim i keltskim narodima Sjeverne Evrope. Rezultat je bio rađanje nove civilizacije koja je, mada je naslijedila i značajne elemente Rima i Grčke, bila, ipak, temeljno kršćanska civilizacija. Prema tome, historija religije na Zapadu, kakvu mi danas poznajemo, uglavnom se odnosi na kršćanstvo. Kroz dugi niz stoljeća kršćanstvo je na Zapadu, za razliku od onog na Istoku gdje je ono podijeljeno u male crkve koje je bilo lahko potisnuti usponom i širenjem islama, bilo gotovo monolitno u tom smislu da je posjedovalo samo jednu instituciju i organizaciju izjednačenu s pojmom katoličanstva. Papa je i danas vrhovni vođa zapadnjačke crkve.

Što se tiče ortodoksne (pravoslavne) crkve, koja predstavlja drugu glavnu granu tradicionalnog kršćanstva, ona nije prihvatila autoritet Pape i tako je ostala odvojena od katoličanstva. Otada je katoličanstvo ostalo jedinom institucijom Zapada, u toku cjelokupnog, dugog razdoblja rađanja i oblikovanja zapadnjačke civilizacije.

Upravo je kršćanstvo, u formi katoličanstva, bilo odgovorno za ono što je kasnije postalo poznato pod imenom srednjeg vijeka, u toku kojeg su nastale neke od najznačajnijih institucija Zapada, oblikovani i iskristalizirani oblici zapadnjačkog mišljenja te kada je kršćanska sveta (religiozna) umjetnost na Zapadu doživjela, također, svoj vrhunac.

U toku srednjeg vijeka, kršćani su na Zapadu živjeli životom velike odanosti religiji i posvećenosti kršćanstvu, na način na koji je ono interpretirano u katoličanstvu, te su, stoga, na svojevrstan način, osjećali bliskost prema muslimanima bez obzira na silno neprijateljstvo koje su prema islamu ispoljavali jer su kršćani u islamskom svijetu bili svjedoci postojanja jedne zajednice vjernika, potpuno odane Svijetu Allaha i Njegovih odredbi. Dok se na Zapadu, za razliku od islama, počeo rađati otpor prema religijskom autoritetu te napose prema katoličanstvu kao rezultat vrlo složenih unutrašnjih faktora. Ti su faktori uključivali postepeni gubitak određenih aspekata unutrašnjeg učenja kršćanstva,

prekomjereno korištenje oprosta grijeha i relikvija, postepenu racionalizaciju kršćanske religijske misli te skepticizam, inherentan kasnosrednjovjekovnoj nominalističkoj teologiji.
Ovaj otpor se javljao u nekoliko raznorodnih oblika u periodu poznatom pod imenom renesansa. U toku tog perioda možemo vidjeti, s jedne strane, uspon humanizma i individualizma, što će kasnije postati zaštitnim znakom moderne civilizacije i biti suprotstavljeno dominaciji religije općenito, te religijskoj civilizaciji srednjeg vijeka, pojedinačno.
S druge strane, postojala je i religijska reakcija koja je rezultirala pojavom protestantizma i reformacije koji su priželjkivali povratak ranom kršćanstvu, utemeljnom na Bibliji, osobito na Evanđeljima otuda i pojam evangelikalizma, koji se počeo povezivati s ovim pokretom.

Protestantizam i katolicizam ne smiju se upoređivati sa sunnizmom i šiizmom u islamskom kontekstu, što su činili neki od učenjaka. I suni'zam i ši'izam vezuju se uza same izvore islama i same početke islamske povijesti dok je protestantizam kasniji protest protiv postojeće Katoličke crkve i javio se nekih 1.500 godina nakon utemeljenja samog kršćanstva.

Za razliku od katoličanstva koje je zadržalo svoju monolitnu i jedinstvenu strukturu kroz instituciju papinstva i hijerarhiju na kojoj počiva crkva, protestantizam se ubrzo podijelio u mnogo različitih škola, ne samo crkava povezanih uz imena Calvina i Luthera, dvojice najznačajnijih ranih reformatora, već i mnogo novih religijskih grupa. Ove su se crkve kretale od Engleske crkve, koja je na određen način ostala 'katoličkom', ali koja je odbila prihvatiti autoritet pape, te se stoga smatrala granom protestantizma, sve do protestantskih crkava koje su se javile u 18. i 19. stoljeću, poput metodis- tičke, prezbiterijanske i baptističke koje su stavljale mnogo snažniji naglasak na individualni napor, utemeljen na autoritetu Evanđelja, individualnu interpretaciju Biblije i društveno djelovanje. Vrlo je velik broj crkava koje su se razvile i nastavile razvijati u periodu protestantizma. Ustvari, izuzetno je teško muslimanu prilikom prve posjete Americi ili Evropi shvatiti kako je moguće da postoji toliko različitih imena i crkava.
Važno je, ipak, razumjeti cjelokupan fenomen protestantizma; sve od onih crkava koje naglašavaju ritual, poput episkopalne, do onih koje su osobito posvećene društvenom djelovanju, kao što je to baptistička crkva, te razumjeti i mogućnosti okupljanja novih zajednica oko određenog vođe i iznalaženja novih ogranaka i novih imenovanja unutar protestantizma. Sve su protestantske crkve, barem donedavno, dijelile vjerovanje u Boga i Krista, inače ne bi ni bile kršćanske. Sve su, također, naglašavale značaj Biblije nasuprot Katoličkoj crkvi koja je, uz vjerovanje u Boga, Krista i Bibliju, uvijek naglašavala historijski kontinuitet učenja Crkve, apostolsko baštinjenje te ono što se u latinskom naziva traditio,

a odgovara, do određenog stepena, kur'anskim i hadiskim komentarima, koji su nastajali u toku dugih stoljeća u islamskom svijetu. Protestantska reformacija i revolt protiv katoličanstva započeli su u Njemačkoj i na području današnje Švicarske i ukorijenili se uglavnom u Sjevernoj Evropi. Ovi pokreti ne bilježe znatniji uspjeh na jugu mada je postojao kritični period kada je protestantizam prijetio uništenjem čitavog katoličkog svijeta. Pojava Ivane Orleanske (Jeanne d'Arc), njeno spaljivanje na lomači kao i njeno posvećenje (sanktifikacija) u okrilju katoličke crkve, predstavljaju ključni trenutak kojim je konačno spriječena plima širenja protestantizma te je omogućeno preživljavanje katoličanstva u Francuskoj, Špa- niji, Italiji, Portugalu i još nekim područjima Evrope. Slučaj je htio da južna Evropa postane ognjištem Katoličke crkve dok se sjeverna Evropa uglavnom preobratila na protestantizam, mada su tamo i katoličke manjine nastavile djelovati. Određeni broj zemalja, poput Njemačke, npr. ostale su negdje na razmeđi, sa znatnim brojem protestanata kao i popriličnim brojem katolika. Nadalje, uslijed raznorodnih povijesnih razloga, određene zemlje, poput Irske, Poljske i Austrije, sačuvale su poseban savez s Katoličkom crkvom i ostale katoličke zemlje, mada su smještene na sjeveru. Dakle, nije moguće iscrtati tačnu geografsku liniju kad su protestantizam i katoličanstvo u pitanju. No, ipak, mladome se musli- manu koji nastoji shvatiti religijsku kartu Evrope, može najopćenitije reći da je od 16. stoljeća naovamo religijska kultura sjevernoevropskih zemalja bila pod sve znatnijim utjecajem protestantizma dok je religijski život južnoevropskih zemalja ostao uglavnom pod okriljem katoličanstva.Ustvari, u pojedinim zemljama, kao što je Italija, protestantizam nije nikada, pa ni danas, gotovo uopc'e postojao. Isto vrijedi, ili je barem vrijedilo do unazad deset godina, za Španiju i Portugal.

Što se tiče američkog kontinenta, religijska slika je prvobitno bila uvjetovana oblicima same kolonizacije. Južna i Središnja Amerika i francuska Kanada, kolonizirane od strane katoličkih zemalja: Španije, Portugala i Francuske, postale su katoličke zemlje, dok su Sjeverna Amerika i britanska Kanada postale zemlje protestantizma. No, uslijed migracija, Sjeverna Amerika danas bilježi znatnu katoličku populaciju, dok su područja Sjedinjenih Država i Kanade i dalje pod snažnim utjecajem protestantizma. Ustvari, neki od najpo- božnijih i najvjernijih protestanata u Svijetu, iskonski vezanih uz izučavanje Biblije, žive danas u južnim državama SAD-a, u području zvanom 'Bible Belt' ('Biblijski pojas') i obično se na njih upućuje kao na fundamentaliste.

Postoji, također, još jedna grana kršćanstva koju također treba spomenuti mada njeni sljedbenici žive uglavnom u Istočnoj Evropi, a ne na Zapadu. Radi se, naime, o Pravoslavnoj crkvi i njenim grčkim, ruskim,

rumunskim, bugarskim i ostalim ograncima. Ova je crkva, koja poput Katoličke seže u vremena samih korijena kršćanstva te se vezivala uz grčko govorno područje Bizantskog Carstva, u mnogo manjoj mjeri centralno organizirana u uporedbi s Katoličkom crkvom te je njen centar još uvijek u Istanbulu, drevnom Konstantinopolu koji je bio središte još starih Bizantinaca. U svom teološkom učenju, duhovnoj praksi, estetici kao i u mnogim drugim elementima, pravoslavna crkva je mnogo bliža islamu od zapadnjačke crkve, te ima mnogo sljedbenika među Arapima-kršćanima. No, njeno prisustvo u Evropi ograničeno je na istočnoevropske države te na emigrante iz Istočne Evrope koji žive i rade u Zapadnoj Evropi i Americi.

Katolička i protestantska crkva su dugo ratovale jedna protiv druge. Ustvari, velik broj ratova u 17. i 18. stoljeću uzrokovali su katoličko-protestantski sukobi. Postepeno se, ipak, počela javljati glavna tendencija, osobito u toku 20. stoljeća, koja ide ka izmirenju raznovrsnih crkava. Ono što se danas naziva ekumenizmom na Zapadu ne podrazumijeva samo mir između različitih religija već i pomirenje unutar samog kršćanstva. Ta je tendencija vidljiva u približavanju katoličanstva i raznorodnih protestantskih crkava, uključujući i Englesku crkvu koja je raskinula veze s papom još od vremena Henrika VIII., te približavanju katoličanstva i pravoslavlja.

Pa ipak, vjerski položaj različitih kršćanskih zajednica na Zapadu međusobno se uveliko razlikuje. Katoličanstvo i dalje naglašava ritualni (obredni) aspekt vjere, što je, u stanovitoj mjeri, blisko naglašavanju obrednog u islamu, dok protestantizam obično veći naglasak polaže na društveno djelovanje i osobnu odgovornost, karakteristike koje, također, na određen način, pokazuju sličnost sa socijalnim učenjem islama i naglaskom koji islam postavlja na izravan odnos svake individue prema Bogu. Teško je, dakle, isključivo tvrditi da je jedna od ove dvije grane kršćanstva bliža islamu od druge. Svaka se od njih može uporediti s islamom na određen način ili s određenom islamskom školom, jer i unutar samog islama postoje, dakako, velike razlike u tumačenju šerijata, mada je, ipak, unutar strukture islama mnogo jače jedinstvo na osnovama Kur'ana i hadisa negoli je to u vrlo zamršenom sistemu kršćanskih crkava.

Važno je, također, u ovom kontekstu napomenuti da su se i unutar protestantizma kao i unutar katoličanstva javljali značajni pokreti u toku 20. stoljeća koji su težili bilo oživljavanju, bilo moderniziranju crkava.

Što se tiče katoličanstva, Crkva je dugo vremena odolijevala, ako već ne i u umjetničkim i društvenim aspektima, a ono barem u strogo vjerskim sadržajima, pritisku modernizma i sekularizacije, sve do 1960. i Drugog vatikanskog koncila kada značajan napredak bilježi pokret nazvan aggiornamento i kada dolazi do modernizacije mnogih crkvenih

učenja. Kao posljedica tog događaja, čak je i latinski jezik, koji se koristio kao liturgijski jezik Katoličke crkve u cijeloj Zapad
noj Evropi i kasnije u Americi gotovo dvije hiljadu godina, zamijenjen lokalnim jezicima i pokrajinskim narječjima. Moglo bi se učiniti da je ova modernizacija olakšala dijalog između katolika i sljedbenika drugih religija, no to je, u stvarnosti, malo vjerovatno. Dapače, ovaj pokret je oslabio religijsko učenje katoličanstva te je tako otežao katolicima održavanje tradicionalnog gledišta koje se toliko dugo održalo unutar Katoličke crkve i koje je, u suštini, bliže tradicionalnom učenju islama. Za sve one koji su težili tradicionalnim učenjima Crkve, ovaj je cijeli pokret bio, ustvari, katastrofa koja je vodila daljnjem usitnjavanju unutar Crkve, kakvo još do tada nije bilo zabilježeno.

Taj se modernizatorski pokret vrlo brzo proširio unutar Katoličke crkve, no ipak nije u potpunosti prevladao. Unutar Katoličke crkve vodi se danas borba između ortodoksnijih i tradicionalnijih elemenata, s jedne strane, te modernizatorskih pokreta, s druge strane. Ova je borba poprimila različite oblike u različitim dijelovima katoličkog svijeta.

Na primjer, u Sjedinjenim Američkim Državama ima mnogo više modernista nego u zemljama koje su nekad bile pritješnjene 'čeličnom zavjesom', kao što su, npr. bivša Čehoslovačka ili Poljska. Stoga je zbunjujuće za muslimane danas vidjeti da i unutar same Katoličke crkve postoje razlike u stajalištima oko gotovo svakog važnog teološkog i socijalnog pitanja, od pitanja prihvaćanja ili odbacivanja teorije evolucije do pitanja abortusa i porodice. Na takav slučaj ne nailazimo u 19. i u prvom dijelu 20. stoljeća kada je, bez obzira na prisustvo modernizma na Zapadu, katolička doktrina predstavljala jedinstvo koje je bilo povezano s jedinstvom same Crkve. Jedino će vrijeme pokazati kako će se ove silnice dalje razvijati, ali činjenica je da modernizatorski pokreti 60-ih godina nisu stvorili prikladne uvjete za očuvanje religijskih učenja unutar Katoličke crkve i njeno širenje, kao što su to predvidjeli mnogi zastupnici modernizma.

U svakom slučaju, s islamske tačke gledišta, mnoge promjene do kojih je došlo uslijed procesa modernizacije u mnogim aspektima predstavljaju predaju religijskog svjetonazora pred sekularizacijom uime prihvaćanja svjetovnog i prila- gođavanja religije svakom promjenljivom uvjetu ljudske egzistencije koja se, sve većom brzinom, udaljuje od svojih normi.

Što se tiče protestantizma, u njemu su se javila dva paralelna fenomena: s jedne strane, sve izrazitije slabljenje religijske poruke među još ipak znatnim brojem 'vjernika', tako da danas postoje kršćani koji više ne vjeruju u čudesno rođenje Krista, djevičanstvo Djevice Marije, uskrsnuće i druge temeljne odrednice tradicionalnog kršćanstva.

S druge strane, u sve većem stepenu javlja se uspon tzv.

evangeličkog kršćanstva i fundamentalizma, u izvornom značenju ovog pojma, prije negoli se on počeo na pogrješan način vezivati isključivo uz islam. Evangelizam nastoji oživjeti kršćanstvo povratkom na izvorno tumačenje Biblije i mada on ima vrlo zatvoren pogled na značenje religije i isključuje razumijevanje islama i ostalih religija, a da ne govorimo o katoličanstvu unutar kršćanstva, on navodi svoje vjernike da budu gorljivi poklonici Biblije i sljedbenici religijskih učenja zajednice, osobito u pitanjima etike. Muslimani moraju razumjeti ovaj fenomen jer unutar izrazito sekulariziranog ambijenta, s kojim su suočeni svi mladi muslimani na suvremenom Zapadu, osobito u Americi, postoji i intenzivna religijska djelatnost koju ponekad teško razumije mladi musliman koji nije dobro upoznat s dinamikom povijesti kršćanstva.

Bez obzira na objavljivanje i historijski razvoj kršćanstva na Zapadu, što se tiče pitanja teologije, institucija i drugih aspekata kršćanstva, važno je obratiti pažnju na dugotrajnu bitku koja se vodi između religije i sekularizma kako bi se mogao shvatiti položaj religije na Zapadu danas. Od renesanse naovamo kršćanstvo je, a u stanovitoj mjeri i judaizam na Zapadu morao voditi stalnu bitku protiv ideologija, filozofija, institucija i prakse koji su sekularni po svojoj prirodi i koji su predstavljali izazov autoritetu religije te, ustvari, i samoj njenoj pravovaljanosti i legitmnosti. Ovi su oblici izazova religiji varirali od političkih ideja utemeljenih na sekula- rizmu do negacije religijske utemeljenosti morala i filozofske negacije Božije zbiljnosti, zbiljnosti života na onome svijetu ili realnosti Objave i Svete Knjige. Povijest je Zapada u nekoliko posljednjih stoljeća bila obilježena stalnom borbom između sila religije i sila sekularizma, premoći sekularizma i, kao posljedica toga, negacijom zbiljnosti religije i njene primjerenosti u različitim domenima života.

Kao prvo, sekularizam je postepeno odvojio filozofiju, a potom i nauke iz područja religije te naposljetku uklonio različite političke, ekonomske i društvene ideje i institucije koje su imale religijski značaj u srednjovjekovnom periodu na Zapadu iz svijeta religijskog značenja.

To isto vrijedi i za zapadnjačku umjetnost koja je u ranijim stoljećima ne samo bila pod patronatom religije već je bila i duboko prožeta religijskim vrijednostima i značenjima.

Ustvari, najveća predmoderna umjetnost Zapada nastala je iz ruku umjetnika odanih učenjima Crkve. Crkva je, također, naručivala bezbrojne građevine, muzička djela, slike itd. najdubljeg religijskog značenja.

Proces sekularizacije ide korak dalje u 19. stoljeću kada čak i domen teologije, koja je do tada, razumljivo, opstojala u sklopu religije, potpada pod utjecaj sekularizma. U to vrijeme agnostičke i ateističke ideologije počinju dovoditi u pitanje samu teologiju, a tradicionalna teološka perspektiva počinje se povlačiti s jedinog domena koji joj je ostavljen,

naime, s domena čiste religijske misli. Važno je na ovome mjestu naglasiti da je teologija, onako kako se ona razumijeva u kontekstu Zapada, od središnjeg značenja za kršćanstvo, za razliku od islama u kojem teologija nije tako značajna kao što je to islamsko pravo.

U kršćanstvu je cjelokupna religijska misao vezana uz teologiju i otuda još veće povlačenje kršćanske teologije iz različitih oblasti misli podrazumijeva, također, i sve snažnije povlačenje religije na Zapadu iz svakodnevnog života kao i iz misli zapadnjačkog čovjeka.

Ova tendencija dosegla je toliki stepen u 20. stoljeću tako da je glavnina same teologije postepeno sekularizirana. U toku nekoliko posljednjih desetljeća javljaju se pokreti poput 'smrti Boga', teilhardizma (Teilhard de Chardin, Pierre, 1881-1955, francuski svećenik, jezuit, i filozof - prim.prev.), teologije oslobođenja i si. kojima se u samu srž kršćanske teologije uvode raznovrsne forme sekularizma, uključujući teoriju evolucije i marksizma.

Pa ipak, ne smije se zaboraviti da značajan segment čovječanstva ne može tako brzo izgubiti svoje religijsko nas- lijeđe.U velikoj mjeri ono što je pozitivno u duši zapadnjačkog čovjeka, uključujući vrline koje nalazimo kod velikog broja zapadnjaka, naslijeđe je koje je preživjelo od vremena kršćanstva. Mada se velik broj zapadnjaka više ne smatra kršćanima, vrline milosrđa i poniznosti koje mnogi iskazuju čak i u nereligijskim kontekstima, potječu iz kršćanstva te je, tako, kršćanski element mnogo snažniji u zapadnjačkoj duši negoli bi to mnogi bili skloni vjerovati na osnovu tek površnog promatranja stvari. Ustvari, kroz dugi niz stoljeća religija i etika na Zapadu bile su duboko povezane, kao što je bio slučaj i u islamskom svijetu gdje nema etike (ahlaq) izvan učenja šerijata i kur'anske Objave. I na Zapadu je, sve donedavno, etika bila vezana uz učenja kršćanske crkve, mada kršćanstvo nije poznavalo šerijat onako kako se on podrazumijeva u islamu. Učenja Krista su, naravno, duboko etička tako da do današnjeg dana etička pitanja zapadnjaka, čak i onih koji se smatraju agnosticima, u svom krajnjem obliku potječu iz kršćanstva koje je oblikovalo um i dušu zapadnjaka kroz mnoga stoljeća koja su prethodila pojavi sekularizma.

Na ovome mjestu treba se ukratko osvrnuti i na judaizam na Zapadu. Na isti način na koji su istočni Židovi ili Sefardi, tj. Židovi iz Španije koji su stoljećima živjeli u miru i slozi s muslimanima, postali kulturno integrirani u islamsko društvo, isto tako su evropski Židovi ili Aškenazi integrirani u evropsku civilizaciju te su se cd 19. stoljeća naovamo priključili glavnoj struji zapadnjačke kulture. No ipak, za razliku od islamskog svijeta gdje su Židovi slijedili svoje tradicionalne i ortodoksne odredbe, na Zapadu susrećemo tri grupe unutar judaizma: ortodoksnu, konzervativnu i reformiranu. Ova posljednja grupa predstavlja, unutar judaizma, fenomen sličan onome liberalnog protestantizma unutar

kršćanstva. Uz to, važno je da mladi muslimani koji dolaze na Zapad znaju da nisu svi Židovi na Zapadu religijski orijentirani. Još u 19. stoljeću javila se značajna grupa visoko sekulariziranih "mislilaca" židovskog porijekla koji su, u kulturološkom pogledu, manje-više određeni judaizmom, no koji su se potpuno pobunili protiv židovske religije. Te su ličnosti, poput Sigmunda Freuda, oca psihoanalize, imale veliku ulogu u sekularizaciji zapadnjačke misli i života, dok su, na drugom polu judaizma, tradicionalni jevrejski rabini i mislioci održali plamen judaizma u sekulariziranoj atmosferi suvremenog Zapada te tako bili u stanju očuvati židovski božanski zakon, halakhah, kao i židovski misticizam u formi hasidizma i kabbale.

Kako bi se razumio položaj religije na suvremenom Zapadu, značajno je, također, promotriti, uz fenomen modernizacije i sekularizacije religije, i pojavu suvremenih religijskih pokreta izvan konteksta tradicionalnih kršćanskih crkava. Taj fenomen ne podrazumijeva samo religijske pokrete 19. stoljeća, poput mormonizma, koji danas ima veliki broj pristalica u Sjedinjenim Američkim Državama i drugdje, te uspostavu poprilično moderniziranih i "racionalističkih" formi kršćanstva, poput unitarijanizma, već i moderne "religije", utemeljene u posljednjih nekoliko desetljeća na Zapadu od strane pojedinaca koji tvrde da su veliki duhovni učitelji ili, kako se to danas običava nazivati, gurui, pojam koji izvorno potječe iz sanskrita i znači 'učitelj', ekvivalent riječi šejh u arapskom jeziku. Ponekad te "nove religije" utemeljuju svećenici ili duhovnici koji su prekinuli odnos s nekom od postojećih crkava i koji su pokušali stvoriti neku vlastitu "religiju". Ovaj fenomen na Zapadu u velikoj mjeri svoje korijene nalazi u okultizmu te se u nekoliko posljednjih desetljeća ponovno javljaju neke prakse, poput onih magijskih, koje su bile zabranjene od strane tradicionalnih kršćanskih crkava. Postoje osobe na Zapadu koje pokušavaju prakticirati magiju ili se vraćaju starim, pretkršćanskim evropskim religijama, poput one Druida ili Kelta koji stvaraju dosta čudne "nove religije" ili kultove koji dobivaju vodeću ulogu uvijek i svugdje gdje je došlo do slabljenja tradicionalne religije, što se osobito danas uočava u Americi i Sjevernoj Evropi.

Još jedan značajan fenomen koji također treba potcrtati uz pojavu tzv. "novih religija" i oživljavanja drevnih religija jest okretanje mnogih ljudi na Zapadu ka religijama Istoka u cilju traženja upute i pomoći. Od samog početka 20. stoljeća, a napose nakon Drugog svjetskog rata, mnogi zapadnjaci koji su osjećali žeđ za duhovnim iskustvom i religijskim znanjem, no koji nisu bili u mogućnosti pronaći ono za čime su tragali u kontekstu postojećih religijskih institucija na Zapadu, okretali su se istočnim religijama. Neki od njih su se okretali hinduizmu, drugi budizmu, a stanovit broj islamu, osobito su- fijskom učenju unutar islama.

Ova je tendencija zasigurno osnažila u toku nekoliko posljednjih

desetljeća i dalje je još vrlo jaka. Neki od religijskih pokreta istočnog porijekla, koji su danas pustili svoje korijene i na tlu Zapada, autentične su prirode, dok su mnogi od njih tek puke imitacije koje vode do stvaranja zastranjujućih kultova, kojima se snažno suprotstavljaju preživjeli tragovi tradicionalne religije na Zapadu.

Što se tiče islama, on je također privukao velik broj ljudi, i u Americi i u Evropi. To su ljudi koji su se izgubili u pomutnji suvremenog Svijeta i koji su tražili svjetlo koje bi ih izvuklo iz njihova stanja očaja i izgubljenosti. Širenje islama na Zapadu vrlo je značajnih razmjera, ne samo kao rezultat imigracija već i kao posljedica preobraćenja u islam znatnog broja, gotovo u pravilu, eminentnih i obrazovanih ljudi. Islam također privlači i Amerikance afričkog porijekla na popularan način i u širokim razmjerama. Otuda danas i značajan broj afroameričkih muslimanskih zajednica u Americi koje se i dalje šire, osobito u velikim urbanim centrima.

Uloga religije na Zapadu danas uveliko se razlikuje od uloge religije u islamskom svijetu. Sva zapadnjačka društva tvrde da su sekularna i, ustvari, smatraju da pravo proizlazi ne iz religije već iz glasa ljudi, barem tamo gdje vlada demokracija. Neke zemlje, poput Sjedinjenih Država, vrlo snažno naglašavaju odvojenost crkve od države, dok druge zemlje, poput Engleske, u kojima je poglavar države ujedno i poglavar Crkve, ili Švedske gdje je službena religija luteranski protestantizam, ipak ne temelje svoje pravo na religiji. Isto vrijedi i za društvene običaje za koje se pretpostavlja da proistječu iz prava uspostavljenog kroz volju ljudi koji biraju svoje predstavnike u zakonodavstvu, koje potom oblikuje i provodi zakone.

Uloga religije je, ipak, itekako značajna u suvremenom Zapadu. Naime, znatan broj ima velik dio sklonosti zapadnjaka, čak i onih koji se ne smatraju religioznim, imaju religijsko utemeljenje. Uloga je religije bila značajna i prilikom nedavnog pada komunizma u Istočnoj Evropi i unutar bivšeg Sovjetskog Saveza. Mladi musliman koji dolazi prvi puta na Zapad ne bi smio krivo protumačiti, kao potpuno beznačajnu, ulogu religije na temelju činjenice što oko sebe uočava toliku mjeru promiskuiteta i raskalašenosti u seksualnom moralu ili uslijed činjenice što uočava toliko ljudi koji se protive religijskim učenjima i koji pokazuju znatnu nezainteresiranost za religijsku praksu. Danas, ustvari, postoji veći interes za religiju na Zapadu negoli je to bio slučaj nekoliko desetljeća ranije, uglavnom uslijed sloma mnogih zapadnjačkih ideologija i idola zapadnjačke misli, izraslih iz evropske misli 18. i 19. stoljeća koji su zauzeli mjesto religije. Te su ideologije postepeno gubile na značaju, a njihova opasnost i snaga destrukcije postale su očite kao nikada ranije. Danas religija na Zapadu privlači velik broj inteligentnih ljudi na proučavanje kao i, u stanovitoj mjeri, na ispunjavanje prakse čak

možda više nego ikada ranije od vremena sekularizacije religijske civilizacije Zapada, procesa koji se počeo zbivati prije nekoliko stoljeća.

Postoji, također, i u znatnoj mjeri dvosmislen i ponešto ambivalentan religijski interes izražen u rasprostranjenoj upotrebi pojma "duhovnost" ili kroz traganje za "smislenim životnim stilovima", preovlađujućim širom Amerike i Evrope. Ovo se traganje obično provodi s najozbiljnijom namjerom i vrlo revnosno mada ono nije iskristalizirano ni jasno mnogima koji traže duboko vjersko značenje u sekulariziranom ozračju u kojem žive. Nužno je, dakle, zapamtiti da se uz destrukciju značajnog dijela tradicionalne religije na Zapadu, u toku nekoliko posljednjih stoljeća, te osobito uz modernizaciju glavnine onog što je preostalo od tradicionalne religije, u toku nekoliko posljednjih desetljeća, javlja i iznova probuđeni interes za ponovnim otkrivanjem svetog.

I upravo se u matrici ovih složenih sila i uzoraka mora danas spoznati uloga religije na Zapadu.

A isto se tako, u svjetlu oba fenomena, i sekularizacije tradicionalne religije kao i traganja za značenjem i ponovnim otkrićem religije kao temelja čovjekova života na Zapadu, mora razumjeti uloga islama na Zapadu danas. Od perioda Drugog svjetskog rata naovamo zbile su se brojne migracije muslimana u Evropu i Ameriku, a mnogi su od migranata bili obrazovani muškarci i žene koji su, stoga, u te nove zemlje donijeli ne samo svoju vjeru već i naobražen i visoko svjestan izraz islamske kulture i misli. Kao što je već bilo rečeno, islam se proširio u Americi među Afroamerikancima kao i među Amerikancima evropskog porijekla te u određenim područjima Evrope. Broj bijelaca u Evropi i Americi koji su prihvatili islam nije bio tako velik kao onih afričkog porijekla, no on je ipak uključivao stanovit broj uglednih pisaca, umjetnika, mislilaca i filozofa. Danas je islam najbrže rastuća religija na Zapadu te u Africi i nekim drugim područjima Svijeta. Islam je danas već druga religija u Evropi po brojnosti svojih sljedbenika, a do 2000. godine će vrlo vjerovatno dostići judaizam kao druga religija po broju svojih pristalica u Americi.

Širenje islama i njegovo prisustvo na Zapadu još ipak, nije u potpunosti uspješno u smislu da islam još nije u mogućnosti stvoriti stanovitu islamsku kulturu i ambijent kao što je nekad bio slučaj prilikom njegova širenja u Kini, Indiji, Africi i ostalim kulturnim područjima Svijeta u toku njegove rane povijesti. Pa ipak, islam je već dio religijske pozornice Zapada i mada je još uvijek manjina u uporedbi s kršćanstvom, ipak je vjera koju se mora priznati i s kojom se mora računati.

Upravo je islamska zajednica na Zapadu ta koja bi trebala ponijeti primarnu odgovornost za osiguravanje razumijevanja religije na Zapadu

za muslimane, temeljito je proučavajući i šireći spoznaje tog izučavanja ostatku islamskog svijeta gdje je sučeljavanje sa Zapadom zbunilo velik broj muslimana, ne samo mladih već i starijih, i gdje razumijevanje uloge i značenja religije u iskustvu zapadnjačkog čovjeka ostaje obično površno. Međutim, ne postoji nijedan aspekt zapadnjačke civilizacije koji bi bio važniji za muslimane od razumijevanja njene religije, i u njenoj živoj zbiljnosti kao i u njenoj dugoj borbi protiv sekularizma i antireligijskih sila koje su joj objavile rat još od perioda srednjeg vijeka. Muslimani mogu mnogo naučiti iz ove duge borbe, jer i islam danas mora voditi rat protiv sekularizma i sekularističkih ideologija koje su stigle sa Zapada. Islam može naučiti kako se kršćanstvo i judaizam suprotstavljaju takvim silama te bolje spoznati dušu zapadnjačkog čovjeka kroz razumijevanje uloge koju je kršćanstvo imalo u povijesti i koju, čak, u stanovitoj mjeri, ima i danas u svjetonazoru, etičkim stajalištima te društvenom i privatnom životu ljudi na Zapadu. Antireligijski modernizam koji danas prijeti islamu i muslimanima svuda u Svijetu može se jedino u potpunosti razumjeti kroz shvaćanje religije one civilizacije u čijem se okrilju modernizam i začeo, protiv kojeg se ona pobunila i čijim temeljima prkosi kroz neprestanu borbu, još od rađanja modernog Svijeta u periodu renesanse.

Deveto poglavlje
SUVREMENA ZAPADNJAČKA FILOZOFIJA I ŠKOLE MIŠLJENJA

Mladom muslimanu je, kao, ustvari, i svakoj drugoj mladoj osobi odrasloj u nezapadnjačkoj kulturi, u početku teško razumjeti značaj filozofije na Zapadu kao i njenu ulogu u formiranju suvremene civilizacije i onog što je poznato pod imenom modernizma. Kao što smo već ranije napomenuli, u islamskom svijetu je, kao i u ostalim tradicionalnim svjetovima, filozofija oduvijek bila usko povezana s vjerom. Ona je uvijek podrazumijevala mudrost i nikada nije težila suprotstavljanju istinama koje su objavljene od Boga, kroza svete tekstove, a za muslimane su to, prvenstveno, Kur'an, koji je, potom, upotpunjen hadisom. Na Zapadu je dugo vremena situacija bila manje-više slična onoj koju nailazimo u islamskom svijetu. Dok je kršćanska civilizacija dominirala Zapadom, filozofija je bila usko povezana s teologijom i pitanjima koja je postavljala sama prisutnost Objave. Filozofija je išla za osvjetljavanjem dubljeg značenja religijske poruke i pružanjem racionalnog razumijevanja univerzuma u kojem je religijska stvarnost kršćanstva bila snažno prisutna i u kojem je vjera igrala središnju ulogu. Tek se od renesanse i osobito od
11./17.stoljeća naovamo, tj. od početaka suvremenog doba, uloga filozofije na Zapadu počinje značajno mijenjati.

U suvremeno doba filozofija se na Zapadu prvo odvojila od religije, a potom povezala s empirijskim i prirodnim naukama te razvila različite načine mišljenja koji su obično težili tome da zamijene religijske istine. Mnogo od onoga što uočavamo u suvremenom Svijetu danas, bilo u domenu etike ili politike, teorijskog razumijevanja prirode zbiljnosti ili epistemologije, utemeljeno je u suvremenoj filozofiji koja postaje sveviše takmac i, u mnogim slučajevima, i oponent teologiji, mudrosti i religiji. Zbog toga se, za velik dio moderne filozofije, gotovo uvriježio naziv misosophija (u doslovnom značenju, 'mržnja prema mudrosti', a ne ljubav za mudrošću, što naziv filozofija implicira samom svojom etimologijom) /'filozofija', grč. filo = ljubav + sofia = mudrost - prim-prev.)/. Štaviše, u 13./19. stoljeću filozofija počinje sebe smatrati potpunim nadomjestkom religije, što se može vidjeti u to vrijeme u usponu same ideje ideologije, termina koji danas muslimani široko koriste, čak i oni koji rijetko uviđaju bitno sekularni i antireligijski karakter samog koncepta ideologije koji postepeno zamjenjuje tradicionalnu religiju u velikom broju krugova.

Važno je, stoga, razumjeti značaj filozofije unutar zapadnjačke civilizacije kako bi se razumjela priroda modernizma. Bez razumijevanja te činjenice, teško je uhvatiti značenje modernih fenomena, bilo da su oni u domenu nauke ili umjetnosti, politike ili ekonomije, društvenih kretanja ili, čak, osobnog ponašanja. Nema sumnje da je kršćanstvo, kao i judaizam, preživjelo, u stanovitoj mjeri, na Zapadu, no praznina koja je nastala djelomičnim iščeznućem religije sa društvene scene ispunjena je načinima mišljenja proisteklim iz različitih zapadnjačkih škola filozofije ili, još tačnije, iz onoga što historičari filozofije na Zapadu nazivaju modernom filozofijom.

Historija filozofije u svom današnjem obliku suvremena je zapadnjačka disciplina koja se razvila u Njemačkoj u 13./19. stoljeću, ubrzo se pretvorivši u gotovo zasebnu nauku koja je čak započela dobivati vlastito, iznutrašnje filozofsko značenje. Historičari filozofije na Zapadu obično klasificiraju zapadnjačku filozofiju u tri razdoblja: drevno, srednjovjekovno i suvremeno. Ovo je, naravno, specifično evropski i zapadnjački način gledanja na historiju filozofije, čak i u slučajevima u kojima je ista klasifikacija nastojala u navedenu shemu uklopiti i islamsku filozofiju, i ne smije se miješati s tradicionalnim islamskim stajalištem o filozofiji i njenoj historiji, a koje je u velikoj mjeri različito. U islamu, pojam 'srednjovjekovni' nema isto hronološko značenje kao što je slučaj na Zapadu. Mnogi islamski mislioci 13./19. stoljeća klasificirani su, tako, u period 'srednjovjekovne' filozofije, sa stajališta sadržaja njihove misli, mada su živjeli u razdoblju koje zapadnjački historičari nazivaju suvremenim.

Prema zapadnoj shemi, filozofi sazreli u Ateni, Aleksandriji i ostalim

centrima helenske i helenističke misli te u Rimu nazivaju se antičkim ili klasičnim filozofima. Oni filozofi koji su procvali u periodu kristijanizacije Evrope, od 4. i 5. stoljeća po Kristu sve do sloma srednjovjekovne civilizacije, nazivaju se srednjovjekovnim filozofima, i u taj su period uključene također islamska i židovska filozofija. Mada je, čak i na Zapadu, ovaj način mišljenja poznat u svojoj kasnijoj formi kao skolasticizam, preživio, osobito u katoličkim krugovima i u kasnijim stoljećima te, ustvari, nije u potunosti iščezao čak ni danas. I, naposljetku, filozofije proizašle iz odbacivanja jedinstva filozofije, teologije i kršćanskog religijskog učenja i koje se temelje na humanizmu, racionalizmu i ostalim tekovinama renesanse, a koje su osobito cvale u 11./ 17. stoljeću. Ove posljednje traju i danas i nazivaju se moderne, čemu neki danas pridodaju i pobližu oznaku - post- moderne. Od ova tri razdoblja zapadnjačke filozofije prvi je bio, u većoj ili manjoj mjeri, podijeljen između islama i kršćanstva, mada su kršćani prije srednjeg vijeka znali mnogo manje o grčkoj filozofiji od muslimana dok su kasnije škole rimske filozofije imale mnogo značajniju ulogu u kršćanskoj Evropi negoli u islamu.

Što se tiče onoga što se naziva srednjovjekovnom kršćanskom filozofijom, ona je bila, naravno, u vrlo tijesnoj vezi sa islamskom filozofijom, osobito od 6./12. stoljeća naovamo, kada su mnogi arapski izvori postali dostupni na latinskom jeziku. Kao posljedica toga, za ovaj period zapadnjačke filozofije može se reći da je paralelan s istim u islamskoj filozofiji te među njima postoje brojne morfološke i povijesne veze.

I, konačno, moderna filozofija, proizašla iz odbacivanja tradicionalnog svjetonazora srednjovjekovne kršćanske civilizacije, utemeljena na ljudskom umu i osjetima, neovisno od Objave, ne nalazi paralelan pravac unutar islamskog svijeta te je jedinstvena za zapadnjačku civilizaciju. Tako je barem bilo sve do prošlog stoljeća kada modernizam počinje svoj prodor i pušta svoje korijene i u tle drugih civilizacija, uključujući i određena područja islamskog svijeta u kojima su raznorodni muslimanski mislioci potpali pod utjecaj suvremene evropske misli.

Srednjovjekovni period

Kako bismo razumjeli suvremeni Svijet, što je ujedno i cilj i namjera ove knjige, tada se moramo osobito osvrnuti na suvremeno razdoblje, no prije svega treba reći nekoliko riječi o srednjovjekovnoj evropskoj filozofiji koja se vrlo rijetko izučava na islamskim sveučilištima, pa je, stoga, vrlo neznatan broj islamskih učenjaka koji o toj oblasti posjeduju ozbiljnije znanje. Poznavanje skolastičke filozofije nije samo nužno za pojašnjavanje odnosa između kršćanske i islamske filozofije već i za razumijevanje zaleđa moderne evropske filozofije koja je, bez

obzira na odbacivanje svoje srednjovjekovne prošlosti, sasvim prirodno, crpila brojne ideje iz te tradicije, u toku različitih razdoblja. Štaviše, čak se i odbacivanje skolastičke tradicije odnosi upravo na ideje koje su bile odbačene te ih, stoga, treba upoznati. Osvrnimo se, dakle, prvo kratko na tzv. srednjovjekovni period prije nego obratimo pažnju na suvremeni period zapadnjačke misli i početku onoga što se naziva modernom filozofijom, u doslovnom smislu riječi.

Ono čime ćemo se baviti u ovom dijelu, kao i u preostalim dijelovima ovog poglavlja, bit će bavljenje ključnim ličnostima svakog perioda, a kroz koje se mogu upoznati temeljni problemi ili, barem, neka od temeljnih pitanja s kojima su se suočavali filozofi svih vremena.

Na taj način, bez obzira na ograničenost dostupnog prostora, moći ćemo ponešto naučiti o nekim idejama kao i o ključnim ličnostima zapadnjačke intelektualne historije.

Sv. Augustin (354. - 430.)

Mnogi smatraju sv. Augustina utemeljiteljem zapadnjačke kršćanske misli, i u njenom filozofskom kao i u njenom teološkom aspektu. Rođen je u Sjevernoj Africi i već se u mladosti okrenuo ka proučavanju filozofije, osobito Cicerona i neoplatonista. Neko je vrijeme bio čak i maniheist, sljedbenik religije utemeljene na dualizmu, koja svoje korijene vuče iz drevne Perzije i koja se u to vrijeme proširila Rimskim Carstvom. Tek se 386. g. preobraća u kršćanstvo, vrlo se brzo us- pinjući u kršćanskim crkvenim krugovima do stepena u kojem je postao biskup i jedan od najznačajnijih crkvenih otaca Zapadne kršćanske crkve, danas poznate kao Katolička crkva. Godine 400. sv. je Augustin napisao svoje poznate Ispovijesti, jedno od najvećih, remek-djela zapadnjačke misli. U tom je djelu izrazio svoje uvjerenje da filozofija može voditi do sreće i čak do blaženstva te da se može uskladiti s kršćanstvom. Ustvari, on je kršćanstvo smatrao samo filozofijom u kojoj su sveti spisi autoritet, a vjera od središnjeg značaja.

Jedna od glavnih preokupacija sv. Augustina, kojoj se uvijek iznova vraćao, bio je odnos između vjere i inteligencije, odnosno, vjere i uma i, istovremeno, odnos između uma i prosvjetljenja. Njegovo glavno djelo,

O Božijoj državi, također sadrži kršćanski stav o vremenu i povijesti, kao i o savršenom i nesavršenom društvu, u kojem je on naglasio značaj prisutnosti grijeha kao i važnost iskupljenja kroz Krista. Kad sv. Augustin umire, 430. g., iza njega je već ostao značajan broj djela koji će utjecati na svu kasniju povijest kršćanske misli te čak i na značajan dio zapadnjačke filozofije u krugovima izvan isključivo katoličke vjeroispovijesti.

Boethius Anicius (oko 470. - 524.)

Boethius je bio rimski filozof i autor jedne od najčitanijih knjiga evropske filozofije, Utjeha filozofije, koja je primarno djelo na tragu Platona. On je želio prevesti djela Platona i Aristotela na latinski jezik i uskladiti ih, no bio je u stanju prevesti tek nekoliko Aristotelovih logičkih traktata koji su, otada, ostali poznati u toku čitavog evropskog srednjovjekovlja. Pod kraj svog života bio je zatvoren i konačno pogubljen od strane rimskih vlasti pod optužbom izdaje protiv interesa države. Upravo je u to vrijeme Boethius napisao svoju Utjehu koja je postala glavnim kanalom spoznaja o Platonu u toku cjelokupnog evropskog srednjovjekovlja..

Johannes Scotuseriugena (810. -877.)

Eriugena, irski filozof, integrirao je neoplatonizam i kršćanstvo na način koji je postao vrlo utjecajan i u filozofskim kao i u krugovima kršćanskih mistika. Preveo je na latinski jezik djela Dionisusa Areopagita, učinivši ga tako po prvi puta dostupnim i na Zapadu, uza sve posljedice koje je taj prijevod imao na kasniji tok zapadnjačke filozofije i teologije. Eriugenino najpoznatije djelo je O podjeli prirode, koje se bavi proizlaženjem svih stvari iz Boga i vraćanja Njemu. On je, bez sumnje, jedan od najvećih metafizičara kršćanstva, koji iznosi mnoge ideje bliske islamskim metafizičarima.

Sv. Anselmo (1033. - 1109.)

Sv. Anselmo bio je jedna od vodećih ličnosti kršćanske teologije i filozofije srednjeg vijeka i augustijanac u svojim teološkim stavovima.
U historiji filozofije poznat je po svojoj formulaciji ontološkog argumenta za Božiju egzistenciju. On je ponudio racionalnu analizu kršćanske vjere i vjerovao da je takvo racionalno razumijevanje vjere nužno za razumijevanje religije same te da je, ustvari, religijska dužnost. Ovo je stajalište rezimirano u njegovoj poznatoj izjavi Credo ut intelligam, u značenju: Vjerujem kako bih spoznao, u kojem je nastojao reći da čovjek mora imati vjeru u Boga kako bi bio u mogućnosti razumjeti prirodu stvari, pa otuda i oslanjanje filozofije na Objavu. On je jedan od najznačajnijih zapadnjačkih mislilaca na polju promišljanja odnosa vjere i uma i jedan je od utemeljitelja tzv. zrele skolastike. Napisao je velik broj knjiga od kojih su među najpoznatijima djela Monolo- gion i Proslogion koja sadrže njegov poznati dokaz za Božiju egzistenciju. Napisao je, također, i druge metafizičke i teološke traktate koji se bave specifično vjerskim pitanjima, kao što je ono o prirodi Krista.

Sv. Bonaventura (1217. -1274.)

Sv. Bonaventura jedan je od najvećih teologa i filozofa kršćanstva. Talijanski franjevac, jedan od najvećih crkvenih učenjaka koji do dana današnjeg ostaje jednim od vodećih katoličkih autoriteta u interpretaciji kršćanske misli. Obrazovanje stječe na Pariškom sveučilištu gdje pristupa franjevačkom redu te izučava teologiju, oblast u kojoj će ubrzo postati vrlo značajan autoritet. On je osobito poznat po svom insistiranju da je potraga za istinom dio bogoštovanja. Napisao je tumačenja Biblije kao i Sentencije Petra Lombardskog, a bio je i iznimno upućen u filozofiju sv. Augustina i Aristotela kao i u islamsku filozofiju.

Težio je povezivanju ovih raznorodnih filozofskih škola u svojoj odbrani kršćanske misli. Sv. Bonaventura je bio i veliki mistik te je tako i autor jednog od najpoznatijih srednjovjekovnih traktata o misticizmu, Put misli ka Bogu, a istovremeno je branio kršćansku vjeru od napada onih racionalističkih filozofa koji su čak u to vrijeme nastojali prikazati premoć racionalnih modela misli nad načelima vjere.

Sv. Toma Akvinski (1224./25. - 1274.)

Bez sumnje, najpoznatiji i najutjecajnijij srednjovjekovni evropski mislilac, sv. Toma Akvinski, nazvan Anđeoski učitelj, rođen je na Siciliji. Obrazovao se u Parizu i postao član još jednog vrlo značajnog srednjovjekovnog kršćanskog reda, tačnije, dominikanskog reda. Školovao se zajedno s Al- bertom Velikim koji je bio pod snažnim utjecajem islamske filozofije i nauke i zagovornik Aristotelove misli u latinskom svijetu. Sv. Toma je podučavao u Parizu dugi niz godina braneći svoj stav o odnosu vjere i uma.

Suprotstavljao se i latinskim averoistima, naime, onim interpretatorima Ibni Rušda na Zapadu koji su naglašavali samo racionalistički aspekt misli ovog velikog islamskog filozofa, kao i onim kršćanskim misliocima koji su potpuno odbacivali racionalističku filozofiju. Sv. Toma je stvorio široku sintezu utemeljenu na aristotelizaciji kršćanske misli, snažno crpeći iz spisa Ibni Sine, El-Gazalija i drugih islamskih mislilaca te stvarajući Summa theologiae koja je svoj utjecaj zadržala do danas i koja je još uvijek najvažniji izvor katoličke teologije i filozofije. Njegova dva najpoznatija djela, Summa Theologiae i Summa Contra Gentiles najsnažniji su zbroj klasične katoličke filozofije i teologije i ubrajaju se među najznačajnija djela evropske misli.

Nakon sv. Tome, njegova škola mišljenja snažno se nastavila u 8./14. stoljeću, kroz ličnosti poput Dunsa Scotusa, no bila je, također, pod snažnom kritikom nominalista te je počela postepeno gubiti na snazi sve dok u 9./15. i 10./16. stoljeću novi val renesanse mišljenja započinje nadomiještati skolastiku u većini učenih središta Evrope. Skolastika je, ipak, osobito u formi tomizma, preživjela u znatnoj mjeri u Italiji i Španiji

sve do 10./16. i 11./17. stoljeća. Uz to, kroz utjecaj Španije, tomizam se proširio i u Južnoj Americi gdje se, pod njegovim utjecajem, javlja velik broj filozofa lokalnog značenja, no nije bio prisutan unutar glavne struje evropske filozofije koja se postepeno udaljila od sinteze vjere i uma, utemeljene od velikih teologa srednjeg vijeka, poput sv. Tome Akvinskog i sv. Bonaventure.

Moderno razdoblje

Za kratko vrijeme u doba renesanse, kako je skolastika postepeno gubila svoju središnju ulogu u evropskom filozofskom mišljenju, počinju se javljati raznorodni ogranci filozofije različite prirode. Određen je broj filozofa nastojao oživjeti drevne filozofije, osobito one Platona i hermetičara, neovisno o sintezi koju je stvorila živa kršćanska tradicija. Drugi su se okrenuli humanizmu i racionalizmu te se postepeno javljaju filozofske škole koje više nisu bile sastavni dio kršćanske sinteze, mada su pojedinačni filozofi bili još suviše blizu 'dobu vjere' a da bi bili u mogućnosti potpuno se okrenuti od svih načela kršćanstva.

Nismo u mogućnosti na ovome mjestu reći išta o mnogim važnim ličnostima renesansne filozofije, poput Ficina, Pico Della Mirandole, koji su imali izuzetno značajnu ulogu u usađivanju tekstova Platona i hermetičara u sklopu zapadnjačkog intelektualnog svijeta, ili o jednom Petrarki i Erazmu, očevima novog humanizma koji se, prirodno, okrenuo od teokratske i svete vizije tradicionalnog kršćanskog svijeta. Ono što radije želimo učiniti na ovome mjestu jeste osvrnuti se na neke od najvažnijih i ključnih figura moderne evropske filozofije, od kraja renesanse do danas, kako bismo potcrtali najistaknutije karakteristike filozofije u nekoliko posljednjih stoljeća, obilježenih humanizmom, racionalizmom, empirizmom i, kasnije, ideologijama 13./19. stoljeća, kao što su marksizam, te, konačno, pozitivizam, fenomenologija i egzistencijalizam u 14./20.stoljeću.

Prije nego se osvrnemo na pojedinačne ličnosti, nužno je rasvijetliti značenje i značaj humanizma, toliko karakterističnog za period renesanse i suvremene filozofije.

Evropski humanizam začet je u Italiji, a ne u Francuskoj ili Njemačkoj, naime, najvećim dijelom u Južnoj Italiji i na Siciliji, gdje su islamski utjecaj bili još uvijek vrlo živi. Nedavne spoznaje dokazale su usku vezu između islamskog edeba (adaba) i određenih aspekata tog humanizma u obostranom naglašavanju značenja knjige i znanja, retorike, sklonosti ka kićenom govoru kao i u mnogim drugim elementima. No, ova tijesna historijska veza ne smije pomutiti značenje pojma humanizam u svijesti muslimanskog čitaoca. Edeb ostaje uvijek unutar svijeta vjere i prepostavlja čovjeka kao slugu i namjesnika Božijeg, dok je humanizam u renesansi i modernoj filozofiji uopće sekularnog karaktera i označava

neovisnost čovjeka od Neba i njegovu "slobodu" na zemlji izvan zakona i odredaba Boga i objave, bez obzira što su neki autori govorili čak i o kršćanskom humanizmu. U svakom slučaju, kada u ovoj knjizi govorimo o humanizmu, tada imamo na umu sekularni humanizam.

Francis Bacon (1561. -1626.)

Mada se Francis Bacon, iznimno obrazovan kako u oblasti filozofije, tako i politike, ne smatra relevantnim za modernu filozofiju, kao što je slučaj s Descartesom i s još nekim uvaženim ličnostima njegovog vremena, njegova je važnost, ipak, izuzetna za razumijevanje središnjeg aspekta modernog svijeta, tačnije, oslanjanja na nauku kao na sredstvo moći te za razumijevanje filozofije koja počiva na takvom stajalištu. Bacon, engleski aristokrat obrazovan na Cambridgeu, uspeo se do položaja vrhovnog suca Engleske i Predsjednika Doma lordova (Gornji dom Parlamenta), prije nego je pao u nemilost, ali određeno mu je da odigra značajnu ulogu u političkom životu svog vremena. On je podržavao moćnu, centraliziranu državu kao i novčanu potporu države za razvoj nauke te ga mnogi smatraju ocem moderne britanske nauke. Težio je, ustvari, stvaranju "nove nauke” koja bi čovjeku podarila nadmoć nad prirodom kao i moć i dominaciju nad oko
linom. On je također naglašavao korisnost nauke. Napisao je velik broj poznatih i utjecajnih knjiga uključujući i zbirke eseja o različitim temama iz oblasti morala. Njegova je možda najznamenitija knjiga Novum Organum, u značenju: nova logika (novo oruđe). Zamišljena je kao vid odgovora na Aristotelov Organum koji je bio temelj klasične skolastičke misli. Bacon je i autor djela Novi Atlantis u kojem je iznio svoju viziju idealnog društva.

Bacon je pokazivao snažnu odbojnost prema metafizici te je uglavnom podržavao materijalističke grčke filozofe. Nastojao je opisati ono što je postalo poznato pod imenom "naučni metod", naglašavajući da prvo treba prikupiti podatke i izvršiti eksperimente kako bi se spoznale tajne prirode kroz organizirano promatranje i proučavanje. Mnogi ga drže utemeljiteljem "naučne metode", a veliki je Sir Isaac Newton izrazio svoj dug njegovom nauku. Dakle, najvažnije naslijeđe koje nam je ostavio Bacon nije iz oblasti čiste filozofije već iz filozofije i metodologije nauke. Od temeljnog je značaja i njegovo podržavanje nauke kao državnog pothvata, što će postepeno postati središnjim mjestom života evropske civilizacije.

Rene Descartes (1596. -1650.)

Više od Bacona, Renea Descartesa treba smatrati utemeljiteljem moderne filozofije. Francuski katolički filozof, dobro upućen u srednjovjekovnu misao, Descartes je također izučavao i matematiku.

No, ipak, on se vremenom udaljio od klasičnih formulacija srednjovjekovne filozofije kako bi pronašao novo utemeljenje za izvjesnost, na tragu njegova znamenitog metoda kartezijanske sumnje, koja ga je dovela do izjave: Mislim, dakle jesam (Cogito ergo sum). Ova najpoznatija tvrdnja je, u stanovitom smislu, temelj moderne filozofije u tome što postulira kognitivni (spoznajni) čin individue kao i ljudski um, neovisan od objave, kao krajnji kriterij istine i, čak, temelj egzistencije. Iz tog ga razloga mnogi drže ocem modernog racionalizma. Descartesova poznata djela Rasprava o metodi, Razmišljanja o prvoj filozofiji kao i Osnove filozofije, koja sadrže njegovu kosmogoniju, uzori su francuske proze i imali su neizmjeran utjecaj na suvremenu misao.

Descartes je zastupao znamenitu tezu dualizma na temelju kojeg se stvarnost sastoji od dvije dimenzije ili dvije supstancije: jedna pripada svijetu protežnosti ili svijetu materije, a druga svijetu svijesti ili misli. Otada nadalje, evropska filozofija je uvijek imala problema u razumijevanju odnosa između ova dva svijeta. Kasniji su se filozofi uvijek pitali kako jedna supstancija, koja je u misli, može upoznati onu drugu, u svijetu materije. Upravo iz ovog radikalnog dualizma proistječe kasnija podjela glavnine moderne filozofije u dva domena: u filozofiju materijalizma i onu idealizma, naime, u one koji drže supstanciju stvarnom, a drugi nestvarnom ili, nasuprot tome, u one koji vjeruju da je stvaran svijet duha ili "ideja", a drugi ga drže nestvarnim. U svakom slučaju, uloga je Descartesa neizmjerna u procesu utemeljenja moderne filozofije. Uz to, njegova matematizacija prostora kao i njegovo otkriće mnogih matematičkih ideja, osobito deskriptivne geometrije, bili su također od velikog utjecaja u usponu moderne nauke, mada su njegova otkrića iz oblasti fizike bila potpuno pobijena Newtonovim otkrićima, koja su prihvaćena kao norma, generaciju nakon Descartesa.

Thomas Hobbes (1588. -1679.)

Hobbes, slijedeći engleski filozof, smatran je ocem analitičke filozofije koja je postala toliko nadmoćnom u anglosaksonskom svijetu u toku ovog stoljeća. Marljivi student filozofije i logike na Oxfordu, otputovat će na Kontinent gdje će ga duboko impresionirati nauka Keplera i Galileja. Suprotstavljao se Aristotelovoj filozofiji i nauci te je s Baconom dijelio stajalište da znanje treba čovjeku udijeliti moć te poboljšati njegovo materijalno stanje. Pod utjecajem Galileja, Hobbes je nastojao primijeniti svoju filozofiju prirode i na čovjeka i na društvo te ga primarno treba smatrati filozofom svijeta, društva i ljudske prirode prije nego čiste metafizike ili epistemologije. Prvo Hobbesovo filozofsko djelo, Kratki traktati, bilo je napisano u geometrijskoj formi i pokušalo je objasniti osjete u vidu nove nauke gibanja. Hobbes je nastojao primijeniti svoju mehanicističku psihologiju i u domen etike kao i politike te je podržavao

snažan središnji autoritet u polju politike. Ušavši u političku arenu, protjeran je u Francusku gdje je, ustvari, i nastala glavnina njegovih filozofskih djela, uključivši i njegovu kritiku Descartesovih Razmišljanja. Najpoznatije je Hobbesovo djelo Leviathan koje zastupa tezu apsolutnog suvereniteta kao temelja političke filozofije. Hobbes je podupirao ideje koje su bile vrlo utjecajne u kasnijoj povijesti političke misli na Zapadu. Njegovi su ga neprijatelji optužili za ateizam, no on se smatrao empiristom, odanom svijetu zdravog razuma i onome što se može oćutjeti osjetima. Hobbes je držao "primarne kvalitete", tj, količinu stvarnom, a sve ostalo proizvodom materije i gibanja te se u tom smislu može smatrati materijalističkim filozofom.

Baruch de Spinoza (1632. - 1677.)

Filozof židovskog porijekla, rođen u Amsterdamu, Spinoza je protjeran iz sinagoge zbog svojih neortodoksnih stavova te je najveći dio svog života proveo u osami. Bio je snažno privučen Descartesovom filozofijom te je sastavio njen prikaz kako bi proširio njena načela. Njegovo najpoznatije djelo, Etika, objavljeno je nakon njegove smrti, a smatra se jednim od najvažnijih djela moderne filozofije. Spinoza je tragao za vrhovnim dobrom koje je za njega značilo posjedovanje ljudske prirode, savršeno svjesne svog položaja u univerzumu i u cjelokupnoj shemi stvari. Vjerovao je da se dio može razumjeti jedino u odnosu na cjelinu, a prvu je cjelinu nazvao "Bog - priroda". Zbog toga je bio optužen za panteizam i, ustvari, on i jest, tehnički govoreći, panteist jer poistovjećuje Boga s cjelokupnošću univerzuma.

Kritizirao je i kartezijanski dualizam, koji je odbacio kroza svoje naglašavanje cjelovitosti zbiljnosti, kao i Hobbesov empirizam. Spinoza nije, doslovno govoreći, židovski filozof. On prije pripada vodećoj struji suvremene evropske filozofije, no, istovremeno, određeni elementi njegove misli vraćaju nas klasičnoj židovskoj filozofiji koja je, naravno, bila u vrlo bliskoj vezi s klasičnom islamskom filozofijom u toku ranih stoljeća, a neki su od njenih ključnih predstavnika, poput Ibni Gabirola i Maimonidesa, čak svoja djela pisali na arapskom jeziku.

John Locke (1632. -1704.)

Nakon Hobbesa, Locke, također engleski filozof, preuzeo je zadatak odbrane pozicije empirizma te ga, nakon Hobbesa, treba smatrati najvažnijim empiristom u britanskoj filozofiji 10./16. i 11./17. stoljeća.

Bio je i filozof morala, s iskonskim zanimanjem za političku misao koja je snažno utjecala na utemeljitelje američke države kao i mnoge druge značajne političke pokrete 12./18.stoljeća. U toj je oblasti bio na suprotstavljenim polovima s Hobbesom braneći više prava ljudi nasuprot prava suverena (Hobbes zastupa tezu da vlast suverena mora biti

apsolutna - prim. prev.).
Locke, puritanskog porijekla, studirao je na Oxfordu, a potom posjećuje Kontinent. U Francuskoj je proučavao misao Descartesa, no njegovo je posebeno područje interesa bila politička praksa. Upravo je iz tog razloga bio na neko vrijeme izgnan u Holandiju gdje je počeo objavljivati svoje spise, od kojih je najznačajnije djelo Ogled o ljudskom razumu i Dva traktata o vlasti. Kasnije nastaje i njegovo djelo Razboritost kršćanstva u kojem je branio kršćanstvo od napada kritike. Pri kraju svog života napisao je komentar Poslanica sv. Pavla koje otkrivaju njegovo zanimanje za isključivo religijske sadržaje.
Locke je dao empirizmu najsnažnije utemeljenje u historiji britanske filozofije, formulirajući epistemologiju utemeljenu
na negaciji mogućnosti ljudske spoznaje stvarne, objektivne egzistencije različitih supstanci. On je naglašavao značaj ideje koja je sve ono što se javlja kao predmet spoznaje u trenutku kada čovjek misli. Sve te Lockeove "ideje" proizlaze iz iskustva i prema njemu, ne postoje tzv. 'urođene ideje'. Ljudski je duh, prema Lockeu, prvobitno tabula rasa, tj, prazan bijel papir bez ikakva sadržaja na sebi, na koji se ispisuju svi dojmovi (doživljaji, ideje) izvanjskog svijeta. Svijet se sastoji od stvarnih predmeta no koje upoznajemo tek kroz iskustvo, a sve ideje potiču bilo od osjeta bilo od promišljanja podataka izvedenih iz osjeta.
Najutjecajniji aspekt Lockeove misli jest njegova misao o društvenom ugovoru kojim pojedinac prevladava svoje prirodno stanje kako bi tvorio društveno tijelo. Taj se ugovor ne zasniva između vladara i podanika, kao što je to zamišljao Hobbes, već između slobodnih i jednakih ljudi. Otuda, vladar ne može postati tiraninom, a narod stječe pravo da ga smijeni ako takvim postane. Upravo je ovaj aspekt Lockeove misli postao vrlo utjecajan u zasnivanju demokratskih ideala. On se kristalizirao kroz Američku revoluciju kao i unutar same Engleske, a kasnije i u mnogim drugim dijelovima svijeta. Sa stajališta historije moderne misli, Lockea bi trebalo prvenstveno proučavati kao političkog filozofa.

Gottfrield Wilhelm Leibnitz (1646. -1716.)

Leibnitz je bio njemački filozof i matematičar, porijeklom iz Leipziga, gdje je ujedno i studirao. Jedan je od najistaknutijih metafizičara modernog doba i umnogome, među brojnim slavnim filozofima Zapada, najbliži tradicionalnoj filozofiji i metafizici koje dijele islam, kršćanstvo i druge tradicije. Bio je protestant u katoličkom okruženju te je odlučio napustiti domovinu i otputovati u Paris gdje je studirao nekoliko godina. U Berlin se vraća 1700.g. i postaje predsjednik Akademije nauka. Leibnitz je bio, ustvari, i uvaženi filozof kao i matematičar , jedan od otkrivača nauke računa.

Težio je usklađivanju tradicionalnih nazora o Bogu, čovjeku i prirodi s novim idejama proizašlim iz naučnih i filozofskih krugova. Prema njegovom mišljenju, Božija egzistencija i konačni cilj su nužni kako bi osigurali konačno objašnjenje za bilo koje pitanje. Vjerovao je da je svijet skladna cjelina koja služi Božijim ciljevima u skladu sa zakonima djelotvornog povoda. Odbijao je podjelu na duh i materiju, kao što je to učinio Descartes, i vjerovao je u monade, tj, cjeline od čijih se spontanih aktivnosti sastoji svijet. Leibnitz je pokazivao veliki interes za logiku i želio je stvoriti alfabet ljudskog mišljenja, sastavljajući enciklopediju ljudskog znanja. U temelju njegove filozofije, osnovnim principima njegove logike kao i studije alfabeta ljudskog mišljenja leži ideja preetabliranog sklada svih monada u univerzumu utemeljenom na uvjerenju da je Bog stvoritelj svega vidljivog.

Leibnitz je također bio vrlo zainteresiran za ono što će postati poznato pod imenom perenijalna filozofija i bio je prvi poznati zapadnjački filozof koji je koristio taj pojam. Taj je interes bio utemeljen na njegovu zanimanju za nezapad- njačke filozofije, uključujući islamsku, kao i kinesku misao. On je uvidio niz univerzalnih istina iza svih onih izraza tradicionalne filozofije, istina koje je on smatrao perenijalnim.

Opći principi njegove filozofije uključuju princip osobnosti, princip najboljeg, tj, Bog svojom mudrošću bira najbolju mogućnost, princip dovoljnog razuma, i metafizički nužne principe, kao što je sveopći zahtijev za postojanjem. Postoje, također, i principi reda, kao što su kontinuitet, načelo da svaka akcija uključuje i reakciju, jednakovrijednost uzroka i posljedice i ostale zakone ove vrste.

Većina Leibnitzovih djela izražena je u formi pisama, kratkih eseja i korespondencije, kao što je njegovo znamenito izmjenjivanje pisama s Clarkeom o pitanju njegovog i New- tonovog pogleda na fiziku i prirodu. Njegovo jedino veće djelo je Teodiceja koje treba smatrati njegovim temeljnim opusom. U svakom slučaju, Leibnitz je jedan od najznačajnijih filozofa 11./17. stoljeća i jedini koji je nastojao očuvati barem neku vezu sa svijetom tradicionalne metafizike i filozofije.

George Berkeley (1685. - 1753.)

Angloirskog filozofa i teologa, Georgea Berkeleya, mnogi smatraju empiristom, mada ne iste vrste kao što su to Locke ili Hobbes. Studirao je na Trinity College u Dublinu, gdje je razvio subjektivni idealizam sa kojim je kasnije poistovjećivan. Neki su ga, naime, smatrali ocem ne-materijalizma zbog njegova mišljenja da postoji samo opažatelj i opaženo, bez ikakvih među-ideja (apstraktnih ideja ili pojmova o stvarima). U svojoj Raspravi o principima ljudske spoznaje, koja je njegovo najpoznatije djelo, tvrdi da su svi predmeti osjeta (spoznaje) prisutni u duhu i potpuno odbacuje materijalne supstance.

On je također branio teizam nasuprot slobodnih mislilaca i deista, od svih onih koji su bilo negirali Boga, bilo Ga ograničavali samo na Stvoritelja ili tvorca Univerzuma, "režući" Mu ruke od upravljanja Vlastitom kreacijom. U Analizi: Govoru upućen nevjernom matematičaru, Berkeley snažno brani religiju od tvrdnji određenih raciona- lističkih naučnika.

Pred kraj svog života, nakon putovanja u Ameriku, Berke- ley se vratio u Irsku, gdje postaje biskup, a njegove su ideje i dalje bile vrlo utjecajne, osobito među onima sklonim idealističkoj filozofiji i, naravno, u oblasti religije. U moderno doba, u mnogim islamskim zemljama u kojima se zapadnjačka filozofija ozbiljno izučavala u školama, kao, npr. u Pakistanu i muslimanskom dijelu Indije, mnogi su muslimanski učitelji i filozofi, koji su nastojali iznaći način za odbranu religije od zapadnjačkih filozofskih stajališta, pribjegavali Berkelejevom opusu, te je, stoga, njegovo djelo poznato i u tom dijelu islamskog svijeta.

Franciois Marie Voltaire (1694. - 1778.)

Jedan od najpoznatijih francuskih filozofa i esejista, Voltaire, postao je poznat pišući protiv tiranije i braneći individualna prava.
Mada je obrazovanje stekao u jezuitskoj školi, postao je slobodni mislilac i, ustvari, on je arhetip evropskih slobodnih mislilaca 12./18. i 13./19. stoljeća koji su se okrenuli protiv religije. Voltaire je također pisao za glumište i autor je i brojnih rasprava o teatru, no bio je pod udarom kriti- ka svojih filozofskih i književnih protivnika zbog napada na religiju. On je, naime, bio protjeran u Englesku na određeno vrijeme gdje se ujedno i produbljuje njegov filozofski interes te je 1734.g. napisao svoja Filozofska pisma protiv etabliranih religijskih i filozofskih škola. Pred kraj svog života nastanio se u Švicarskoj gdje i umire. Njegovo je, bez sumnje, najvažnije filozofsko djelo Candide koje se smatra jednim od re- mek-djela francuske književnosti.

Voltaire je među slobodnim misliocima i racionalistima postao poznat kao veliki borac za ljudsku slobodu protiv religijskih predrasuda kao i borac za razum protiv diktata Crkve. Tako je i određen broj muslimanskih modernista bio privučen njegovim djelom, vjerujući da bi se i oni mogli okoristiti njegovim napadom na kršćanstvo, koristeći ga kao način odbrane svojih racionalističkih interpretacija islama protiv napada određenih kršćanskih pisaca i misionara. Voltaire je znao ponešto o islamu i pisao o njemu, no, njegovo je znanje bilo ipak suviše površno. Bio je, također, privučen i određenim aspektima islamske književnosti, tačnije, pisanjem perzijskog pjesnika Sa'dija, kojeg je smatrao uglavnom racionalnim etičkim piscem, a ne pobožnim muslimanom, što je on uistinu bio. Voltaire je zapamćen u povijesti ne samo kroz svoj isključivo filozofski rad već i kroz utjecaj koji je imao na

Francusku revoluciju i na ideje koje su iz nje proistekle.

Jean Jacques Rousseau (1712. -1778.)

Suvremenik Voltairea, Rousseau je također bio francuski filozof koji je, pak, glavninu svog života proveo u Švicarskoj gdje je i napisao najveći dio svojih djela koja će inspirirati vođe Francuske revolucije. Korijene vuče iz kalvinističke tradicije, no preobraća se u rimsko katoličanstvo. Veliko je zanimanje također pokazivao za književnost i muziku, te je napisao članak o muzici za Diderotovu Enciklopediju. Komponirao je i stanovit broj muzičkih komada, no bez većeg uspjeha.

U kasnijem periodu svog života, živeći u Genevi, tada glavnom središtu protestantske misli, Rousseau se ponovo okreće protestantizmu. Njegova su najznačajnija djela Emil ili o odgoju, te rasprava O društvenom ugovoru koja je izazvala političke bure i podigla protiv njega velik broj protivnika. Morao je, naime, napustiti zemlju i ponovo se vratiti u Englesku, vratiti se incognito u Pariš gdje je sastavio svoje znamenite Ispovijesti i gdje je, naposljetku, i umro.

Kao i u slučaju Voltairea, i Rousseauov je utjecaj neizmjeran, kako u polju filozofije, tako i u praktičnim političkim pokretima, osobito u toku Francuske revolucije, a visoko ga je poštovao i značajan broj utemeljitelja Sjedinjenih Država. I Rousseauove su ideje o odgoju izvršile veliki utjecaj i bile proučavane od velikog broja muslimanskih pedagoga u toku proteklog stoljeća.

Francuski enciklopedisti

Dvanaesto/osamnaesto stoljeće bilo je svjedokom trijumfa racionalizma, osobito u Francuskoj, gdje se i javlja grupa filozofa snažne racionalističke sklonosti, odanih modernoj nauci i koja je snažno naglašavala humanizam i deizam. Ta je grupa postala poznata pod imenom Francuski enciklopedisti. Pod vodstvom Denisa Diderota (1713. - 1784.), potpomognuti od nekih vodećih ličnosti, kao što je bio naučnik D'Alam- bert ili filozofi Rousseau i Voltaire, započinju sastavljati En- ciklopediju s ciljem okupljanja svog ljudskog znanja i iznošenja na vidjelo veličine ljudske civilizacije nasuprot etabliranoj religiji i monarhiji, u snažnoj antitradicionalnoj perspektivi. Prvo izdanje, sastavljeno od 35 knjiga, nazvano je jedanostavno Enciklopedija . To djelo bilo je jedno od najvažnijih djela tog vremena, koje je naglašavalo vodeću ulogu ljudskog uma nad svim religijskim i, čak, političkim autoritetima. Važnost djela Enciklopedista i ideja koje su iznijeli i dalje je vrlo živa na Zapadu i predstavlja temelj modernog Svijeta, mada su, sa same filozofske tačke gledišta, u mnogim pitanjima bili osporeni, a njihovi argumenti odbačeni od strane mnogih filozofa 13./19. stoljeća.

David Hume (1711. -1776.)

Jedan od najutjecajnijih britanskih filozofa, Škot David Hume bio je istovremeno historičar, ekonomist i filozof, poznat po skepticizmu i empirizmu. Kao jedna od vodećih ličnosti škole empirizma u Engleskoj, Hume je ograničio spoznaju na iskustvo ideja i dojmova čiji se konačni izvor ne može provjeriti. Rane godine svog života proveo je u Edinburghu, no, poput Lockea, u kasnijoj fazi svog života putuje u Francusku, gdje je napisao jedno od svojih najpoznatijih djela, Raspravu o ljudskoj prirodi, u kojem je razvio cjelokupni filozofski sistem koji je, ipak, kasnije odbacio proglasivši ga mladalačkim radom. Potom se vraća u Englesku i 1741. i 1742. godine piše rasprave o moralu i političkoj filozofiji, a ubrzo nakon toga i svoja najpoznatija djela, Istraživanje o ljudskom razumu i Istraživanje o principima morala. Autor je, također, i Povijesti Engleske, a vodio je i brojne polemike s Rousseauom.

Hume je u kasnijoj historiji filozofije poznat po svom radikalnom odbijanju mogućnosti ikakve deduktivne nauke i uzročnosti. Tvrdio je, nešto poput eš'arijskih teologa u islamu, da utjecaj jednog događaja na razum, za kojim slijedi drugi događaj, budi u nama ideju uzročnosti. Pa ipak, za razliku od El-Eš'arija koji su Allahovu Volju držali vezom koja dovodi u uzročno-posljedični odnos ono što se pred nama javlja, Hume nije vjerovao u postojanje ikakvog odnosa između onoga što nazivamo uzrokom i onoga što nazivamo posljedicom, izuzev uobičajenih asocijacija koje prepoznajemo kao uzročnost. Tvrdio je da se uzročnost jednostavno zasniva na uvjerenju i ne može se potvrditi ni empirijskom metodom ni razumom.

Hume je prevenstveno utjecao na one mislioce koji drže filozofiju induktivnom naukom ljudske prirode i koji smatraju da čovjeka primarno određuju osjetilne i praktične karakteristike, a manje razum. Upravo će taj aspekt Humeove misli utjecati na Immanuela Kanta, Augusta Comtea, Johna Stewarta Milla kao i na ostale britanske filozofe, poput utilitaris- ta Jeremyja Benthama. U posljednjih nekoliko desetljeća Hume je visoko cijenjen u anglo-saksonskoj filozofiji od strane pozitivista zbog svoje antimetafizičke pozicije kao i odbacivanja cjelokupne deduktivne **filozofije.**

Immanuel Kant (1724. -1804.)

Od mnogih smatran najvećim njemačkim filozofom, Im- manuel Kant ostavio je snažan utjecaj u oblasti teorije znanja, etike i estetike. Čitav je svoj život proveo u Koenigsbergu, u Njemačkoj, vodeći miran i povučen život. Prije nego što je bio privučen filozofijom, studirao je teologiju, Nevvtonovu fiziku i matematiku. Započeo je s napadima na Leibnitzovu filozofiju koja je bila popularna u Njemačkoj u to doba, a nakon 1770. g. kada je imenovan pročelnikom odjela za filozofiju i logiku na Sveučilištu

u Koenigsburgu, počeo je pisati svoja glavna djela, Kritiku čistog uma, Kritiku praktičkog uma i Kritiku moći suđenja. On je otac takozvane kritičke filozofije. Ta filozofija stremi preispitivanju granica samog uma, filozofija koju je Kant nazivao kritičkom ili transcendentalnom.

Kant je došao do zaključka da ljudski um ne može spoznati bit stvari, odnosno ništa u svom krajnjem smislu (stvar o sebi). Težio je da od filozofije učini nauku i vjerovao je da naše opažanje predmeta u vremenu i prostoru rezultira iz činjenice što um nameće kategorije vremena i prostora svijetu koji nas okružuje. Kant je smatrao da ljudski um ne može doseći spoznaju ili, ustvari, dokaz Božije egzistencije te da se Boga može spoznati samo praktičkim, a ne čistim umom. Naglasio je značaj etike, oblast kroz koju je postao osobito poznat u kasnijim stoljećima.

Nakon njegove smrti, kantizam je postao poznatom školom mišljenja, osobito u Marburgu. Tu su školu kasnije oživjeli u 13./19. i 14/20. stoljeću filozofi, poput neokantovca Ernsta Cassirera, a utjecala je čak i na Martina Heideggera. U svakom slučaju, ideja kritike samog uma i utemeljenja tzv. kritičke filozofije od strane Kanta označava važnu tačku u historiji zapadnjačke misli. Treba je smatrati razvođem nakon kojeg se filozofija postepeno okretala od perioda racionalizma ka razdoblju ideoloških filozofija, kao i pobunom protiv uma koja se javila u zapadnjačkoj misli 13./.19.stoljeća.

Kantova filozofija privukla je i velik broj muslimanskih mislilaca. Njegova su djela bila prevedena na arapski, perzijski i turski jezik, a prvi susret islamske sa zapadnjačkom filozofijom u prošlom stoljeću javio se u formi odgovora perzijskog filozofa Mulla 'Alija Zunuzia na neke Kantove ideje, u djelu Badayi' el-hikam.

Hegel i njemački idealizam

U 13./19. stoljeću javila se u Njemačkoj vodeća nova filozofska škola, pod imenom objektivni idealizam, a uz koju se vežu imena Friedricha Schellinga i Johanna Fichtea. Osnovna teza ove škole je da se zbiljnost može spoznati te da je ona u svom konačnom obliku idealističke, a ne materijalne prirode. Najznačajnija ličnost ove važne škole je, nesumnjivo, Hegel.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770. - 1831.)

Hegel, otac njemačkog idealizma, razvio je tzv. dijalektičku filozofiju, tj. filozofiju zasnovanu na dijalektičkom kretanju od teze ka antitezi te potom ka sintezi teze i antiteze. Taj je dijalektički tok ideja postao temeljem hegelijanizma. Mada pod utjecajem Kanta, Hegel nije prihvatio Kantovo ograničenje uma te je napisao vlastito djelo naslovljeno Fenomenologija duha kako bi dokazao mogućnost uma da spozna

zbiljnost. Njegova dijalektička logika razvijena je u djelu Nauka logike, jednom od temeljnih djela hegelijanske filozofije.

Hegel je također iscrpno pisao o filozofiji povijesti, koju je smatrao važnom granom same filozofije, kao i o pravu i estetici. Smatrao je da se filozofija treba baviti cjelinom, a ne dijelovima te da se temelji na procesu dijelektike uslijed čega viši entiteti izrastaju iz sukoba onih nižih, što konačno vodi do apsolutne ideje. Ovaj proces manifestiranja Apsoluta u povijesti može se iščitati u procesu koji je trajao od plemenske organizacije do potpuno uređene države. Cjelina realiteta je, ustvari, racionalna i može se racionalno spoznati.

Hegel je primjenjivao svoju dijalektiku u svakoj oblasti; od religije do politike, od umjetnosti do historije, stvorivši, tako, jedan od najsveobuhvatnijih filozofskih sistema svih vremena na Zapadu. Njegova misao o manifestaciji Apsoluta u povijesti ne smije se, ipak, miješati s tradicionalnim postu latima o Objavi ili pojavljivanju Univerzalnog Čovjeka, povezanih u islamskom ezoterizmu s unutrašnjom Zbiljnošću Muhammeda (a.s.), kao što čine neki moderni muslimani i zapadnjački naučnici i mislioci.

Nakon Hegela, mnogi su ga njegovi sljedbenici smatrali protestantskim kršćaninom i pristalicom Pruske države. No, ipak, njegov je utjecaj zamjetan i kod tzv. lijevih hegelijanaca, kao što je bio Feuerbach, koji je pružio ateističku interpretaciju hegelijanizma i koji je bio sam blizak marksizmu, kao i kod 'desnih' hegelijanaca koji su bili usko povezani s religijskim krugovima u Njemačkoj. Hegelijanizam je također bio utjecajan u Engleskoj, Americi i Italiji gdje su mnogi filozofi bili privučeni svetim i idealističkim aspektima njegove filozofije, poput J. E. Moorea u Engleskoj, J. Roycea u Americi i B. Crocea u Italiji. Mada je Hegel bio zasjenjen usponom po- zitivizma u kasnom 13./19. i ranom 14./20. stoljeću, ponovo je počeo snažno privlačiti pažnju i u Evropi i u Americi u posljednjih nekoliko desetljeća.

Arthur Schopenhauer (1788. - 1860.)

Schopenhauer je bio suvremenik Hegela i snažno se suprotstavljao njegovom idealizmu. On je, naime, razvio ono što je zvao metafizičko polje, kako bi se izravno suprotstavio hegelijanskom idealizmu. Mada ni približno utjecajan kao Hegel u ondašnjoj Njemačkoj, ipak je počeo privlačiti pažnju kasnijih egzistencijalista u 14./20. stoljeću. Schopenhauer je prvobitno započeo studij fizike da bi se kasnije okrenuo izučavanju filozofije Platona i Kanta. Nakon završetka studija odlazi u Weimar gdje se susreće s Goetheom s kojim postaje blizak prijatelj, a ujedno se upućuje i u indijsku filozofiju (Vedanta i hinduski misticizam). Upanišade, svete spise hinduizma, smatrao je temeljem svoje filozofije te je on, tako, prvi vodeći evropski filozof modernog razdoblja u čijem se

djelu uočava utjecaj orijentalne misli. Podržao je Gothea u njegovoj raspravi s Netwonom o prirodi boja.

Schopenhauerovo je glavno djelo Svijet kao volja i predodžba, u kojem napušta središnju ulogu razuma, kao što je bio slučaj u hegelijanskom sistemu, u korist moći intuicije, kreativnosti te, čak, iracionalnog. Upravo je taj aspekt njegove misli imao utjecaja na moderni egzistencijalizam kao i na psihologiju i antropologiju. Schopenhauer je također snažno utjecao na njemačku umjetnost i književnost, a privlačio je i velik broj muslimanskih mislilaca i pisaca koji su studirali u Evropi početkom ovog stoljeća.

Soren Kierkegaard (1813. - 1855.)

Kierkegaard, najpoznatiji danski filozof, bio je jedan od glavnih kritičara hegelijanskog racionalizma i ličnost koju mnogi smatraju ocem egzistencijalizma. Bio je odgojen u strogom luteranskom duhu i uvijek duboko uključen u pitanja religije. Studirao je i teologiju i filozofiju i njegovo glavno djelo Ili - ili naglašava značaj izbora i slobodne volje u ljudskom životu. U djelima, Strah i drhtanje i Ponavljanje bavi se pitanjem vjere i paradoksa koje ona uzrokuje u životu čovjeka, u svijetu u kojem religija nije općeprihvaćena. Njegovi Filozofski fragmenti predstavljaju kršćanstvo kao oblik egzistencije utemeljen na slobodnoj volji i napadaju preov- lađujuću hegelijansku filozofiju utemeljenu na determinizmu. U svome djelu Pojam tjeskobe širi pojam slobode na domen psihologije te mnogi, stoga, ovo djelo smatraju prvijencem u oblasti "duboke psihologije". Konačno, u Stadijima na životnom putu, jednom od njegovih najzrelijih djela, Kierkegaard uvodi razliku između estetičkih, etičkih i religijskih stilova života. I, naposljetku, u svom zaključnom ne- naučnom postscriptumu Filozofskih fragmenata, svom najznačajnijem filozofskom djelu, on iznova napada hegelijanski pokušaj stvaranja široke sinteze egzistencije unutar sistema.

Kierkegaard je kritizirao Hegelovu epistemologiju te cijenio subjektivizam nad objektivizmom, što je znak egzistencijalističkih nazora 14./20. stoljeća. Značajan je dio svog života također proveo napadajući etabliranu Crkvu za koju je vjerovao da je napustila Krista, dok je sam Kierkegaard istovremeno bio iskonski vezan uz religijska pitanja. Njegovi nazori nisu isprva bili ozbiljno prihvaćeni, no vremenom postaju poznatiji, osobito nakon Drugog svjetskog rata, kada postaje utjecajnom filozofskom ličnošću s obje strane Atlantika.

Karl Marx (1818. - 1883.)

Općepoznati njemački politički teoretičar, sociolog i ekonomist, autor djela Kapital, a zajedno s Friedrichom Engelsom i djela Komunistički manifest, Marx nije, u doslovnom smislu riječi, filozof već teoretičar

društvenih pojava mada je izvršio izuzetan utjecaj na određene političke i filozofske krugove. Studirao je historiju i filozofiju i bio je pod utjecajem Hegela kao i socijalističkih ideja i djela, osobito nakon dolaska u Pariš. Za vrijeme svog egzila u Bruxellesu napisao je djelo Komunistički manifest koje sadrži njegovu cjelokupnu društvenu filozofiju. Potom se vraća zakratko u Njemačku gdje su, kao posljedica socijalističke revolucije 1848. g. njegove ideje postale ponešto prihvatljivije. No, ubrzo je iznova prisiljen napustiti domovinu te odlazi, ovaj put, u Englesku gdje će provesti preostali dio svoga života i gdje će napisati svoj magnum opus, Kapital, u kojem je iznio analizu ekonomije kapitalizma.

U ovome djelu Marx je razvio misao da je čovjekova egzistencija utemeljena na njegovoj kreativnosti da stvaralački oblikuje predmete prirode i proizvede dobra, a otuda - cjelokupna bi vrsta trebala uživati u plodovima toga rada. No, prema Marxu, ovo pravilo ne vrijedi otkada je radnička klasa podjarmljena od klase koja posjeduje kapital. Iz toga proizlazi i stalni sukob između radnika koji rade i 'buržoazije' koja posjeduje kapital. Marx je tvrdio da je cilj povijesti stvaranje besklasnog društva, cilj koji se mora ostvariti revolucijom. Također je smatrao da je cjelokupna povijest bila utemeljena na borbi različitih klasa, a na osnovu ekonomskih elemenata.

Marx je vjerovao da je ispravio Hegelovu ideju dijalektičke filozofije smatrajući dijalektički proces potpuno materijalnim. Razvio je, tako, učenje danas poznato pod imenom dijalektički materijalizam koje je bilo filozofski temelj komunizma, a i dalje je za sljedbenike komunističke ideologije kao i za one koji su marksisti po svom filozofskom opredjeljenju. Mada je iskazao veliku brigu i suosjećanje za siromašne, Marx je gajio snažno antireligijsko i ateističko osjećanje i vjerovao je da je religija, koju je nazivao 'opijumom naroda', bila jedan od glavnih elemenata koji su uzrokovali podvrgavanje jedne klase ili grupe ljudi od strane druge i bila, tako, izvorom društvene nepravde.

Henri Bergson (1859. -1941.)

Francuski filozof Bergson također je jedan od poznatih kritičara hegelijanizma, a razvio je tzv. filozofiju života i među prvima je unaprijedio evolucionizam u filozofsku formu. Većinu svog života proveo je u Parisu gdje je i završio školovanje. Prvobitno sljedbenik mehanicističke filozofije, mijenja svoje stajalište i počinje razlikovati vrijeme i trajanje, što je vidljivo u njegovom poznatom djelu Vrijeme i slobodna volja: rasprava o neposrednim datostima svijesti. Branio je načelo slobodne volje nad determinizmom proklamiranim kroz Hegelovu filozofiju kao i kroz još neke sistematizirajuće filozofije toga vremena. Bergson je također želio prikazati odnos tijela i duha u djelu Tvar i sjećanje. Godine 1900. postaje profesor na College de France gdje je

bio iznimno popularan među katolicima kao i u ostalim filozofskim krugovima. Tih godina nastalo je i njegovo slavno djelo Stvaralačka evolucija koje otkriva utjecaj biologije i Darwinove evolucije na njegovu misao. Vjerovao je da je osnovni mehanizam evolucije ono što je on nazivao elan vital, tj. životni impuls koji dovodi do procesa promjene i transformacije u prirodi. Bergsonovo posljednje djelo, Dva izvora morala i religije razmatra inteligenciju i intuiciju kao izvore na kojima se te melje i moral i religija. U ovom, kao i u ostalim kasnijim radovima, Bergson se približio katoličanstvu, a udaljio od koncepta elan vital-a. Zbog njegovog suprotstavljanja racionalizmu i ideološkim postavkama 13./19. stoljeća i njegovom snažnom naglašavanju uloge intuicije, Bergson je privukao pažnju značajnog broja muslimanskih mislilaca kasnog 13./ 19. i 14./20. stoljeća, a neki su uvaženi mislioci, poput Muhammeda Iqbala, vrlo često govorili o njegovom djelu.

Friedrich Nietzsche (1844. - 1900.)

Jedan od njemačkih filozofa 13./20. stoljeća koji je izvršio snažan utjecaj na misao 14./20.stoljeća, Nietzsche, svoju je karijeru započeo kao student filologije u Baselu. Godine 1872. napisao je djelo Rođenje tragedije u kojem raspravlja o dihotomiji između, kako je on to nazivao, apolonskog i dio- nizijskog modela mišljenja. Ovo djelo naišlo je na velik broj sljedbenika među piscima 14./20. stoljeća. Godine 1879. povlači se sa sveučilišta i ta godina predstavlja početak razdoblja u kojem će napisati najveći broj svojih najpoznatijih djela, među kojima i Tako je govorio Zaratustra, S one strane dobra i zla i Genealogija morala.

Nietzsche je bio strog kritičar suvremene kulture i kršćanstva svog vremena, onako kako se ono tada prakticiralo. Prepoznao je duhovno siromaštvo koje ga je okruživalo te je govorio o 'smrti Boga'. Vjerovao je da je jedino rješenje pojava ljudi koji bi bili s one strane morala i uobičajenih kriterija dobra i zla i koje je on nazivao 'nadljudima'.

Nietzsche je pisao u snažno poetskom stilu, osobito djelo Tako je govorio Zaratustra, te je izvršio snažan utjecaj kako na književne, tako i na filozofske krugove 20.stoljeća. Bio je obdaren snažnom intuicijom, a istovremeno je bio obuzet nadnaravnim psihološkim predispozicijama te ga je jedan suvremenik, inače tradicionalni autoritet, nazvao 'pros- vijećenim psihopatom'. No, ipak, mnogi ga drže jednim od 'proroka' suvremene misli kao i promišljanja uvjeta čovjekove egzistencije u 14./20. stoljeću, jedinstvenim misliocem koga je rijetka intuicije obdarila mogućnošću prepoznavanja (duhovnog) siromaštva suvremene civilizacije kao i duhovnog nazadovanja kojem je, uslijed toga, bio podređen suvremeni čovjek.

Što se tiče islamskog svijeta, Nietzscheov je utjecaj vidljiv u određenim krugovima, osobito u djelu Muhammed Iqbala koji se često

poziva na njega u svojim djelima, kao na svog glavnog sugovornika sa Zapada.

Edmons Husserl (1859. -1938.)

Još jedna značajna ličnost njemačke filozofije, Husserl, utemeljitelj je tzv. fenomenologije, jednog od najraširenijih filozofskih pravaca 20. stoljeća. Želio je filozofiju pretvoriti u striktnu nauku, opisujući i analizirajući svijest i dokidajući suprotstavljanje empirizma i racionalizma. Židovskog porijekla, Husserl se okreće katoličkoj filozofiji pod utjecajem svog učitelja Brentana, a studirao je zajedno filozofiju i matematiku. U kasnijoj fazi svog života, za vrijeme boravka u Beču, preobraća se u luteranstvo i počinje predavati filozofiju usmjeravajući svoju pažnju ka psihološkim temeljima matematike. Ta su proučavanja rezultirala nastankom djela Logička istraživanja koja je Husserl počeo opisivati kao fenomenološka.

Husserl je smatrao fenomenologiju univerzalnom naukom, utemeljenom na metodologiji koju je on nazivao fenom- enološkom redukcijom, tj., usmjerenošću ka nepomućenom osnovnom iskustvu koje vodi do (spoznaje) biti stvari i djelovanja kojim esencije postaju svjesne. U svome djelu Ideje: Opći uvod u fenomenologiju, koje nikada nije dovršeno, izložio je svoj program i pružio sistematski uvid u svoj metod.

Kasnije je Husserl smatrao fenomenologiju obnoviteljem duhovnog života. U svome djelu Prva filozofija tvrdio je da fenomenologija opravdava, brani život i vodi ka ostvarivanju čovjekove etičke samostalnosti. Njegovo posljednje djelo Kriza evropskih nauke i transcendentalna fenomenologija govore o značaju fenomenologije i samostalnosti duha u zbrci vremena.

Ustvari, ovo je djelo bilo napisano u sjeni Hitlerove Njemačke i jedno je od posljednjih slobodnih filozofskih glasova u to vrijeme i u toj zemlji. Husserl je izvršio neizmjeran utjecaj u Njemačkoj, a kasnije i u Americi i Engleskoj, a sve do današnjeg dana fenomenologija je, protumačena od brojnih kasnijih filozofa, jedan od najutjecajnijih duhovnih orijentacija našeg stoljeća na Zapadu.

Sigmund Freud (1856.-1939.) i psihoanalitičari

Mada nije bio filozof, Freud, austrijski liječnik i utemeljitelj psihoanalize, jedna je od najutjecajnijih ličnosti ovog stoljeća na Zapadu. Rođen u židovskoj obitelji, Freud je bio zarana privučen filozofijom, mada se kasnije oprijedijelio za studij medicine, u kojoj postaje poznat u polju neurologije i proučavanju rada moždane stanice. Postepeno se, ipak, njegov interes usmjerava ka psihološkim aspektima neuroloških proučavanja te 90-tih godina XIX. stoljeća počinje razvijati svoje psihoanalitičke teorije i koautor je djela Istraživanja histerije 1895. g.

Godine 1900. nastalo je njegovo najznamenitije psihoanalitičko djelo Tumačenje snova u kojem je istakao ono što je smatrao značenjem podsvjesnog. Freud je naglasio svoja stajališta koja se tiču uloge represije, prikrivenih želja i djetinjih izvora sadržaja nesvjesnog, dominiranih seksualnim nagonima i neprijateljstvom prema roditeljima, vezanim uz ono što je on definirao kao Edipov kompleks (tj. seksualni nagon prema roditelju suprotnog spola i ljubomorna mržnja prema suparničkom roditelju).

Kako bi propagirao svoje teorije, Freud je utemeljio Bečki krug kojem su se pridružile i neke poznate ličnosti, poput Alfreda Adlera.

U prvo vrijeme njegovi stavovi bili su kritizirani, a njegova je knjiga Tri rasprave o teoriji seksualnosti bila snažno ismijana. No, Freud je ipak nastavio svoju praksu, podučavao je i pisao o psihoanalizi koju je počeo primjenjivati i na druge oblasti. U svojoj knjizi Totem i tabu nastojao je podvrći psihoanalizi stanje 'primitivnog čovjeka' dok je u djelu Budućnost jedne iluzije snažno napao religiju, smatrajući strah i nadu temeljima vjerovanja u Boga i besmrtnost. U knjizi Mojsije i monoteizam otišao je tako daleko da je negirao da je Mojsije bio Židov i tvrdio da je bio Egipćanin koji je naučio doktrinu monoteizma od Ikhnatona. Ovo je djelo okrenulo protiv njega mnoge Židove-vjernike od kojih su mnogi ranije bili njegovi poštovatelji.

U kasnijoj fazi svoga života Freud je oblikovao novu teoriju duha, utemljenu na temeljnim kategorijama instinkta života i smrti kao i na podjeli duha na id, ego i super-ego. Smatrao je da je napetost između ega i super-ega izvor onoga što se zove svijest. On je negirao čovjekovu moralnu odgovornost i naglašavao je učinak nesvjesnih sila koje određuju ljudsko djelovanje. Negirao je i besmrtnost duše i ograničio je Duh na psihu. On je, naime, začetnik gotovo najsnažnijeg antireligijskog tumačenja ljudske prirode u suvremenom svijetu kao i utemeljitelj psihoanalitičke prakse koja je zamijenila religiju u životima mnogih ljudi. Psihoanalitičar je postao, zajedno uz naučnika, novim svećenikom suvremenog svijeta, a religijska i duhovna zbiljnost svedene su na psihološke fenomene kojima se treba baviti kroz novoutemeljene tehnike psihoanalize.

Mnogi su se psihoanalitičari udaljili od Freuda, a među njima je najznačajniji Carl Gustav Jung koji se mnogo snažnije zanimao za religijski simbolizam i mitove od Freuda. No, i Jung je arhetipove smjestio u domenu 'kolektivne pod- svjesti' čovječanstva i odbijajući jasno razlikovanje između duha i psihe. Pa ipak, dao je dodatan doprinos procesu psi- hologizacije duhovne stvarnosti, tako karakterističnom za suvremeni svijet. Posljednjih godina Freudov utjecaj počeo je slabiti i mnogi danas nastoje stvoriti humaniju psihologiju i psihoanalizu, neki se čak okrećući i istočnim duhovnim tehnikama. No,

utjecaj metoda i misli koje je prvotno prakticirao Freud dokidajući religijski značaj života, ograničavajući veličinu ljudske duše na podsvjesne komplekse, uglavnom seksualnog porijekla, i negirajući zbiljnost duha, svodeći ga na psihičke sile, i dalje postoji u suvremenom svijetu.

Alfred North Whitehead (1861. -1947.)

Jedan od najistaknutijh filozofa našeg stoljeća, osobito u Americi, Alfred North Whitehead, bio je engleskog porijekla i proveo je prvu polovicu svog života u Engleskoj gdje je studirao matematiku i filozofiju. Kasnije je, a prije svog odlaska u Ameriku, gdje će posljednju polovicu života provesti na Harvardskom sveučilištu, podučavao na Cambridgeu te na Londonskom sveučilištu. Whitehead je prvobitno bio privučen Katoličkom crkvom, mada nikada ne postaje i njezin član. Naime, mada je čitav svoj život bio snažno zainteresiran za religijska pitanja, odbio je priključiti se ijednoj organiziranoj religijskoj instituciji. Njegova rana djela uglavnom su iz oblasti matematike i upravo je kao matematičar upoznao svog studenta Bertranda Russella s kojim će zajedno napisati djelo Principia Mathematica, koje će sastavljati sve do 1910. g. Ovo ključno djelo ostaje jednim od temeljnih tekstova našeg stoljeća iz oblasti filozofije matematike kao i odnosa između matematičke i formalne logike. Whiteheada su također snažno zanimali temelji fizike te je, u tom smislu, autor djela Istraživanje o načelima prirodnog saznanja, nakon kojeg je slijedilo djelo u kojem se bavi pitanjima fizike na nematematički način, Koncepcija prirode.
Za vrijeme svog boravka u Americi, Whitehead je napisao glavninu svojih djela iz oblasti metafizike, počevši sa Nauka i suvremeni svijet, u kojem je izložio kritiku naučnog materijalizma, pa sve do djela Proces i zbilja, koje je, možda, njegovo najznačajnije djelo, u kojem je razvio misao o procesnoj filozofiji, filozofiji koja zbilju u cjelini promatra na način neprekidnog ponovnog javljanja. Njegovo posljednje važno djelo, Vratolomije ideja, sažima njegova stajališta o Bogu, čovječanstvu i Univerzumu. Whitehead je poznat ne samo kao utemeljitelj procesne filozofije već i procesne teologije, a te su misli imale značajan utjecaj u Americi, ponajviše zahvaljujući Charlesu Hartshorneu, slavnom Whiteheadovom učeniku i američkom filozofu koji je nakon smrti svog učitelja nastavio širiti njegovo učenje.

Bernard Russell (1872. - 1970.)

Bertrand Russell, rani Whiteheadov učenik, jedan je od najpoznatijih britanskih filozofa i logičara 20. stoljeća. Istovremeno i matematičar i filozof, bio je, također, aktivan i u oblasti politike, osobito potkraj svog života. Glavnina njegove kasnije slave, ustvari, počiva na njegovoj

političkoj i društvenoj aktivnosti prije nego na isključivo filozofskim radovima kojima je stekao slavu ranijih godina.

U ranom periodu svoga života, Russell je postao religijskim skeptikom i ostao je to do kraja svog života. Upravo je na Cambridgeu, studirajući filozofiju, počelo njegovo zanimanje za temelje znanja. Prvobitno pod utjecajem idealista, poput G. E. Moorea, sve se više okretao empirizmu, pozitivizmu i materijalizmu i ostat će pozivitistom čitav svoj život.

U svojim djelima Istraživanje značenja istine i Ljudsko znanje, njegovi dosezi i granice, Russell je nastojao sjediniti i ograničiti na najjednostavniji izraz zahtjeve ljudskog znanja. U Matematičkom načelu istraživao je odnos između filozofije i matematike koje je vrhunac doseglo u zajedničkom radu koji je objavio s Whiteheadom, Principia Mathematica. Izvršio je snažan utjecaj i na analitički pokret kao i na učenje o logici, općenito, u toku 14./20. stoljeća.

Russell je, također, i autor znatnog broja popularnije literature, kao što su: Povijest zapadnjačke filozofije, Zašto nisam kršćanin, Autobiografija koje su ga učinile slavnijim i utjecajnijim od ostalih filozofa u nefilozofskim krugovima. On sažima dominaciju pozitivističke filozofije koja se odbija baviti bilo kojim predmetom koji se ne može logički ili operativno definirati i otkriva snažan antimetafizički otklon kao i suprotstavljanje religijskim i duhovnim pitanjima koja su stoljećima poticala izniman interes tolikog broja filozofa. Ovaj tip filozofije dominirao je na britanskim i američkim sveučilištima u toku nekoliko posljednjih desetljeća. Uslijed te činjenice, Russell je izvršio utjecaj na znatan broj muslimanskih pisaca i filozofa koji su se školovali u Americi ili Britaniji, za razliku od kontinentalnog dijela Evrope gdje su egzistencijalizam i fenomenologija bili, do današnjeg dana, vodeći filozofski pravci.

Martin Heidegger (1889. -1976.)

Njemački filozof Martin Heidegger, koji je bio učenik Husserla, nesumnjivo je najznačajniji njemački filozof ovog stoljeća koji se javio nakon njega. Ostao je vodeći autoritet filozofije kontinentalnog dijela Evrope, a njegov se utjecaj proširio i u Americi u toku posljednjih nekoliko desetljeća mada anglo-saksonska filozofija, u Engleskoj kao i Americi, ostaje i dalje pod vodećom dominacijom logičkog pozitiviz- ma. Heidegger je bio oštri kritičar suvremene tehnologije i tehnološkog društva te jedan od vodećih predstavnika tzv. egzistencijalizma. U ranoj fazi svog obrazovanja privučen je vjerom, proučavanjem katoličke teologije i srednjovjekovne filozofije, u čemu je osjetan utjecaj Brentana, kao i rane grčke misli, koju je izučavao na nizu značajnih djela. Na njega su utjecaj izvršili ne samo njegov učitelj Husserl već i Kierkegaard i Nietzsche.

Heidegger je vjerovao da je cjelokupna zapadnjačka filozofija krenula

krivim pravcem u svom razumijevanju 'bitka' od Platonovog vremena naovamo te da je taj vid filozofske aktivnosti s njime stigao do kraja. Njegovo najvažnije djelo Bitak i vrijeme utjecalo je na ateiste poput Jean-Paul Sartrea kao i na određene religiozne filozofe. U svome također značajnom djelu. Šta je metafizika ? Heidegger raspravlja o konceptu 'ne-bitka' te razvija svoju vlastitu verziju fenomenologije za koju vjeruje da je metod razotkrivanja načina čovjekovog bitka i njegov put do Bitka.

Jean-Paul Sartre (1905. -1980.)

Najslavniji francuski filozof egzistencijalizma, Sartre, bio je istovremeno i filozof kao i utjecajan književnik. Studirao je u Parisu gdje je i živio i mislio najveći dio svog života, kojeg je znatan dio proživio sa Simonom de Beauvoir, koja je i sama bila ugledan filozof i društveni kritičar. Sartre i de Beauvoir nisu se nikada formalno oženili, smatrajući brak građanskom moralnom normom i ostatkom religijske svijesti kojoj su se oboje suprotstavljali.

Sartreovo prvo djelo, Mučnina, bio je roman koji je bio pisan istovremeno i u snažno antidruštvenom kao i u individualističkom tonu, otkrivajući neke od njegovih kasnijih egzistencijalističkih ideja. Preuzeo je fenomenološki metod i primijenio ga na nekoliko svojih filozofskih djela, od kojih je najpoznatije Bitak i ništavilo. U ovome djelu on suprotstavlja ljudsku svijest kao ništavilo bitku kao 'nečemu'. Sartre je branio ljudsko dostojanstvo i slobodu, ali je istovremeno smatrao sav ljudski napor beskorisnim. Kasnije, sa Egzistencijalizmom i humanizmom, počinje izjednačavati slobodu sa društvenom odgovornošću, a u svom privatnom životu više vremena provodi brinući za siromašne. U kasnijim se godinama ponovo okreće pisanju romana te osobito dramskih djela od kojih je komad Bez izlaza stekao osobitu slavu. Na političkom planu bio je aktivni član lijeve struje i vezao se uz marksističke ideale, mada se nakon 1956. g. okrenuo protiv Sovjetskog saveza. U to je vrijeme napisao djelo Problem metoda u cilju revidiranja marksizma.

Ovaj spoj egzistencijalizma i marksizma, karakterističan za Sartrea, de Beauvoir i njihove sljedbenike, imao je snažan utjecaj na francuske intelektualne krugove nakon Drugog svjetskog rata, a preko njih i na stanovit broj muslimana, osobito onih iz Sjeverne Afrike koji su studentske dane proveli u Francuskoj. Ustvari, utjecaj Sartrea, u književnosti kao i u filozofiji u modernističkim krugovima islamskog svijeta daleko je snažniji od onog njemačkog filozofa egzistencijalizma, Heideggera, mada je on bio snažnije zainteresiran za religijska pitanja od Sartrea koji se otvoreno suprotstavljao religiji kao takvoj te zauzimao snažan agnostički i, ustvari, ateistički stav.

***

Brojne su ličnosti i škole modernog mišljenja slijedile primjer pobune uma protiv intelekta i objave, a što je vodilo do razvoja kritičke filozofije koja je nastojala ograničiti moć uma kao i uspon ideologija i sistema 13./19. stoljeća, nakon čega je uslijedila i egzistencijalistička kritika hegelijanizma kao i drugih vidova sistematske filozofije. U toku ovog stoljeća može se uočiti podjela filozofije na Zapadu na fenomenologiju i egzistencijalizam, s jedne strane, od kojih se ovaj posljednji temelji na tjeskobi indivudualne egzistencije, te na pozitivizam, utemeljen na korištenju logike, usko vezan uz eksperimentalne nauke kao i na zanemarivanju drugih problema i pitanja, osobito onih metafizičke prirode.

Važno je na ovome mjestu naglasiti, u zaključnom razmatranju, da je i na Zapadu, početkom ovog stoljeća, započelo preformuliranje perenijalne filozofije, pod snažnim utjecajem antimetafizičkih i antireligijskih filozofija, a koja je potpuno suprotstavljena suvremenoj evropskoj filozofiji koja se smatra otklonom perenijalnog nasljedstva čovječanstva, kad su u pitanju filozofija i razum. Ova "škola" uglavnom se poistovjećuje s francuskim metafizičarom Reneom Guenonom; metafizičarem i povjesničarem umjetnosti Anandom K. Coomaraswamyjem, porijeklom djelomično iz Sri Lanke, a djelomično iz Engleske, te njemačkim metafizičarem i gnosti- kom, Frithjofom Schuonom. Postoji, također, još znatan broj eminentnih ličnosti koje se priklanjaju navedenom učenju, uključujući, Titusa Burckhardta, Hustona Smitha, Martina Lingsa, Marcoa Pallisa i ostale koji su u toku 20. stoljeća pokušali oživjeti perenijalnu mudrost raznorodnih tradicija i tradicionalno znanje koje počiva u srcu autentičnih religija i koje stoji suprotstavljeno cjelokupnom sistemu suvremene filozofije od perioda renesanse naovamo. Glavnina aktivnosti ove škole bila je, što je vrlo zanimljiva pojava, vezana uz islam i proistjecala je iz unutrašnje dimenzije islamske Objave.

Perenijalna filozofija danas, u svojim različitim formulacijama, ostaje značajnim aspektom opće filozofske scene Zapada, osobito s postupnim gašenjem suvremenih filozofskih škola, potisnutih tzv. postmodernizmom koji je, unutrašnjom kritikom i destrukcijom svih struktura značenja koje su ranije postojale, prema tvrdnji Jacquesa Derridea i ostalih protivnika dekonstrukcionizma, na stanovit način zaključio suvremenu zapadnjačku filozofiju.

Ne samo Heidegger već i određen broj suvremenih američkih filozofa, među kojima i Richard Rorty, smatraju filozofski poduhvat, do sada poznat, završenim. Upravo u tom periodu izgubljenosti, kada filozofija, onakva kakva se prakticirala na Zapadu u nekoliko posljednjih stoljeća, može vrlo malo učiniti kako bi pomogla Zapadu i, ustvari, cjelokupnom čovječanstvu kojem toliko treba duhovno vodstvo, perenijalna filozofija je

još jednom viđena kao moguća alternativa koja je u stanju zadovoljiti potrebe ljudi za najvišim oblicima znanja koje je, istovremeno, upravo ona mudrost koja leži u srcu različitih religija. Nužno je na ovome mjestu ukazati da je upravo ta perspektiva snažno naglašena u islamskoj tradiciji koja islam smatra primordijalnom vjerom, ed-dinu'l-hanif, koja sadrži mudrost objavljenu od Boga u određenom obliku, kroz lanac poslanika, a koja je kasnije proširena, na ljudima prihvatljivijem jeziku, od strane hakima, mudraca i filozofa ranijih stoljeća.

Vrlo je važno za muslimane koji žele upoznati Zapad da shvate značaj filozofskih ideja koje su se javile u suvremenom svijetu u toku nekoliko posljednjih stoljeća; ideje koje ne proizlaze iz nadindividualnog izvora, kao što je bio slučaj u tradicionalnoj filozofiji. Naprotiv, suvremena filozofija je najčešće rezultat pokušaja pojedinačnih filozofa koji su nastojali, koristeći razum i empirijske datosti, stvoriti jedan sve-obuhvatni sistem koji je, potom, ubrzo suočen s kritikom nekog drugog filozofa koji dokida ranije misaone konstrukcije i nadomješta ih drugima.

No ipak, nužno je poznavati ideje, proistekle od brojnih ličnosti i filozofskih škola na Zapadu u toku posljednjih nekoliko stoljeća, zbog njihovog velikog značaja na politiku, društvene tokove, ekonomiju, etiku, estetiku kao i na ostale oblasti. One su, ustvari, uveliko oblikovale i do danas definirale ono što se smatra modernizmom kao i svjetonazorom suvremenog svijeta. Mnogi s Istoka, uključujući i muslimane, nisu u stanju razumjeti suvremenu civilizaciju Zapada upravo zato što promatraju njene samo površinske aspekte ne obraćajući pažnju na filozofske misli koje leže ispod njene površine. U ovom osobitom, prijelomnom trenutku ljudske povijesti, apsolutno je nužno kritičko razumijevanje i proučavanje ideja i povijesti zapadnjačke misli (koja je u velikoj mjeri i povijest moderne misli uopće). Brojni zapadnjački historičari proučavali su islamsku filozofiju i islamsku intelektualnu povijest na osnovu vlastitih filozofskih pretpostavki, no iznimno je mali broj muslimanskih mislilaca učinio isto, naime proučavao zapadnjačku filozofiju i historiju mišljenja sa stanovišta islamske tradicije. A upravo je taj vid izučavanja nužan kako bi islamska inteligencija bila u stanju steći dublje razumijevanje zapadnjačke civilizacije i suvremenog mišljenja koja, i izravno i posredno, kroz znanost, tehnologiju, suvremeni odgoj i obrazovanje, kao i društvene, ekonomske i političke institucije, vrši silan utjecaj na islamski svijet danas.

Deseto poglavlje
SUVREMENA NAUKA I TEHNOLOGIJA

Središnja uloga koju suvremena nauka i njena primjena kroz tehnologiju imaju u suvremenom svijetu je toliko velika da je svim muslimanima, mladim i starim, nužno razumjeti prirodu suvremene nauke, ne tek površno već u njenim temeljnim odrednicama. Muslimani bi, također, trebali proučavati odnos između suvremene nauke, kao teoretske strukture, kao znanja o fizičkom svijetu i njegove primjene na raznorodne domene, od medicine do industrije, ili ono što bi se moglo nazvati tehnologijom, u suvremenom značenju tog pojma. Brojni muslimanski mislioci u toku posljednjeg stoljeća napisali su znatan broj djela o suvremenoj nauci i glavnina ih je, pri osvrtanju na različite kulturne, religijske i društvene vrijednosti Zapada, veličala zapadnjačku nauku na jedan gotovo apsolutan način, poistovjećujući je u svom vlastitom umu sa naukom, onakvom kakva je ona bila poznata unutar islamske civilizacije. Većina ih je, ustvari, tvrdila da moderna nauka nije ništa drugo do nastavak i daljnji razvoj islamske nauke, u kontekstu zapadnjačkog Svijeta.

Nema sumnje da suvremena nauka, onakva kakva je stvorena u toku renesanse, a osobito o toku 11./17. stoljeća, ne bi bila moguća bez prijevoda nekih djela s arapskog na latinski jezik u toku ranijih stoljeća, osobito u Španiji i, u stanovitoj mjeri, na Siciliji i drugim dijelovima Italije. Bez medicine Ibni Sine, Hajjamove matematike ili optike Ibni El-Hejsema, odgovarajuće se nauke, medicina, matematika i optika, ne bi razvile na Zapadu u onoj mjeri u kojoj je to bio slučaj. Pa ipak, ne radi se samo o kontinuuitetu između dviju nauka već i o dubokom diskontinuitetu između zapadnjačke i islamske nauke. Kao što smo već ranije naveli u ovoj knjizi, islamska nauka je temeljno vezana uz islamski svjetonazor. Ona je duboko ukorijenjena u znanju utemeljenom na spoznaji Allahove jedinosti (et-tewhid) i shvaćanja Univerzuma kao cjeline u kojoj vlada (upravlja) Allahova Mudrost i Volja i u kojoj sve stvari međusobno djeluju jedne na druge odražavajući jedinstvo na kosmičkom stepenu.

Suprotno tome, zapadnjačka nauka utemeljena je na tumačenju svijeta prirode kao realiteta odvojenog i od Allaha kao i od viših stupnjeva Bitka. Allah se, u najboljem slučaju, smatra stvoriteljem svijeta, kao zidar koji je sagradio kuću koja sada sama po sebi opstoji. Njegova intervencija u upravljanju svijetom i Njegovo neprestano održavanje toga svijeta nisu prihvaćeni u suvremenom naučnom svjetonazoru. Postoje, ustvari, iskonske razlike između svjetonazora zapadnjačke i islamske nauke. Smatrati zapadnjačku nauku tek nastavkom islamske nauke znak je, dakle, potpunog nerazumijevanja

epistemoloških utemeljenja dviju nauka kao i njihova odnosa prema svijetu vjere i Objave. Dokaz je to, također, i nerazumijevanja metafizičkog i filozofskog zaleđa dviju nauka. Islamska nauka uvijek u vezu dovodi niže ste- pene Bitka s onim višim i smatra fizički svijet jednostavno najnižim stepenom u hijerarhiji zbiljnosti Univerzuma koji odražava Allahovu Mudrost, dok moderna nauka drži fizički svijet neovisnim realitetom koji se može proučavati i spoznati bez ikakvog upućivanja na više stupnje zbilje.

Nismo na ovome mjestu u mogućnosti dublje se pozabaviti odnosom islamske i zapadnjačke nauke osim tek naglasiti glavne razlike koje se tiču udjela vjere u njima. A to je osobito važno zato što je mladi musliman, odgojen u društvu u kojem uvijek sluša o cijeni znanja, koje je u arapskom jeziku poznato pod nazivom el-'ilm, često suočen sa situacijom u kojoj se to vjersko veličanje znanja jednostavno prenosi na modernu nauku, bez ikakve svijesti o razlikama koje postoje u pretpostavkama, prirodi, metodima i uzorcima između ovih dviju formi znanja.

Zaleđe moderne nauke, mada utemeljene, u određenoj mjeri, na srednjovjekovnoj, a otuda i islamskoj nauci te na nauke drevne Grčke i Egipta, filozofija koja je radikalno drukčija od svih tih tradicionalnih znanja. Moderna nauka rođena je naučnom revolucijom u 11./17. stoljeću, u vrijeme kada se, kao što je već ranije spomenuto, evropska filozofija pobunila protiv Objave i religijskog svjetonazora. Zaleđe moderne nauke je specifično filozofsko učenje koje parametre fizičkog svijeta, to jest prostor, vrijeme, materiju, gibanje i energiju, smatra realitetima neovisnim od viših stepena Bitka i odsječenim od Božije moći, barem u toku razvoja historije kosmosa. Ono smatra fizički svijet primarno predmetom matematizacije i kvantifikacije i, u stanovitom smislu, apsoluti- zira matematičko proučavanje prirode smatrajući sasvim nevažnim kvantitativno nemjerljive aspekte fizičke egzistencije.

U tom se kontekstu i "um" koji proučava svijet smatra individualnom sviješću ljudskog bića koje se poistovjećuje s moći razuma, neovisnim i od Objave i od spoznaje.

Bez takvog, osobitog filozofijskog zaleđa ne bi se nikada zbila Newtonova naučna revolucija niti bi moderna nauka postala onakvom kakva je ustvari postala. Izvjesno je da je, zahvaljujući svom značajnom uspjehu u oblasti matematike i fizike, suvremena nauka postala najprihvaćenijom formom znanja, a filozofija je postepeno postala njezinom sluškinjom, no i ta se sama znanost uspjela na temelju vrlo specifičnog filozofijskog zaleđa koje je umnogome različito od islamskog ili, u tom pitanju, i samog kršćanskog zaleđa. Suvremena nauka utemeljena je na određenim pretpostavkama o prirodi fizičke zbiljnosti, uključujući logički karakter zakona koji dominiraju fizičkim svijetom,

neovisnost fizičke zbiljnosti od ostalih vidova realiteta, mogućnost eksperimentalnog odnosa prema fizičkom svijetu, kvantifikaciju rezultata ekperimentalnih i promatračkih postupaka kao i mogućnost preds-kazivanja na osnovu matematičkog proučavanja fizičkog svijeta.

Ta je nauka također vezana uz specifičan pogled na izvor Univerzuma mada postoje razlike u stajalištima među pojedinačnim naučnicima o tom pitanju. Neki su naučnici bili, i još uvijek to jesu, deisti, to jest vjeruju u Allahovo stvaranje svijeta koji je otada (od trenutka stvaranja) 'odrezan' od vlastite kreacije, dok su drugi naučnici bili i ostaju agnostici odnosno materijalisti koji nisu vjerovali i ne vjeruju u Božanski Izvor Univerzuma.

Svim je naučnim teorijima o porijeklu Univerzuma bila, i još je, zajednička jedna karakteristika, a ta je da se isključivo temelje na materijalnim i matematički provjerljivim uzrocima porijekla svemira. Teološki i filozofski aspekti pitanja koje uključuje djelovanje Stvoritelja ili neke druge Božanske sile u genezi Univerzuma postepeno se isključivalo iz nauke, mada je bilo podržavano od velikog broja naučnika, shvaćene u okvirima tumačenja pojma nauke na Zapadu od vremena naučne revolucije naovamo.

Upravo je na temelju kvanitifikacije prirode, nauka 11./ 17. stoljeća počela po prvi puta sa proučavanjem kretanja planeta, a potom i s razvojem fizičkih zakona na temelju navedenog izučavanja. Novu nauku uglavnom je razvila grupi- ca poznatih ličnosti naučne revolucije, a to su Galileo, Kepler i Newton kojima su Descartes, Leibnitz i još nekolicina poznatih matematičara osigurali značajno matematičko 'oruđe' za provođenje novog, kvantitativnog izučavanja prirode. Kvantifikacija nauke o prirodi znači da su oni aspekti koji su bili kvalitatitvne prirode bili smatrani nevažnim i od drugorazrednog značenja, kako je jasno izrazio sam Galileo. Upravo je on tvrdio da u prirodi postoje "primarni kvaliteti", pod kojima je on podrazumijevao kvantitet i "sekundarni kvaliteti", a uloga je nauke proučavati primarne kvalitete koji se mogu matematički definirati i analizirati, kao što su, npr. težina, dužina ili brzina, za razliku od, recimo, boje ili forme koje su čisti kvaliteti i koji se ne mogu podvrći matematičkoj analizi na isti način. Otuda je bilo besmisleno, sa naučnog stajališta, sagledavati kosmos kao knjigu koja sadrži Božiju Mudrost i fenomene kao Allahove znakove (ajatullah), mada nam se kosmos upravo tako predstavlja ako samo otvorimo oči i ako nismo zaslijepljeni subjektivnim iskrivljenjima i tzv. naučnim svjetonazorom na svijet prirode.

Iz takve koncepcije nauke rođena je nova fizika koja je bila majka svih nauka u narednim stoljećima, a i danas predstavlja temelj nauke o fizičkom svijetu. U toku nekoliko posljednjih stoljeća sve su preostale nauke nastojale nadmašiti fiziku, stvarajući potpuno kvantitativnu znanost koja bi bila u stanju baviti se različitim fenomenima na

matematički način i biti u stanju predskazivati na osnovu matematičkih zakona koji su i sami eksperimentalno provjerljivi.
Neke nauke, poput biologije, ne pristaju lahko na takav pristup. Fundamentalna se promjena u biologiji na iščitava paralelno s onom koja se dogodila u oblasti fizike. Aristotelova biologija je ostala temelj biologije i nakon što je izvršeno proučavanje i klasifikacija raznovrsne flore i faune. Ustvari, sve do današnjeg dana biologija nije, u stanovitom smislu, doživjela svoju Newtonovu revoluciju. No, ipak, u oblasti biologije u 13./19. stoljeću javlja se nova ideja koja je jedna od najznačajnijih i, u vjerskom smislu, najproblematičnijih od svih naučnih ideja, mada je njeno izvorište, strogo govoreći, filozofske prije nego naučne prirode, a to je teorija evolucije. Moglo bi se reći da je taj koncept 'visio u zraku' u 13./19. stoljeću i da ga je Charles Darvvin i određen broj biologista tek pokupio i učinio od njega temelj nauke o životu. Njegova je središnja teza da su više životne forme evoluirale, kroz dug vremenski period, od nižih te da je 'ruka' Stvoritelja bila 'odsječena' od nastanka različitih vrsta i povijesnog razvoja Univerzuma. Allah je možda stvorio izvornu 'užarenu masu', kako moderni kosmolozi obično imenuju prvotno stanje kosmosa, no pojava različitih vrsta rezultat je isključivo postepene evolucije iz prostorno-vremenske materijalne matrice koja je postojala u prvoj fazi nastanka fizičkog kosmosa, bez upliva ikavih transcendentalnih uzroka. No, ni u tome nije bit evolucije. Ona, naime, prvenstveno djeluje kroz sukob između različitih vrsta i 'preživljavanje onih najsposobnijih'.

Ova misao, osobito nakon njene primjene i u drugim oblastima osim biologije, pripomogla je dokidanje duhovnog značenja i osjećaja svetosti Allahove kreacije. Ustvari, pojam "evolucije" pomogao je da se uništi svijest o stalnom prisustvu Allaha kao Stvoritelja i Održavatelja života, kao što se navodi u svetim spisima, uključujući i Kur’an, prema kojem je Allah - Živi (El-Hajji) i Oživotvoritelj (El-Muhji). Teorija evolucije imala je također i vrlo snažan utjecaj na otuđivanje nauke od religije i stvaranje svijeta u kojem neko može izučavati čudesnost kreacije bez temeljnog dara čuđenja, u religijskom značenju tog pojma. Štaviše, ova se misao vrlo brzo proširila iz obasti biologije na ostale nauke, čak i do ne-naučnih oblasti, tako da gotovo svako u suvremenom svijetu gotovo o svemu govori kroz termine evolucije.

Evolutivne su teze također prodrle i u islamski svijet kroz pisanje brojnih modernista koji su tu misao usvojili bilo u naučnom, bilo u filozofskom smislu. Oni su potom pokušali proširiti značenja određenih kur'anskih ajeta kako bi u njih uključili ideju evolucije mada Kur'an, kao i ostali sveti spisi, jasno tvrdi da je svijet i sva bića stvorio Allah te da čovjek ne potječe od neke prethistorijske životinje već od božanski-stvorenog-primordijalnog-čovjeka koji se, u islamskoj tradiciji, naziva

Adem.
U 14./20. stoljeću javlja se velik broj kritika teorije evolucije, ne samo od strane teologa i filozofa, već i naučnika. Na Zapadu, osobito u anglosaksonskom svijetu, gdje je Charles Darwin postao veliki junak, takve su kritike ipak odbačene od strane "establišmenta", bilo akademika bilo, kulturnih djelatnika. No, te se kritike nisu ozbiljno shvaćale bez obzira na činjenicu da je većina bioloških dokaza bila protiv teorije evolucije ne samo u njenoj darvinovskoj formi već i u njenim neodarvinijanskim ili novim oblicima, koji su bili ponuđeni u 14./20. stoljeću. Razlog odbijanju tih kritika ležao je u činjenici da je teorija evolucije jedan od stupova modernog svjetonazora. Kad bi se ova teorija odbacila, tada bi se urušila cjelokupna struktura na kojoj počiva suvremeni Svijet i svi bi bili prisiljeni složiti se s nevjerovatnom mudrošću Stvoritelja u stvaranju mnoštva životnih oblika na koje nailazimo na Zemlji i u morima. Time bi se također promijenio i odnos modernog čovjeka prema ranijim razdobljima njegove vlastite povijesti, vis-a-vis drugih civilizacija kao i drugih oblika života. Stoga, teorija evolucije i dalje se promišlja na Zapadu kao naučna činjenica prije negoli kao teorija i ko god joj se usprotivi obično je odbačen kao religijski mračnjak.

Teorija o evoluciji zajedno s filozofijskim temeljima moderne nauke iznjedrila je misao koja je vidljiva, u mnogo ru- dimentarnijem obliku, već u počecima moderne nauke, a to je ideja naučnog redukcionizma. Ideal fizičara 11./17. stoljeća bio je mogućnost objašnjenja svih fizikalnih pojava pomoću gibanja atoma. Tu su misao razvili naučnici poput Descartesa koji u samom ljudskom tijelu nije vidio ništa drugo do stroj. I hemičari su pokušali proučavati hemijske reakcije u ovome svjetlu i svesti herniju, na stanovit način, na oblast fizike, a biolozi su pokušali ograničiti svoju nauku na jednostavne hemijske reakcije te naposljetku na gibanje fizikalnih čestica. Ideja redukcionizma, koja je urođena suvremenoj nauci i koja je bila dodatno osnažena teorijom o evoluciji, može se objasniti redukcijom duha na psihu, psihe na biološku aktivnost, života na beživotnu materiju i beživotne materije na posve kvantitativne čestice ili snopove energije čija se gibanja mogu mjeriti i brojčano izraziti. Naučni redukcionizam je jedna od najsnažnijih sila u suv- remenom Svijetu. Postoji, prije svega, taj urođeni osjećaj inferiornosti koji većina drugih disciplina osjeća nasuprot suvremene nauke i koju pokušavaju nadmašiti do tog stepena da danas postoji čitav niz disciplina koje se nazivaju društvenim ili humanističkim naukama i koje nastoje nadmašiti metode prirodnih nauka, postajući, što je više moguće, kvantitativnim i 'egzaktnim' naukama. Potom, tu je i filozofijski poticaj svođenja višeg uvijek na niže, odbijanje da se odobri realnost koja je iznad i s onu stranu materijalnih komponenti koje tvore određenu živu stanicu, kao i duševnog života i zbiljnosti iznad bioloških aktivnosti tijela

koje ima psihički život, te duha i zbiljnosti izvan aktivnosti psihe. Vjera u Boga ograničena je na psihološke komplekse, svijest na biološku aktivnost, a život na gibanja molekula. Kako bi se razumio moderni svijet, treba razumjeti moć naučnog redukcionizma koji se gotovo svugdje prikriva, u ovom ili onom obliku, mada je odbačen od strane znatnog broja uglednih naučnika.

Ustvari, moglo bi se reći da je naučni redukcionizam jedna od glavnih komponenti onoga što bi se moglo zvati naučnošću (scijentizmom) za razliku od nauke. Moderna nauka može se protumačiti kao legitiman način spoznavanja određenih karakteristika prirodnog svijeta putem koji omogućuje otkrivanje nekih karakteristika prirodnog svijeta, ali ne i cijelog svijeta. Ako se može prihvatiti njeno ograničeno vršenje, ono treba biti uključeno u jednu općenitiju shemu ili hijerarhiju znanja u kojoj bi viši oblici znanja dominirali, no ne nužno i poništili znanje kvantitativnog aspekta prirode, stečeno suvremenim naučnim metodama. Scijentizam je, ipak, filozofija koja suvremenu nauku razvija do cjelovite ideologije, do načina gledanja na sve stvari, i upravo je taj nazor postao dominanta u modernom svjetonazoru. Upravo scijentizam, u pitanju znanja, odbija razmatrati bilo koji drugi pogled osim naučnog, kao vid ozbiljnog promišljanja i odbija prihvatiti mogućnost bilo kojeg drugog načina spoznavanja, kao što je, npr. ono primljeno Objavom. Upravo je dominacija scijentizma učinila da religijski pogled na svemir djeluje kao intelektualno irelevantan, svodeći vjeru na subjektiviziranu etiku i pitanja osobne savjesti. Upravo je scijenitizam u velikoj mjeri uništio duhovnu realnost koju je pojedinac uvijek iščitavao oko sebe i otklonio iz prirode ono što bismo mogli nazvati aspektom 'čarolije', a na koji Kur'an tako često upućuje dokidajući temeljnu islamsku ideju fenomena prirode kao Allahovih znakova, ajeta (ajat) koje Allah iskazuje u Svome stvaranju. Nemoguće je razumjeti moderni Svijet bez razumijevanja moći scijentizma, bez obzira na suprotstavljenje scijenitzmu od strane mnogih naučnika. Ustvari, uglavnom neki moderni filozofi pa čak i teolozi postali su podložniji znanstvenom svjetonazoru od samih naučnika, i znatan je broj naučnika u oblasti humanističkih nauka, psihologije i društvenih nauke postao danas stvarnim 'svećenicima' scijentizma više nego su to sami fizičari.

Kao rezultat dominacije scijentizma, moderno i čak ono što neki nazivaju postmodernim društvom gleda na naučnike kao što su ranija društva gledala na svećenike. U ranijim se društvima pretpostavljalo za svećenike, ili ljude od Boga, da posjeduju znanje koje je došlo od Boga, koje je bilo apsolutno i sigurno i na koje su se ljudi oslanjali, mada nisu razumijevali bit ili detalje toga znanja. Ljudi su vjerovali svećenicima i učenima u vjeri mada nisu mogli provesti život ispitujući valjanost znanja koje su ti ljudi posjedovali. Odlazili su im po odgovore na konačna

pitanja i oslanjali se na njihove odgovore za svoje spasenje. Danas su, u velikoj mjeri, ove funkcije prenesene na naučnike, barem što se tiče šire javnosti, mada se naučnici pojedinačno odbijaju poistovjetiti s takvim funkcijama. Danas, većina ljudi, ne samo na Zapadu već posvuda gdje se proširio modernizam, smatra da naučnici posjeduju konačne odgovore na pitanja ne samo posve naučne prirode već i na ona koja leže izvan domena same nauke. Zato se javljaju knjige koje iznose stanovišta uglednih fizičara o pitanju Boga ili besmrtnosti duše, i čak ako neki fizičari daju gotovo djetinjaste izjave o pitanjima izvan njihovog izravnog područja kompetencije, ona su smatrana vrlo važnim upravo zato jer potiču od strane fizičara. Nužno je razumjeti koju funkciju ispunjavaju naučnici u modernom svijetu kao krajnji autoriteti kojima se obraćaju i privatni građani i vlade u svim društvima u kojima dominira modernizam. Što se tiče vlada, njihova potpora nauke, koja je jedna od glavnih karakteristika suvremenog svijeta, proizlazi ne iz ljubavi prema samom znanju već iz ljubavi prema moći i bogatstvu. Jedna od karakteristika moderne nauke, koja je tako snažno razlikuje od islamskih i ostalih tradicionalnih nauke, jest ta da je ta nauka, od svojih početaka, imala cilj moć i dominaciju nad prirodom, kao što je tako jasno naveo engleski filozof Francis Bacon. Upravo je iz tog razloga britanska vlada od 11./17. stoljeća naovamo počela podupirati nauku na temelju savjeta osoba poput Bacona. U današnje vrijeme vlade se nadaju da će steći moć nad prirodom kroz suvremenu nauku a, tako, i stanovite ekonomske i vojne prednosti koje će biti u mogućnosti koristiti u svoju korist. Otuda i potpora koja se daje nauci u čitavom zapadnjačkom svijetu uz, naravno, vrlo značajne rezultate u domenu vojske i ekonomije. Vladina podrška one vrste istraživanja koja nemaju izravnu ekonomsku ili vojnu primjenu bila je, ipak, uvijek upitnija.

Odnos suvremene nauke prema moći velikom je broju naučnika nametnuo pitanje moralne odgovornosti jer su upravo otkrića naučnika, koji su sami vrlo često skromne i ponizne ličnosti, omogućila onima na vlasti da razviju metode kolektivnog uništenja u vidu vojnog naoružanja: od navođenih do hidrogenske bombe, da i ne spominjemo bezbrojne načine uništavanja prirodne ravnoteže koji danas ugrožavaju i samu osnovu života na zemlji. U suvremenom Svijetu pojavilo se pitanje ko je odgovoran za kobnu situaciju s kojom je suočeno čovječanstvo danas. Sve donedavno, većina naučnika vjerovala je da je njihov zadatak bila potraga za znanjem te da oni nisu odgovorni za kasnije korištenje (upotrebu) njihovih otkrića. Ovaj stav bio je posljedica razdvajanja nauke od etike, a koji je karakteristika moderne nauke od trenutka njenog začetka sve do današnjeg dana. Negativne su mogućnosti primjene nauke postale, ipak, takvih razmjera, ne misleći pritom samo na njihovu ratnu već i tzv. mirnodopsku primjenu, u područjima kao što su

nuklearna energija ili genetički inžinjering, da je danas stanovit broj zapadnjačkih naučnika otvoreno prihvatio tvrdnju da su odgovorni za svoja otkrića. Oni prihvaćaju da nose stanovitu odgovornost za otkrivanje znanja koje potom ostavljaju u rukama političara i drugih grupa rukovođenih pohlepom ili čak nacionalnim interesima, a koje u oba slučaja nemaju na umu boljitak cjelokupnog čovječanstva. Pa ipak, pitanje odgovornosti za otkrića moderne nauke i dalje nije u potpunosti riješeno i ostaje jednom od najvećih dilema suvremenog Svijeta.

Važno je, također, spomenuti da je transformacija moderne fizike u toku ovog stoljeća, osobito u polju kvantne mehanike i teorije relativiteta, a koja je rezultirala promjenama u njutnovskom mehanicističkom svjetonazoru, usmjerila stanovit broj naučnika ka proučavanju određenih filozofskih pitanja koja su bila ostavljena postrani sve od 11./17. stoljeća. Taj je razvoj pobudio interes velikog broja fizičara i ostalih naučnika za određene religije i mističke filozofije i doktrine, mada je sklad između religije i moderne nauke u 14./ 20. stoljeću, koji se navodi u toliko izvora, prije umjetan. Pa ipak, nema sumnje da je zanimanje određenog broja fizičara i ostalih naučnika uopće prema religiji i teologiji danas daleko veće nego je to bio slučaj u prethodna tri stoljeća te da su mnogi fizičari danas mnogo ozbiljnije zainteresirani za teologiju nego su to sami teolozi, od kojih mnogi pokušavaju oslabiti teologiju, kao da žele izbjeći moguće vrijeđanje dominantnog, naučnog svjetonazora.

***

Važno je za mlade muslimane razumjeti da tehnologija i nauka nisu sinonimi mada se ti pojmovi često povezuju u krugovima izvan svijeta Zapada, pa čak i na Zapadu, mada se u učenijim i akademskim krugovima među tim pojmovima pravi jasna razlika. U povijesnom razvoju moderna tehnologija nije bila usko vezana uz modernu nauku sve do sredine 12./18. i početka 13./19. stoljeća. Sa usponom industrijske revolucije i izumom suvremenih mašina način proizvodnje na Zapadu se promijenio, a tehnologija koja je bila usko povezana s posve materijalističkom naukom počela se u 11./17. stoljeću pojavljivati na sceni. Rezultat primjene takve nauke bilo je stvaranje suvremene tehnologije koja je modernom čovjeku osigurala zastrašujuću moć dominacije kako nad prirodom, tako i nad ostalim civilizacijama koje ne posjeduju ista tehnološka dostignuća. To je istovremeno donijelo i veliko bogatstvo i siromaštvo, čudesna otkrića u oblasti medicine kao i prenaseljenost, određene svakodnevne konvencije, ali i rastvaranje samog društvenog tkiva, mogućnost lakšeg putovanja, no i katastrofalno uništenje prirode.

Kao rezultat ovog spoja ograničenih pozitivnih rezultata s opasnim negativnim posljedicama, od početka 14./20. stoljeća javljaju se brojne kritike protiv slijepe primjene tehnologije, kakav je slučaj bio na Zapadu.

Ove kritike prvo dolaze od strane pjesnika, pisaca i nekih filozofa, potom prerastaju u društvenu kritiku, a danas su prisutne kroz vrlo snažan glas mnogih naučnika koji u neograničenoj primjeni moderne tehnologije vide mogućnost uništenja prirodnog okoliša te čak i okončanje ljudskog života na zemlji. Zagađenje prirodne okoline nije samo posljedica užasa rata i primjene suvremene tehnologije u vojne svrhe, u kojima se ova tehnologija koristila u toku ovog stoljeća, kulminirajući s nuklearnom bombom i s tzv. mirnodopskom primjenom ove tehnologije i vrlo velikom opasnošću koju postepeno uništenje okolina postavlja pred budućnost čovječanstva.

Ovih dana, što je poprilično neobično, postoji mnogo veća svijest o granicama i opasnostima suvremene tehnologije na samom Zapadu negoli u drugim dijelovima Svijeta. Mnogi muslimani, kao i ostali azijski i afrički narodi, gledaju na zapadnjačku tehnologiju kao na vrstu čarobnog štapića s kojim su u stanju nadići sve probleme i nedostatke unutar svoje zajednice i s kojim mogu donijeti sreću svim njenim članovima. To je, u stanovitoj mjeri, prirodno jer je upravo kao rezultat tehnološkog napretka Zapad došao u mogućnost dominacije nad ostalim društvima kroz tako dug vremenski period i još uvijek nad njima ekonomski dominira, ako ne izravno, na vojni ili politički način. No ipak, treba razumjeti da ova povijesna činjenica ne može uopće promijeniti prirodu ove tehnologije koja dehumanizira ljude i preobraća ih u produžene strojeve i koji će, ako nisu provjereni, završiti uništenjem same mreže prirode koja je omogućila ljudski život na ovome svijetu. Oni koji vjeruju u Allaha ne mogu a da ne ostave na svome mjestu prava prirode kao i svih Allahovih stvorenja, uključujući životinje i biljke, i ne uništavati ostala stvorenja uz pomoć moderne tehnologije, a uime apsolutnih prava čovjeka koja imaju toliko središnju ulogu u suvremenom svjetonazoru.

Na Zapadu danas vlada duboka kriza kako na teoretskom planu, što se tiče nauke, tako i u domenu tehnologije, u svim njenim brojnim vidovima. Najvažniji koraci koje muslimani, često hipnotizirani mogućnostima suvremene nauke i tehnologije, trebaju poduzeti u ovom trenutku ljudske povijesti jest ozbiljno proučiti korijene i nauke i tehnologije, razumjeti temelje na kojima počivaju, procijeniti ih u okvirima islamskog svjetonazora i primijeniti te nauke isključivo na temelju islamskog učenja. Bez poduzimanja takvih koraka, islamski će svijet više trpjeti posljedice suvremene tehnologije i dehumanizacije ljudi negoli je to bio slučaj na Zapadu, a islamsko će se društvo suočiti s istim problemima segmentacije i alijenacije kakve nalazimo i na Zapadu, čak i ako bi prisustvo islama, kao vjere, do stanovitog stepena moglo izmijeniti te razorne sile.

Slijepo primjenjujući zapadnjačku tehnologiju, islamski će se svijet pridružiti suvremenom svijetu jedino u brzoj destrukciji prirodne okoline

koja se danas ubrzava oko nas tako nevjerovatnom brzinom. Islamski svijet, kao svijet koji je primio kur'ansku Objavu treba da djeluje kao zaštitnik Alla- hove kreacije, svijeta prirode i ne smije izdati svoju ulogu ha- life, namjesnika, koja je dodijeljena svim muslimanima kao ljudskim bićima, kroz izgovor nužne modernizacije i hvatanja ukorak sa Zapadom. U sadašnjoj situaciji za islamsko društvo, kao i za svako drugo društvo po ovom pitanju, problem ne leži u činjenici kako uhvatiti korak već kako biti u stanju održati sklad s prirodnom okolinom bez kojeg bi sam čin 'hvatanja ukorak' bio tek sinonim za uništavanje islamske zajednice i, u širem značenju, čovječanstva, u cjelini. Svijet prirode ne može zadržati suvremenu civilizaciju koja jednom mora okončati u svom sadašnjem obliku da bi se ljudski život nastavio na zemlji. Kako bi preživjelo, islamsko društvo mora uhvatiti svoj vlastiti tok i ni pod kojim uvjetom ne smije slijepo imitirati onu civilizaciju čija tehnološka moć danas prijeti cjelokupnom lancu života na zemlji.

Jedana esto poglavlje
POLITIČKI, DRUŠTVENI I EKONOMSKI ŽIVOT SUVREMENOG SVIJETA
Politički život

Kako bismo razumjeli politički aspekt modernog Svijeta, nužno je prijeći preko vrlo složenih uzoraka, akcija i reakcija kao i događaja koji dominiraju današnjom političkom scenom kako bi pokušali doseći korijene i uzroke koji leže ispod vidljive potke aktualnog političkog života. Niti bi se u jednoj ovakvoj analizi i moglo učiniti išta više do okrenuti se ka skrivenim uzrocima s obzirom da bi analiza vrlo složenih odnosa političkog i, u tom slučaju, i ekonomskog i društvenog života suvremenog Svijeta iziskivala zasebne, vrlo opsežne knjige. Za razliku od islamskog svijeta u kojem su, od samih početaka, i vjerski i politički autoritet proistjecali iz same Objave, a Poslanik sam je bio kako utemeljitelj religije tako i prvog islamskog društva i države, u kršćanstvu su duhovna i svjetovna vlast bile odvojene od samog početka. Krist je svojim kazivanjem Bogu Božije, a Cezaru Cezarovo označio jasnu distinkciju između svjetovne i duhovne vlasti. Naravno, kada je kršćanstvo postalo vjerom čitave civilizacije, što je vodilo do utemeljenja srednjovjekovne kršćanske civilizacije, i političke su institucije na Zapadu također postale kris- tijanizirane. Uslijed toga, ne same da su imperatori i kraljevi koji su vladali Svijetom bili duboko utemeljeni na kršćanskoj tradiciji, već su se i oslanjali na Crkvu, zbog njena autoriteta i legitimnosti.

Kroz dugi niz stoljeća postojale su u tradicionalnoj civilizaciji Zapada dvije vrste vlasti: duhovna vlast, utemeljena, barem što se tiče zapadnog kršćanstva, na instituciji papinstva i hijerarhiji koja iz nje proizlazi, te

svjetovna vlast, dodijeljena Svetom Rimskom Carstvu, s jedne strane, te lokalnim kraljevima, posebno onim Francuske i Engleske, s druge strane, koji su imali veliku moć u svojim rukama. Između ove dvije vrste vlasti uvijek je postojala hijerarhija u tom smislu da se duhovna vlast uvijek smatrala višom od one svjetovne i, ustvari, papa je bio taj koji je blagoslovio i proglašavao valjanim vladavinu kraljeva, pa čak i careva. No ipak, pred kraj srednjeg vijeka dogodio se značajan događaj koji je imao dalekosežne posljedice, a koji se ticao pobune svjetovne vlasti protiv papinstva. Konkretan događaj koji označava početak ove opće tendencije bila je otmica papa i njihovo zatočenje u Francuskoj u 8./14. stoljeću. Postepeno, svjetovna vlast se sve više počela osjećati neovisnom od duhovnog autoriteta pape, što je rezultiralo dugom borbom između ove dvije vlasti, a što je snažno utjecalo na slom jedinstvene srednjovjekovne kršćanske civilizacije.

U periodu renesanse počinje se na Zapadu polagahno izdizati nova sila. Radilo se, naime, o klasi trgovaca ili tzv. buržoaziji, koja je postala iznimno moćna, osobito u južnom dijelu Evrope, kao što je to, npr. bio slučaj u Italiji. Uspon buržoazije tekao je, uporedo sa slabljenjem utjecaja aristokracije, sve do Francuske revolucije kojom je aristokracija smaknuta, monarhija okončana u Francuskoj, a buržoazija preuzima vlast u svoje ruke. Potom, u toku 13./19. stoljeća, počinju pokreti radničkih klasa, odnosno proleterijata, a protiv buržoazije, koja je do tog razdoblja postala dominantna sila kako na zapadnoevropskoj političkoj sceni, tako i u američkom kolonijama, mada institucija monarhije nije iščezla, a aristokracija je preživjela u Francuskoj, no bez nekadašnje snage. Uspon ideje o vladavini proleterijata svoj je vrhunac dosegao sa Ruskom revolucijom 1917. g. koja je vođena u ime proleterijata, a protiv buržoazije.

Kada se razmotri politička historija Zapada u posljednjih 600 godina, tada se uočava da su u periodu srednjeg vijeka vladale četiri značajne sile ili klase unutar zapadnjačkog društva: duhovna ili svećenička klasa, povezana s Crkvom; aristokracija, povezana s kraljevima i monarhijom; buržoazija i proleterijat. Prvo se dogodila pobuna aristokracije protiv svećeničke klase; potom pobuna buržoazije protiv aristokracije, te, naposljetku, pobuna proleterijata protiv buržoazije. No, zanimljivo je, nijedna od ovih revolucija nije u potpunosti dokinula vlast koju su zamijenile, a uz uspon moći kraljeva i aristokracije nastavljena je i vlast Crkve, mada umanjena. Ujedno, uz trijumf buržoazije, mada je monarhija iščezla u Francuskoj, gdje se i zbila revolucija, čak je i u istoj toj Francuskoj preživjela aristokracija, dok je monarhija preživjela u drugim zemljama, kao što su Engleska, Spanija i Italija. Sličan je razvoj događaja pratio i Rusku revoluciju, i mada je carski režim bio dokinut u Rusiji, a kasnije komunizam zavladao dobrim dijelom Evrope, u mnogim

je drugim dijelovima buržoazija i dalje nastavila postojati da bi, naposljetku, protivno marksističkim predskazivanjima, prevladala nad komunizmom.

U toku te duge povijesti zbio se još jedan važan događaj čije je razumijevanje od prvorazrednog značenja za muslimane. Bio je to postupan prijenos vrhovne političke vlasti sa Boga na narod. Kršćani su izvorno, poput muslimana, vjerovali da sva vlast, uključujući i onu političku, dolazi od Boga te da kraljevi vladaju po božanskom pravu i odražavaju prisustvo Boga u društvu na isti onaj način na koji Bog vlada kao Kralj Nebeski. Potpisivanjem Magne Carte u Engleskoj u 17./13. stoljeću određena se prava prenose na ljude i time je označen početak sve većeg prijenosa vlasti sa Boga na ljude ili do onog procesa koji se na Zapadu smatra prijelazom s teokracije na demokraciju, a što doslovno, na grčkom jeziku, znači vladavinu naroda (demos). Naravno, u tom procesu sekularizacije političkog života nesumnjivo su preživjeli i oni koji su nastavili vjerovati da vlast potiče od Boga Samog tako da čak i danas u jednoj Americi, u kojoj je demokratska revolucija provedena mnogo radikalnije nego u Evropi, još postoje oni koji drže da konačna vlast mora potjecati od Boga. No ipak, uslijed svih praktičnih razloga, vlast je na Zapadu postepeno prešla s božanski-uređenih-institucija, vezanih uz Crkvu i monarhiju, na narod.

Dok je u jednom dijelu Evrope trajao sve odlučniji prijenos vlasti na narod rezultirajući uspostavljanjem demokracije, prvenstveno u anglosaksonskom Svijetu, u modernom značenju te riječi - prvo u samoj Engleskoj, a potom u kolonijama u Americi, napose u Sjedinjenim Državama i Kanadi, te, također, i u ostalim državama gdje su Anglosaksonci utemeljili kolonije, kao što su Australija i Novi Zeland,dotle je u evropskom političkom čivotu, s druge strane, bila i dalje prisutna još jedna tendencija. Ona je bila snažna još do prije nekoliko godina te je teško vjerovati da je čak i u današnjem trenutku u potpunosti iščezla. Radi se, naime, o pokretu prema snažnoj središnjoj (centralnoj) vlasti ili diktaturi kroz vladavinu jedne jedine osobe, partije ili malobrojne političke elite nad zajednicom, no izvan starih, tradicionalnih institucija Crkve i monarhije koje su prevladavale u zapadnjačkoj civilizaciji kroz dug vremenski period. Ovaj novi vid centralne vlasti obično se vezao uz jednu dominantnu ličnost, kao što je bio, npr. Bismarck u 13./19. ili Hitler i Staljin u 14./20. stoljeću. Naime, ova su se dva vida političkog života Zapada isprepletala i međusobno dugo suprotstavljala, što je rezultiralo velikim ratovima, čiji su Prvi i Drugi svjetski rat najočitije demonstracije. Upravo je ta polarizacija, u kojoj je jedna strana vladala uime diktature proleterijata, dominirala hladnim ratom sve do pada Sovjetskog Saveza 1989. g. Ipak, važno je upamtiti da je čak i taj aspekt modernog političkog života koji se temelji na doktrinarnoj ideologiji, bilo rasizmu ili

nacionalizmu ove ili one vrste, još vrlo živ, kao što su to nedavno pokazali događaji u Istočnoj Evropi od vremena sloma komunizma. Važno je, također, uočiti da demokracija, koja se danas veliča kao globalna i univerzalna te kao ideal kojem teže svi ljudi nema, ni u kojem slučaju, isto značenje u svim kulturama. Engleska i američka demokracija su čak i danas umnogome različite od francuske, talijanske ili, pak, irske demokracije. Ako demokracija znači sudjelovanje naroda u vlasti, tada, naravno, postoji mnogo vidova demokracije, a ne samo onaj koji se institucionalno naziva demokratski na Zapadu. Demokratski su, tako, i mnogi drugi vidovi vlasti koji postoje u mnogim nezapadnjačkim društvima uključujući i islamski svijet. No ipak, institucionaliziranje demokracije u obliku izbora, parlamenta, diobe vlasti i sveg ostalog što se veže uz modernu, demokratsku državu uveliko se razlikuje u različitim državama suvremenog Svijeta koje se nazivaju demokratskim.

U određenim demokratskim državama na Zapadu postoji još uvijek stanovit stupanj hijerarhije unutar društva, a ni sam aristokratski princip nije tako, dakle, u potpunosti iščezao. U nekim zemljama, porodični odnosi i određene lokalne kulturne veze od iznimnog su značaja, gotovo identičnog onome formalnih vladinih institucija, daleko više nego je to slučaj u određenim drugim tipovima društva. Na primjer, u dvije zemlje kao što su Italija i Sjedinjene Države odnos između porodice i stanovite kulturne veze u prvoj od njih igraju sasvim drugačiju ulogu od onih u demokratskim institucijama i procesima u posljednjoj. Muslimani u cjelini moraju biti vrlo oprezni i ne promatrati sve političke institucije i narode na Zapadu u istom svjetlu. Također je važno uočiti da, iako danas svako govori o značaju demokracije koja se proširila u mnogim dijelovima Svijeta, značenje demokracije nije uvijek isto. Uvijek treba obratiti pažnju na kontekst i historijsko zaleđe iz kojeg je demokracija iznikla.

U određenim društvima, kao što su ona islamskog svijeta, uvijek je narod sudjelovao u vlasti kroz specifično islamske kanale koji, u institucionalnom smislu, nisu identični onome što se smatra demokracijom na Zapadu. Pa ipak, ti su kanali omogućili sudjelovanje naroda i različitih društvenih grupa u procesima političke vladavine.

Često se na Zapadu može susresti spoj demokracije i snažnih nacionalističkih značajki i religijskog identiteta popraćeni, ponekad, čak i etničkim vezivanjima do te mjere da se u slučaju ugrožavanja ijednog od navedenih elemenata javljaju snažne reakcije unutar društva koje za sebe drži da je demokratsko. Ovaj se fenomen može jasno uočiti kroz nedavne imigracije velikog broja ne-Evropljana ili istočnih Evropljana u zemlje Zapadne Evrope te snažne reakcije protiv tih migracija u zemljama poput Francuske, Njemačke te, do određenog stepena, čak i Britanije, gdje je postojalo duže demokratsko zaleđe.

Dakle, za muslimana je važno, kako bi shvatio zapadnjačku

demokraciju, razumjeti historijski razvoj različitih institucija koje su dovele do razlika između različitih tipova demokracija unutar Amerike, Britanije i kontinentalnog dijela Evrope kao i ulogu različitih kulturnih elemenata u razvoju i djelovanju demokracije na Zapadu. Važno je to razumjeti i zato što Zapad već određeno vrijeme koristi demokraciju u spoju s kapitalizmom kao svojevrsnu vlastitu ideologiju u borbi protiv onih koji su se tome suprotstavljali. Zapad je vodio borbe za demokraciju na isti način na koji su kršćani u srednjem vijeku vodili križarske pohode protiv muslimana s ciljem širenja kršćanstva na tlo Svete zemlje. Taj duh križarskih vojni, mada se često na Zapadu vezuje uz islam, uslijed pogrješnog razumijevanja pojma džihada (džihad) snažan je aspekt same zapadnjačke kulture. Čak i nakon posvjetovljenja kulture ponešto je od tog križarskog duha preostalo: kroz nastojanje širenja demokracije i kršćanstva na preostale dijelove Svijeta, bilo da su to tamošnji stanovnici željeli ili ne, te bez osvrtanja na činjenicu koliko se u pojedinim kulturnim kontekstima razlikuje sudjelovanje ljudi u političkom procesu vlasti. Ideološko korištenje kapitalizma i demokracije bilo je osobito izraženo u Sjedinjenim Državama u toku ovog stoljeća.

Ideja demokracije koja dominira nad političkim životom sve donedavno se na Zapadu kombinirala sa pojmom nacionalizma, što je bilo osobito snažno u toku 13./17.stoljeća. Nacija je postala gotovo apsolutan pojam na Zapadu i zahtijeva od svojih građana potpunu odanost i, u stanovitom smislu, zamijenila je samu religiju, stvorivši 'građansku religiju' kao nadomjestak, odnosno dopunu objavljenoj religiji. Nemoguće je razumjeti politički život suvremenog Svijeta bez zah- vaćanja u bit modernog pojma nacije i nacionalizma,što se ne smije pobrkati sa starijim islamskim konceptom nacije ili wa- tan-om, mada je taj naziv počeo, u toku posljednjih stotinu godina, dobivati isto značenje kao i evropski pojam "nacije" uslijed širenja modernog nacionalizma unutar islamskog svijeta. Paradoksalno, dok se u posljednjih nekoliko desetljeća Evropa kreće sve bliže određenoj vrsti jedinstva, a udaljava od izrazitog nacionalizma, snaga nacionalizma, u suvremenom, zapadnjačkom smislu, i dalje traje kao dominantna u islamskom svijetu.

Drugi vrlo značajan element za razumijevanje političkog života na Zapadu je, naravno, uloga ekonomskih i materijalnih faktora. Mnogi tvrde kako je, ustvari, ekonomija odlučujući i temeljni faktor političkog života dok drugi smatraju kako ideje, ideologije i ostali nematerijalni faktori igraju mnogo važniju ulogu, ne negirajući, pritom, i ekonomsku dimenziju. Nepotrebno je isticati kako su marksistički historičari, ne samo oni koji su živjeli unutar nekadašnjeg Sovjetskog Saveza već i velik broj onih sa zapadnjačkih sveučilišta koji su pokazivali naklonost ka marksizmu, tumačili izniman utjecaj ekonomskih faktora.

I u ovom je slučaju nužno, s islamske tačke gledišta, ostvariti pravičnu

ravnotežu, bez negiranja značenja ekonomskih faktora ili padanja u zamku ekonomskog ili materijalističkog determinizma koji, na marksistički način (a Ja marxism), sve političke manifestacije tumače kroz ekonomske faktore. Nema sumnje da potraga za tržištem, potreba za sirovim materijalima ili jeftinom radnom snagom kao i ostali faktori ove vrste igraju određenu ulogu u političkim promišljanjima svih država uključujući i moćne demokratske i kapitalističke zemlje Svijeta, te da, nesumnjivo, i demokracija sama teži ostvarivanju svjetskog poretka u kojem je ona dominantna i kroz koji se, ustvari, ostvaruju ekonomski ciljevi moćnih demokratskih država. No, ne smije se istovremeno jednostavno svesti zapadnijački politički život na ekonomske faktore, kao što su to mnogi ljudi težili, ne samo zapadnjački marksisti već, također, i značajan broj muslimana, osobito moderniziranih Arapa, intelektualaca, koji su bili pod snažnim utjecajem marksizma.

I, konačno, nastojeći razumjeti vrlo složen politički život suvremenog Svijeta, onako kako se on iskazuje na Zapadu, važno je upamtiti, mada se duh modernog života širio i izvan Zapada, on nije za sobom uvijek nosio i zapadnjačke političke institucije. Zemlja poput Japana prihvatila je demokraciju prihvaćajući zapadnjačke ekonomske i tehnološke ideje, dok je pojam demokracije u Japanu potpuno drugačiji od onog u Americi. Ne samo da u Japanu još uvijek postoji car, već unutar japanskog društva postoji i hijerarhijska struktura kao i osjećaj poštovanja prema starijima i tradiciji, što gotovo uopće ne nalazimo u američkom tipu demokracije. Ostale zemlje koje su se modernizirale do određenog stepena, ustvari, nisu uopće prihvatile zapadnjačke političke institucije tako da danas postoji, unutar nezapadnjačkog Svijeta, uključujući i islamski svijet, napetost stvorena između prihvaćanja modernizma u domenu ekonomije i tehnologije i odbijanja da se prihvate moderne zapadnjačke političke institucije. To je dio krize i borbe koja traje unutar islamskog svijeta u nastojanju da utemelji i stvori vlastite institucije, bilo da se radi o onima političkog, ekonomskog, društvenog ili bilo kojeg drugog tipa, a koje bi bile autentično islamske u svom odgovoru na izazove koje im postavlja modernizam.

Društveni život

Ključni preokreti o kojima je kratko bilo riječi u ranijem odjeljku ostavili su, također, duboki trag i na društvene institucije. Uspon moći aristokracije, potom buržoazije te proleterijata, nakon čega su slijedile revolucije, koje su se javile kao rezultat ovih transformacija, osobito revolucije 12./18, 13./19 i 14./20. stoljeća, počevši s Američkom i Francuskom te zaključno s Ruskom revolucijom 1917. g. - sve su bile praćene preokretima u društvenoj strukturi suvremenog Svijeta čija je tradicionalna društvena jezgra bila najvećim dijelom razorena, no i ovaj

put, ne u potpunosti. Stratificirane i na hijerarhiji utemeljene društvene institucije na koje se na kršćanskom Zapadu moglo naići preko hiljadu godina su okončane, mada su neke od njih preživjele do danas.

Uslijed toga, društvo je podijeljeno na manje čestice (atomizirano) i stvorena je mnogo veća pokretljivost, dok su istovremeno oslabile društvene veze koje su držale društvo na okupu i danas su suočene s mogućnošću potpunog kidanja. Već u 13./ 19. stoljeću pojava industrijske revolucije ne samo da je uzrokovala napuštanje sela, čija je glavnina radne snage pristigla u velike gradove, već je uzrokovala i slabljenje porodičnih veza i eksploataciju muškaraca, žena i djece od strane mašina i novih industrijskih kompleksa. I upravo kao rezultat reakcije protiv ovakve vrste eksploatacije mnogi su se kritičari društvenih prilika 13./19. stoljeća počeli suprotstavljati postojećem društvenom i ekonomskom poretku, onakvom kakav je iskazan ne samo u marksističkoj kritici kapitalizma već i zapadnjačkoj književnosti, npr. u Engleskoj, u romanima Charles Dickensa, gdje je industrijska revolucija bila možda okrutnija nego igdje drugdje u Evropi. Proces industrijalizacije, zajedno s procesom brze urbanizacije, migracije u velike gradove, porastom populacije i mnogim drugim faktorima na Zapadu vodio je postepeno u 13./19. i ranom 14./ 20. stoljeću do sloma mnogih tradicionalnih društevnih veza u velikim gradovima i, u manjem stepenu, u ruralnim područjima vodeći postepeno do atomizacije i slabljenja porodice.

Na Zapadu, kao i u islamskom svijetu, osnovna jedinica društva uvijek je bila porodica. Kršćanstvo je učinilo svetim monogamnu porodica koja se sastoji od supružnika, supruge i djece, no u ranija vremena često su i djedovi i nene (bake), amidže (stričevi) i daidže (ujaci) i ostala rodbina živjeli zajed no u tzv. proširenoj porodici koja je imala ulogu vrlo sličnu onoj na koju nailazimo danas u islamskom svijetu. Čak i danas, u zemljama Južne Evrope, kao npr. u Španiji, Italiji i Portugalu te čak u Irskoj i ostalim područjima Evrope koja nisu tako snažno industrijalizirana kao što su to urbani centri u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj, još je nešto preživjelo od te proširene porodice. Slično vrijedi i za Sjedinjene Države gdje u manjim gradovima i manje industrijaliziranim područjima države i dalje živi ponešto od te proširene porodice. No, postepeno, kao posljedica pritisaka industrijske revolucije i promjena koje je ona uzrokovala, za glavninu zapadnjačkog društva porodica je poprimila značaj atomizirane porodice, tj. porodice koja se sastoji od muža, žene i djece.

U posljednje dvije generacije atomizirana porodica se također počela lomiti, gotovo kao cijepanje atoma. Stepen rastava braka, koje su već dugo vremena zabranjene od strane Katoličke crkve, tako je naglo porastao da danas više od 50% svih brakova u velikim urbanim centrima

Amerike i glavnine Evrope završava rastavom, a mnoga djeca odrastaju u porodici sa samo jednim roditeljem (single-parent families). Štaviše, postoje danas čak i oni koji pokušavaju dokinuti tradicionalno značenje braka kao veze između pripadnika različitih spolova, i pokušavaju mu dati drugo značenje, kao bilo kojoj vrsti veze između dva ljudskih bića, čak i ona istog spola, sve dotle dok oni žele živjeti zajedno. Tako je, u ovoj posljednjoj fazi modernizma, koju neki nazivaju post- modernizmom, čak i samo značenje porodice, onako kako je ono postojalo kroz stoljeća, pod ozbiljnim udarom.

Glavna djelatna sila iza promjena koje se tako iznenadno javljaju u suvremenom društvu do te mjere da tek što se počne proučavati uzorak, on se već promijenio - jest ono što se naziva individualizam ili prava individue. Individualizam je jedan od najvažnijih filozofskih elemenata koji je proizašao iz renesansne ideje humanizma. Ovaj je faktor iznimno snažan u Americi i ostatku takozvanog Novog svijeta, gdje su društvene veze bile slabije i gdje su mogućnosti fizičke,
materijalne i ekonomske ekspanzije bile mnogo veće nego u Evropi, postajući sastavnim dijelom karaktera glavnine američke kulture i postepeno se, također, ponovo šireći u Evropu. Individualizam podrazumijeva prava individue koja su prvenstvena, tj. iznad prava Boga, u stanovitom smislu, te čak i iznad prava društva, u najvećoj mogućoj mjeri. I ovdje ponovno nailazimo na raspravu u suvremenom Svijetu između prava individue i prava društva, pri čemu marksisti i mnogi drugi socijalisti drže društvo stvarnim, a indivuduu tek zupcem u mašini društva, dok većina demokratskih mislilaca vjeruje da je indivudua važnija.

Politički i ekonomski spektrum na Zapadu utemeljen je, ustvari, u velikoj mjeri na tom elementu, pri čemu socijalisti naglašavaju važnost prava društva predstavljena kroz državu, a laissez-faire kapitalisti ona pojedinaca i privatnog sektora. Paradoksalno, politički konzervativna desnica istovremeno više podržava društvene norme i moralne vrijednosti, a liberalna ljevica prava pojedinaca da čine ono što on/ ona žele. U svakom slučaju, potvrda individualizma vodila je vrlo brzim promjenama iz gotovo desetljeća u desetljeće, u posljednjem periodu, i vrlo je teško mladome muslimanu, ili, po tom pitanju, bilo kome ko dolazi izvan zapadnjačkog svijeta, razumjeti brzinu promjena uzoraka zapadnjačkog društva te kako su čak i najdublje veze, poput onih bračnih, promijenile svoje značenje u toku jedne jedine generacije. Pitanje odnosa među spolovima, ne samo unutar braka, već i izvan njega, dobar je primjer ovih brzih društvenih promjena. Kršćanstvo, za razliku od islama, smatra samu spolnost vezanom uz prvobitni grijeh i, ustvari zapadnjaci su dugo vremena kritizirali muslimane za nemoral, jer je poligamija dopuštena islamskim zakonom. Promiskuitet je danas

toliko prevladao na Zapadu da mnogi ljudi, umjesto da promiskuitet nazivaju njegovim imenom, jednostavno sami pokušavaju promijeniti društvene norme i vjeruju da je bilo koja vrsta seksualnog ponašanja neke odrasle osobe moralno prihvatljiva toliko dugo dok ne utječe na živote drugih ljudi. Za mnoge suvremene zapadnjake ne postoji više božanska norma ili moral božanskog izvora koji bi se primjenjivao u ključnim prilikama. No, i u ovom slučaju, to ne vrijedi za svakoga i mnogi ljudi, kako u Americi, tako i u Evropi, još vjeruju u kršćansku ideju braka i spolnosti.

Postoji, ustvari, duboko proturječje u ovim pitanjima vidljivo u suvremenim raspravama koje se vode u Sjedinjenim Državama o pitanju prava žena nasuprot pravima muškaraca te o pitanju abortusa koje je, naravno, povezano s pitanjem seksualnosti i braka kao i pitanjem svetosti života. Pitanje abortusa sa sobom povlači i sukob između stavova ag- nostičkog humanizma, prema kojem je pojedinac najviši princip te, otuda, i potpuni gospodar njegovog ili, češće, njezinog tijela i života, sa stavovima onih koji smatraju da život potječe od Boga, a da su ljudska bića instrumenti za stvaranje novih životnih oblika kojima ona, uslijed toga, nemaju moć izricanja smrtne presude.

Drugi značajan element u društvenom životu suvremenog Svijeta, što se tiče Amerike i Zapadne Evrope, jest pitanje odnosa između rasa. Mada je individualizam u velikoj mjeri utemeljen na ideji individualizma i prava individue, još rasni element igra važnu ulogu u evropskoj, a osobito u američkoj povijesti. Teško je muslimanima, odgojenim u svijetu u kojem rasna pripadnost igra odista drugorazrednu ili minornu ulogu, no bez želje da negiramo njezinu potpunu odsutnost na tim prostorima, razumjeti središnji problem rasizma, onako kako je on prisutan na Zapadu. U 13./19. stoljeću, kada su mnoge evropske kolonijalne sile izvršile invaziju na Afriku pod izgovorom zaustavljanja arapske trgovine crnim robljem, niko se nije brinuo postaviti pitanje šta je bilo s tim robovima koji su odvedeni u Arabiju. Da su brižljivi je proučili situaciju, uočili bi da su svi crnci koji su bili odvedeni u Arabiju bili potpuno uklopljeni u arapsko društvo, što je potpuno drugačije od onoga što se dogodilo u Americi. Naime, ne postoji nijedna islamska država koja ima crnački geto poput Harlema. Crnci koji su dovedeni u Arabiju, u zemlje Perzijskog zaljeva ili neke druge muslimanske države ubrzo su se integrirali u islamsko društvo, kao i Turci koji su prije njih stigli iz središnje Azije, a neki su čak postali i vladari. Kada se prisustvuje namazu u džamiji u Maroku, u okruženju Arapa, ljudi potpuno crnačko-afričkih obilježja te Berbera plavih očiju i svijetle kose, tada se nema osjećaj molitve sa ljudima različitih rasa. Islamski karakter "zajednice" (ummet) u potpunosti dominira nad rasnim karakteristikama, za razliku

od mogućeg iskustva na Zapadu.

Rasizam je na Zapadu oduvijek bio ozbiljan problem zbog karaktera evropske civilizacije koja seže sve do grčko- rimskih vremena. Zanimljivo je da riječ za barbarizam jednostavno potiče od grčkog termina kojim se imenovao stranac. Dosta je neobično da je sve donedavno rasizam bio u Evropi smatran primarno američkom boleščću. Potom, nakon Drugog svjetskog rata, porastom broja crnaca iz Afrike i Ka- ribejaca u Velikoj Britaniji, migracijama velikog broja Turaka u Njemačku te Marokanaca i Alžiraca u Francusku, počeo se javljati rasni problem koji je postajao do danas sve ozbiljniji, otkrivajući činjenicu da taj problem nije ograničen samo na prostor Amerike. U svakom slučaju, mada se čini da je rasizam suprotstavljen individualizmu, on je i dalje vrlo značajan aspekt društvenog života Zapada te i dalje zauzima središnju ulogu u političkom i društvenom životu, osobito u preokretima kojima je danas izložen Zapad.

Proučavajući složene društvene uzorke koji se mogu uočiti na suvremenom Zapadu, spomenuli smo rastuće migracije ljudi sa sela u gradove te uništenje života na farmama; porast industrijskih i urbanih centara s njihovim negativnim utjecajem na okolini; povećani stepen individualizacije; ato- mizaciju u porodici; gubitak smislenih odnosa koji često rezultiraju izolacionističkim i nihilističkim stavom prema životu te porastom psihološke neuravnoteženosti, bolesti toliko karakteristične u današnjim velikim gradovima. Uz to, ovi procesi nisu ograničeni samo na Zapad već se šire i u ostale dijelove Svijeta, zajedno sa širenjem modernizma. Moglo bi se utvrditi kako je cjelokupan trend društvenih transformacija u posljednjih nekoliko desetljeća, koji je sam rezultat onoga što se kroz nekoliko stoljeća dešavalo na Zapadu,

ukorjenjivanje individue odsječene ne samo od religijske tradicije već i od porodice i društvenih tradicija. Nova situacija nudi uvijek nove izazove pozivajući barem neke pojedince da pokušaju ostvariti svoje potpune potencijale, no često suočava ljudska bića s osjećajem očaja u svijetu u kojem izniman natjecateljski duh i stalna borba i razdori, praćeni padom duhovnosti, ostavljaju duboke psihološke i društvene ožiljke.

Mladi musliman, nenavikao na suvremeni Svijet, ne smije, ipak, zaboraviti da ove negativne posljedice nisu jedina zbilja života zapadnjačkog društva, kao što tvrde neki muslimanski kritičari Zapada. Tačnije, utjecaj religije i dalje je osjetan u nekim društvenim institucijama i određeni segmenti društva, i u Americi i u Evropi, sastavljeni su od brojnih pobožnih i odanih ljudi; u njima su društvene veze još snažne, a uveliko su još prisutne i kršćanske vrline, poput milosrđa. To je osobito vidljivo u slučajevima krize ili prirodne katastrofe kada članovi društva dolaze upomoć jedni drugima. Nužno je prisjetiti se koliko je mnogo ljudi na Zapadu u posljednjih nekoliko godina pomagalo siromašnima i glad-

nima u Africi, Aziji i ostalim dijelovima Svijeta u kojima su prirodne ili ljudski izazvane tragedije uzrokovale nevjerovat- ne ljudske patnje. Stoga, u prosudbi društvenih institucija na Zapadu nije dovoljno proučavati samo element haosa i neu- korijenjenosti, koji su zasigurno prisutni i dovode u pitanje samu opstojnost modernog društva. Nužno je, također, bez obzira na sve, proučavati kontinuirani utjecaj kršćanstva i judaizma kao i preživljavanje određenih religijskih vrlina usađenih stoljećima u duše i srca zapadnjaka, vrlina koje se i dalje iskazuju čak i ako se znatan broj pojedinaca okrenuo protiv svoje vlastite institucionalne religije i vlastitog tradicionalnog zaleđa.

Ekonomija

Ekonomija je - a to gotovo da i nije potrebno isticati - važna u svakoj civilizaciji ako pod ovim pojmom podrazumijevamo onu čovjekovu aktivnost koja se odnosi na proizvodnju dobara, gomilanje bogatstva, posao, rad, izmjenu materijalnih objekata itd. Ali u islamu, kao i u drugim tradicionalnim civilizacijama, ekonomija nije nikada shvaćana kao odvojena disciplina ili izdvojen domen aktivnosti. To je razlog zašto u klasičnom arapskom jeziku ne postoji čak termin za ekonomiju. Termin iqtisad prilično je suvremen prijevod modernog pojma 'ekonomije' u arapskom jeziku i ima sasvim različito značenje u klasičnom arapskom, gdje primarno označava umjerenost i vezivanje uz zlatnu sredinu, kao što potvrđuje znamenita knjiga El-Gazalija, El -Iqtisad fi'l-i'tiqad.
Na Zapadu su, pak, praktični filozofi poput Bacona, Hob- besa i Lockea počeli već od 11./17. stoljeća pisati o značaju gomilanja bogatstva kao i o značenju ekonomske aktivnosti. Ekonomija je postepeno postala i naučna disciplina i zasebno područje djelovanja, a u mnogim se oblastima odvojila od etike. Ne smije se, ipak, zaboraviti da se klasična kapitalistička ekonomija, koja je izrasla u 11./17. stoljeću i koju su u Novi svijet prenijeli puritanci, oslanjala na određeni aspekt protestantske etike koja je naglašavala vrlinu teškog rada i gomilanja bogatstva, za razliku od katoličke etike. Ali ubrzo će religijski korjeni kapitalističke ekonomije biti potisnuti i pojavit će se reakcija na kapitalizam kao rezultat neumjere- nosti ovog tipa ekonomije, utemeljenog jedino na značenju pobude za gomilanjem bogatstva. Tu će reakciju pokrenuti socijalizam koji su zagovarali Marx i brojni drugi socijalistički mislioci 13./19. i 14./20. stoljeća. Ova posljednja grupa težila je podjeli bogatstva koja bi spriječila društvenu nepravdu i suprotstavila se moći kapitala koju su njegovi posjednici upotrebljavali protiv radnika čiji je rad stvarao taj kapital. Socijalistička ekonomija također je imala svoje kršćanske po bornike i mnogi su poistovjećivali kršćansko milosrđe, skrb o siromašnim i pomaganje onih u oskudici s nekim socijalističkim idealima.
Ovo povezivanje kršćanskih ideala sa socijalističkim težnjama vidljivo je i

danas u pokretu teologije oslobođenja u Južnoj Americi. Ali, uopće u socijalizmu, i još više u kapitalizmu, ovi su ideali ubrzo sekularizirani i postaju an- tireligioznim, u formi marksizma. Tradicionalne kršćanske ekonomske teorije kakve se, recimo, mogu naći kod Sv. Tome Akvinskog, nisu, ustvari, jako daleko od islamskih ekonomskih teorija i obje se potpuno razlikuju od modernih ekonomskih teorija koje idu za tim da kršćanske i islamske ekonomske teorije zaniječu kako u teoriji, tako i u praksi.

U modernom Svijetu se ekonomija više ili manje odvojila od etike i postala je, kako je već spomenuto, pokretačka snaga u mnogim političkim i socijalnim odlukama. Moglo bi se reći da, u stanovitom smislu, marksističko gledište o središnjem značenju ekonomskog faktora u životu nije potpuno pogrješno kada se radi o materijalistički orijentiranoj modernoj civilizaciji. Važno je, na ovome mjestu napomenuti da je među onima na Zapadu koji su težili tome da povežu ekonomiju s etikom, većina njih je etiku tumačila na posve humanistički način vjerujući da ju je stvorio čovjek. Za razliku od toga, u islamu ne samo da se ekonomija nikada nije smatrala neovisnom od etike već se ni etika sama nije nikada smatrala neovisnom od vjere. Stoga, uistinu ono što se naziva islamskom ekonomijom mora djelovati unutar šerijata ili Božijeg zakona i unutar toga pronaći svoje značenje. Odgovarajući stav ne nalazi se tako lahko na Zapadu osim među onim katolicima i Židovima koji se još drže tradicionalne religije, ali koji čine manjinu, rijetko značajnijeg utjecaja u oblasti donošenja ključnih ekonomskih odluka.

Pitanje prava

Značajno je, prilikom razmatranja političkih, socijalnih i ekonomskih elemenata suvremenog Svijeta, reći nekoliko riječi o pojmu prava na Zapadu, jer svi elemenati koji su razmatrani u ovom poglavlju usko su povezani s konceptom prava. U demokratskim sistemima zakone koji su u vezi s ekonomskim, društvenim ili, naravno, političkim domenom iz- glasalo je nominirano zakonodavstvo. U svim tim slučajevima pravo se smatra praktičnim principom temeljenim na aktualnim društvenim zahtjevima izglasanim od strane naroda. Zakonodavci su, u skladu s tim, izabrani od strane naroda i sukcesivno oblikuju zakone. Postoji tu nevidljivo prisustvo kršćanskih etičkih preokupacija koje određuju odluke stanovitog broja pojedinaca, ali ta se kršćanska učenja ne koriste izravno, kao temelj ili baza za pravo. Zakoni su na Zapadu bili izvorno utemeljeni na rimskom kao i na običajnom pravu i upotpunjeni stavovima svake nove generacije pravnika, sudaca i različitih parlamenata i kongresa.

Kao što smo već vidjeli, koncept prava u islamu je sasvim drukčiji. Zakoni dolaze od Allaha i ljudi ih mogu samo koristiti i primjenjivati u

različitim situacijama, ali izvor prava uvijek ostaje u Božijoj Objavi. Postoji, dakle, korjenita razlika što se tiče sučeljavanja s društvenim problemima, između suvremenog Svijeta i islama. U suvremenom svijetu zakoni se izglasavaju kako bi se prilagodili postojećim situacijama dok se u islamu postojeće situacije moraju prilagoditi Božijem zakonu.

Otuda i radikalna razlika u razumijevanju koncepta prava u ova dva svijeta. Stoga je od iznimne važnosti da mladi musliman razumije značenje prava, njegovu ulogu u zapadnjačkom društvu te zašto i kako ono djeluje i zašto je ono danas, u Sjedinjenim Državama, suočeno s dubokom krizom, gdje neumjerenosti u zakonskoj praksi i podizanje sudskih optužbi dovode u opasnost nastavak i samo preživljavanje velikog dijela društvenih aktivnosti te prijete zatupljivanjem pozitivnih aktivnosti u mnogim oblicima.

U zaključku, treba reći da nije nužno biti prorokom kako bi se uvidjelo da postoji duboka kriza unutar suvremenog Svijeta u svim oblastima, osobito u onim društvenim i ekonomskim. Čak i nakon sloma komunizma, kada su mnogi vjerovali da je suvremeni sistem, onakav kakav je razvijen na Zapadu, postao potpuni pobjednik, kriza je i dalje nastavljena te je čak i pojačana ako se promatra društveni domen gdje otuđenje (alijenacija), kriminal, korištenje droga i brojne druge društvene bolesti dovode u pitanje samo tkivo suvremenog društva i zagađivanje okoline gdje samo postojanje i svakodnevno djelovanje suvremenog Svijeta ugrožava ravnotežu prirodne okoline i budućnost ljudskog života na Zemlji.

Što se tiče islamskog svjetonazora prema ovoj krizi, sve se mora prosuđivati na osnovu principa i normi koje je Allah stvorio za ljudska bića - gdje god ona živjela na ovoj Zemlji. Postoji danas opasnost u suvremenom Svijetu od zbrke i potpunog nereda, čak i unutar političke vlasti i ekonomskog bogatstva koje ona posjeduje. Nužno je za mladog muslimana temeljito poznavati uzroke ove krize koji počivaju skriveni iza fasade svjetskog uspjeha i istovremeno izbjeći šuplje kritike "zapadnjačke dekadencije" koje su postale popularne u islamskom svijetu u posljednjih nekoliko desetljeća. Većina ovih kritika nije svjesna dubljih korjena krize te još nije navikla na zbiljnost prisustva ostalih sila na samom Zapadu koje su ukorijenjene u religijskim i tradicionalnim vrijednostima, a koje same nastoje ispraviti postojeća odstupanja i spriječiti zastrašujuće društvene dezintegracije s kojima se suočava suvremeni Zapad.

Moglo bi se reći da se suvremeni Svijet, onakav kakav je zacrtan na Zapadu prije pet stoljeća i koji se do danas proširio najvećim dijelom Svijeta, približava svom kraju i da je već započelo ono što mnogi na Zapadu nazivaju postmodernim svijetom. Ali, postmodernizam je do sada samo još jedan korak ka daljnjoj disoluciji modernog Svijeta. Šta će

se uspostaviti nakon te disolucije ovisit će o tome kako će se tradicionalne sile unutar suvremenog Svijeta na Zapadu, kao i u islamskom svijetu i ostalim nezapadnjačkim područjima Svijeta, suočiti sa velikim izazovima i opasnostima koje su postavili i još uvijek postavljaju, u sve većim razmjerima, čitavoj ljudskoj vrsti modernizam i njegov suvremeni nastavljač, tzv. postmodernizam.

Dvanaesto poglavlje
SUVREMENO OBRAZOVANJE - NJEGOVA POVIJEST, TEORIJE I FILOZOFIJE

Za većinu mladih muslimana koji dolaze na Zapad, institucija s kojom se najčešće susreću i s kojom imaju najintimnije iskustvo jest ona obrazovne prirode. To, u stanovitom smislu, vrijedi i za mlade muslimane koji se školuju u moderniziranim obrazovnim institucijama unutar samog islamskog svijeta, institucijama oblikovanim prema zapadnjačkim modelima koje su utemeljene od 13/19. stoljeća u različitim zemljama islamskog svijeta, s izraženim ciljem uvođenja suvremenih nauka u islamski svijet. Nužno je, stoga, posjedovati dublje razumijevanje uloge i značenja obrazovanja i obrazovnih institucija na suvremenom Zapadu kao i povijesnih korijena zapadnjačkog odgoja i obrazovanja.
Kao i u islamskom svijetu, tako je i na Zapadu, sve do vremena sekularizacije i modernizacije u periodu renesanse i 11/17. stoljeća, obrazovanje bilo povezano s religijom, a obrazovne institucije su bile pod izravnom ili posrednom kontrolom Crkve. Postojale su, štaviše, i odvojene obrazovne institucije za židovsku manjinu u Evropi, gdje god je postojao značajniji broj Židova. Škole su, u predmodernoj Evropi, težile, dakle, obrazovanju mladih teološkim, filozofskim, pravnim i etičkim učenjima Crkve ili, u slučaju Židova, židovske religije te, na višim stepenima, pripremi kršćanskih studenata za svećeničku službu i važne crkvene pozicije, a židovskih studenata za položaj rabina.

Ova situacija uveliko podsjeća na kur'anske škole, medrese i ostale vjerske institucije u islamskom svijetu koje su ljudi pohađali u ranijim periodima. Pa ipak, sistem obrazovanja bio je mnogo rašireniji u islamskom svijetu nego u predmodernom Zapadu.

U ranom srednjem vijeku same su islamske obrazovne institucije počele vršiti određeni utjecaj, osobito u oblasti visokog školstva, na one na Zapadu, u Španiji, na Siciliji i u Francuskoj kao i u Italiji. Ustvari, cjelokupni sistem koledža, koji će potaknuti osnivanje modernih sveučilišta na Zapadu, bio je usko povezan s islamskim sistemom medresa, i danas živim u islamskom svijetu. Pojmovi poput "katedre" (chair), koji se koriste na zapadnjačkim sveučilištima, doslovni su prijevod arapske riječi kursi, a brojni su odgojnoobrazovni principi

preživjeli do danas u starijim zapadnjačkim institucijama visokoga školstva, srednjovjekovnog porijekla, kao što su one u Salamanki, Parisu, Bologni, Oxfordu i Cambridgeu i koje otkrivaju duboke sličnosti s obrazovnim praksama u klasičnom islamskom obrazovnom sistemu. Važno je, također, zapamtiti da zapadnjačke obrazovne institucije, osobito sveučilišta, nisu datost suvremenog Svijeta te da u svom izvoru, kao i Crkva, pripadaju predmodernoj historiji Zapada.

U ranoj fazi razvoja modernizma, ipak, obrazovne su institucije velikim dijelom, mada ne u potpunosti, bile zahvaćene silama modernizma, a suvremeno je obrazovanje postalo najvažnije sredstvo promicanja sistema vrijednosti suvremenog Svijeta, širenja sekularizacije te kritike religijskog svjetonazora. Kroz obrazovne institucije razvijale su se ne samo nauke, već su se širile i ideje koje se tiču gomilanja bogatstva, ostvarivanja ekonomskih ciljeva te ostvarivanja veće društvene mobilnosti, osobito u Americi, a tek odne- davno i u Evropi.

Proces sekularizacije obrazovanja na Zapadu trajao je nekoliko stoljeća i još je daleko od toga da bi se mogao smatrati dovršenim.

Kako su se obrazovne institucije, koje su izvorno utemeljile različite crkve, počele sekularizirati u sve većem broju, vrlo je često država stvarala nove institucije nastojeći držati odvojenim vjerske institucije od onih koje je utemeljila država ili neko drugo sekularno tijelo. U nekim se državama, poput Sjedinjenih Država i Francuske, ta distinkcija između religijskog i sekularnog obrazovanja u institucijama sponzo- riranim od strane države vrlo rigorozno održava tako da država uvijek nastoji prvo utvrditi da škole, utemeljene javnim sredstvima, ne zrače religijskom notom. U ostalim državama, kao npr. u Velikoj Britaniji i Njemačkoj, to nije slučaj jer ovdje vlade pružaju potporu religijskoj edukaciji.

U svakom slučaju, kroz univerzalizaciju obrazovanja u suvremenom Svijetu, tj. kroz utemeljenje osnovnih i srednjih škola za obrazovanje gotovo sve djece kao i kroz širenje sveučilišnog obrazovanja za veći broj studenata, sekularno je obrazovanje proširilo svoj utjecaj. Istovremeno, ipak, religijska tijela, katolička i protestanska, uspjela su, također, očuvati svoj vlastiti obrazovni sistem, od vrtića i osnovnih škola do fakulteta. Štaviše, i u Americi kao i u Evropi i danas djeluju tradicionalne židovske škole, Jeshivas, koje imaju mnoge zajedničke elemente s islamskim medresama. Dakle, ako se sagledava opća slika obrazovanja na Zapadu može se uočiti da, dok, s jedne strane, postoji trajna sekularizacija starijih institucija koje su izvorno utemeljene od različitih crkava i sekularnih institucija, uočljiv je, također, i nastavak religijskog obrazovanja na obje strane Atlantika bez obzira na velike razlike filozofije obrazovanja između ova dva tipa obrazovnih institucija, religijskih i svjetovnih. Što se tiče ciljeva koje su ostvarili obrazovni sistemi utemeljeni od strane različitih evropskih država i, kasnije, onih u Americi,

oni su se sastojali od propagiranja nacionalnih ideja i filozofija, kao što su novi sekularizam, nacionalizam, utilitarizam, opće blagostanje, uključujući, dakako, i ekonomske ciljeve, kroz pojam materijalnog napretka koji je u 13./19. stoljeću postao gotovo zasebnom religijom. Koncept obrazovanja u klasičnom smislu nadraslog uma i duše još uvijek nije iščezao, osobito u starijim obrazovnim institucijama i školama sponzoriranim od strane crkve te svugdje gdje cvate obrazovanje zasnovano na humanističkim znanostima (liberal arts education), mada je u velikoj mjeri dovedeno u pitanje novom obrazovnom filozofijom. Uslijed toga, osobito sveučilišta, a kroz njihov utjecaj i srednje i osnovne škole, postale su, s jedne strane, vrsta "sekularnih crkava" za širenje svjetovnih ideja, a profesori i učitelji u stanovitoj mjeri vrše ulogu nekadašnjih svećenika, krajnjih autoriteta u svojim oblastima, osobito u oblastima nauke. Gotovo sve značajne sekularne ideje koje su uzdrmale temelje religije u suvremenom Svijetu, kao što su evolucionizam, ideja napretka, doktrinarni socijalizam, psihoanaliza itd., imale su svoj izvor ili su bile proširene suvremenim obrazovnim sistemima, odakle su se proširile i na ostale dijelove društva. S druge strane, ipak, upravo zato što sveučilište privlači u svoje redove u pravilu najsuptilnije i najinteligentnije članove društva i zato što je sama institucija prethodila usponu modernizma, sveučilišta čak i u suvremenom dobu i dalje služe kao kritika istog tog svijeta. Ustvari, najdublja kritika samih idola suvremene misli, poput onog napretka i njemu sličnih, također je proizašla iz sveučilišnih krugova te tako sveučilište djeluje istovremeno i kao branik za zažtitu i širenje modernih, sekularnih ideja i, istovremeno, kao središte kritike mnogih ideja koje danas cijepaju suvremeno društvo.

Nužno je naglasiti značajnu ulogu obrazovnih institucija na Zapadu, osobito od 13./19. stoljeća naovamo, u indoktrinaciji općeg pučanstva raznovrsnim ideologijama, od nacionalizma do marksizma, od komunizma do zapadnjačkog kapitalizma i demokracije kao i ostalim ideologijama dominantnim na suvremenom Zapadu. I tamo, upravo zbog preživljavanja ranijih, religijski utemeljenih obrazovnih sistema kao i mnogih obrazovnih institucija vjerske orijentacije, osobito u Americi, postoji i još traje stalni sukob i pritisak između sekularističkih ideologija i religijskih ideja. Teško je mladom muslimanu, odgojenom u polutradi - cionalnom islamskom obrazovnom sistemu, a da i ne spo
minjemo tradicionalne medrese, razumjeti kako se učenje različitih oblasti znanja odvojilo od religijskih vrijednosti u suvremenom Svijetu. Ovdje se, naime, susrećemo s pojmom odjeljivanja (usitnjavanja i ograničavanja u uske odjeljke, kompartimente - engl. compartmentalization - prim. prev.) ne samo vidova, oblasti znanja, odijeljenih jedni od drugih bez ikakvog kohezionog jedinstva, za razliku od onog što se može uočiti u tradicionalnoj slici stabla znanja i njegovih

raznorodnih oblasti vezanih uz deblo, već gotovo s potpunom odvojenošću znanja od duhovnih vrijednosti. Taj je fenomen vidljiv na svim zapadnjačkim sveučilištima, osim na onima koji su pod izravnim sponzorstvom katoličkih, protestantskih i židovskih vjerskih organizacija, na kojima su vrijednosti svake od ovih zasebnih religija javno prezentirane studentima. Za većinu studenata koji pohađaju tzv. državno-sponzorirane ili sekularne institucije, odbijanje da uče o duhovnim vrijednostima smatra se, ustvari, temeljem odvajanja religije od obrazovanja. No, ipak, uslijed toga znanje se odvojilo kako od duhovnih vrijednosti tako i od moralnih pitanja.

Što se tiče samog morala, javilo se pitanje, upravo zbog postepenog odvajanja obrazovnog sistema od svog religijskog zaleđa, koji moral podučavati, ako se uopće o moralu i može govoriti. Relativizirala se etička dimenzija života te je, ponekad, čak i pomaknuta ustranu upravo zato što učitelji, država i raznovrsne odgovorne institucije nisu bili u stanju složiti se kojim etičkim normama treba poučavati studente.

To je dovelo do velike krize koja se sada počela iskazivati, osobito unutar mlađe generacije na Zapadu, postepenim gašenjem i iščeznućem starijih etičkih principa koje je čak i suvremeni sekularni Zapad naslijedio od kršćanstva. Zapadno obrazovanje je tako, u velikoj mjeri, zahvaćeno složenim napetostima između religije i sekularnog humanizma. Borbene linije zacrtane su u mnogim oblastima, a predmeti raspoređeni u razmjeru od evolucije naspram stvaranja, različitih teorija društva, evrocentrizma nasuprot multikulturalizmu, pitanja značenja života, problema odnosa između različitih oblasti znanja i etike i mnogih drugih fundamentalnih pitanja iz oblasti filozofije i obrazovanja. Postoji, također, i napetost između onoga što mnogi ljudi tvrde da bi trebao biti "objektivizam" u obrazovnom odgoju i predstavljanja određenog, zasebnog svjetonazora te jedne već zacrtane filozofije unutar koje bi se trebala odvijati obrazovna praksa. Ove su napetosti dovele do toga da je iz filozofija i obrazovnih terorija postepeno iščezao koncept same istine. Danas, u većini zapadnjačkih obrazovnih institucija ozbiljno se govori o istini samo u prirodnim i matematičkim naukama, dok se u humanističkim naukama, društvenim naukama i sličnim rijetko može čuti da profesor govori o istini i većina je predmeta predstavljena na potpuno relativistički način, kao da ne postoji nešto poput istine. Kao što smo već ranije spomenuli u ovoj knjizi, mnogi su moderni filozofi čak i zanijekali značenje i značaj pojma "istine".

Usitnjavanje znanja, jedna od karakteristika duhovne i intelektualne scene suvremenog Svijeta, ne odražava se samo u suvremenom sistemu obrazovanja već je njime i uzrokovano. Značajan broj uvaženih zapadnjačkih mislilaca i dalje nastoji premostiti ovo izrazito odvajanje, no nisu u tome uspjeli jer više ne postoji svjetonazor koji bi ujedinjavao

raznorodne discipline. Postoji već podjela na, s jedne strane, prirodne i matematičke nauke, društvene i, konačno, humanističke nauke, na drugoj strani, svaka s različitim perspektivama i metodama, dok se u slučaju brojnih praktičara ovih posljednjih disciplina javlja pokušaj takmičenja s prirodnim naukama.

Ponešto je preživjelo od ranije, predmoderne ideje slobodnih umjetnosti, artes liberales srednjovjekovnog perioda, koja pokazuje velike sličnosti s klasifikacijom znanja i nastavnim rasporedom kako su ih opisali neki klasični muslimanski mislioci i autori. Ovaj vid obrazovanja, koji susrećemo u Engleskoj i Americi, zadržava nešto od jedinstvene perspektive koja je karakterizirala srednjovjekovno evropsko učenje, u vrijeme kada je evropska civilizacija bila religijska i integrirana civilizacija, u mnogo čemu nalik na islamsku, osobito u polju obrazovanja, pa ipak je i ova posvećena obrazovna filozofija u velikoj mjeri kompromitirana snažnim naglaskom na prirodne nauke i stvaranjem onoga što se naziva društvenim naukama koje nastoje, što je više moguće, oponašati metode kvantitativnih nauka i primijeniti ih na društvo kao takvo. Društvene nauke, štaviše, nastoje progutati humanističke nauke. Uslijed toga, same se humanističke nauke s teškom mukom bore da prežive kao takve.

Zanimljivo je, što se tiče mladih muslimanskih studenata, na ovom mjestu uočiti da većina muslimana koji dolaze na studij u zapadnjačke obrazovne institucije rijetko ozbiljno shvaćaju humanističke nauke. Većina ih studira bilo prirodne nauke bilo medicinu ili građevinarstvo te im se, tako, humanističke nauke doimlju nevažnima. I u samom islamskom svijetu postoji velika kriza na suvremenim univerzitetima upravo zato jer su u taj svijet preneseni sistemi sa Zapada, bez bliske integracije između humanističkih nauka, a koje bi trebale u potpunosti vući korijene iz islamskih izvora, vjerskih disciplina i nauka koje su uvezene sa Zapada.

U svakom slučaju, kako na Zapadu tako i svuda drugdje, suvremene obrazovne institucije, koje su glavna spremišta znanja i koje se smatraju glavnim zaštitnicima suvremene zapadnjačke civilizacije, sadrže u sebi sjeme dubokog sukoba između obrazovnih filozofija i teorija, koji odražavaju i zrače iz jaza, stvorenog u osvit modernog doba, između domena znanja i domene svetog, sadržanog u religiji. Mnoge zapadnjačke obrazovne institucije još uvijek čuvaju nešto od svoje srednjovjekovne prošlosti, no brojna su i otkrića utemeljena na stajalištima čovjeka kao potpuno zemaljskog i nereligioznog bića, kako su ga definirali filozofi 12./18. i 13./19. stoljeća ili kao tek jednog zupca u mašini društva, kao što su čovjeka tumačili pozitivisti i marksistički teoretičari od 13./ 19. stoljeća naovamo. Te obrazovne institucije, dakle, ostaju u stanju stalne napetosti s religijskim institucijama te čak i sa

ranijim humanizmom koji je nastojao sagledati ljudska bića kao cjelinu kojoj je nužno razviti kako svoje mentalne, tako i duhovne aspekte.

Suvremeno zapadnjačko obrazovanje nesumnjivo je izvršilo dubok utjecaj na islamski svijet. Taj se utjecaj širi i kroz velik broj muslimanskih studenata koji su poslani na Zapad i koji su ponekad zbunjeni suprotnostima između onoga što su učili u školi te nedjeljnim bogoslužjima, između određenog broja vrlo religioznih studenata i onih koji se u potpunosti suprotstavljaju religiji, a sve je to znak udaljavanja religijskih vrijednosti i nauke unutar zapadnjačkog obrazovanja. No, utjecaj zapadnjačkog obrazovanja na islamski svijet također je osjetan i kroz prisustvo suvremenih obrazovnih institucija unutar samog islamskog svijeta gdje danas vlada velika kriza kao rezultat njihova sukoba s tradicionalnim obrazovnim institucijama koje posjeduju svoju vlastitu filozofiju, utemeljenu na jedinstvu znanja, služenju čovjeka Bogu, središnjoj ulozi Božanske Objave i svim ostalim principima koji karakteriziraju islamski svjetonazor. Ovaj je sukob, također, u velikoj mjeri vidljiv i u osnovnim i srednjim školama u mnogim velikim gradovima većine islamskih zemalja gdje su zapadnjački modeli preneseni na jedan ili drugi način, obično u ovisnosti od povijesnih događanja. Država koja je bila kolonizirana od strane Velike Britanije kopirala je britanske modele, kao što je to, npr. slučaj Pakistana, muslimanskog dijela Indije ili Nigerije; zemlje - bivše kolonije Francuske preuzele su francuske uzore, kao npr. države Sjeverne Afrike, a zemlje koje su bile nizozemske kolonije prihvatile su modele te države, kao što je to vidljivo u Indoneziji. Uz to, i američki obrazovni modeli su u posljednjih nekoliko desetljeća ugrađeni u mnogim muslimanskim zemljama, često nadređeni starijim, evropskim modelima.

Danas je mladim muslimanskim studentima apsolutno nužno razumjeti suvremeno zapadnjačko obrazovanje, njegovu povijest i teorije, ne samo kako bi se zaštitili za vrijeme studija na Zapadu, već kako bi razumjeli sukob koji vlada unutar islamskog svijeta između dviju institucija i filozofija i zbog kojeg diplomanti sveučilišta iste države koji govore istim jezikom imaju dva vrlo različita svjetonazora. Oni se, šta više, odražavaju na svakom stepenu; od pitanja uloge nas
tavnika, kojeg se u islamu visoko poštuje do te mjere da čak postoji kazivanje koje se pripisuje 'Aliju hazreti: Postat ću robom onome koji me naučio ma i jedno slovo; do uloge studenta unutar te institucije; odnosa između znanja i etike, nauke i religije; sadržaja nastavnog programa; značenja i cilja obrazovanja i svih ostalih, temeljnih elemenata koji čine obrazovanje. U islamskom svijetu, kao i na Zapadu, obrazovanje je uvijek zauzimalo središnju ulogu jer se upravo kroz taj proces mlađa generacija pripremala za provođenje i stremljenje idealima, normama i principima određenog društva.

Danas je zapadnjačko školstvo u velikoj krizi, bez obzira što uspješno nastoji ostvariti iskrivljene ciljeve sekularizacije znanja, materijalne dominacije, kultivacije individualizma i svih ostalih elemenata koje islamski svjetonazor odbacuje. Taj je sistem dvostruko opasan za muslimane i zato što je unutar sebe samog u krizi i zato što bi, i kad ne bi prolazio kroz vlastitu krizu, bio u neskladu s islamskom perspektivom i vrijednostima koje islam najviše njeguje. Stoga je nužno, u ovim kritičnim vremenima u kojima muslimani moraju učiti različite zapadnjačke discipline, uključujući ne samo naučne i tehnološke, već i ostale, kako bi bili u stanju osigurati vlastite odgovore i upravljati vlastitim sudbinama u Svijetu u kojem su suočeni s neizmjernim izazovima, da postanu u potpunosti svjesni značenja, uloge i funkcije obrazovanja i obrazovnih sistema, osobito uključujući filozofije na kojima oni počivaju. Na ovaj način, oni će moći razlučiti u najširem smislu šta žele od zapadnjačkih disciplina usvojiti - bez suviše snažnog, nesvjesnog potpadanja pod utjecaj sila koje bi mogle iskriviti njihove vjerske ciljeve, istrgnuti ih, duhovno i intelektualno, iz njihovih korijena, otuđiti ih od vlastitog tradicionalnog zaleđa i, jednostavno, dodati još jedan mogući element koji bi doprinio neredu i zbrci unutar samog islamskog svijeta.

Trinaesto poglavlje
UMJETNOST NA SUVREMENOM ZAPADU

Za većinu muslimanskih studenata historija zapadnjačke umjetnosti obično izgleda kao izvještačeno područje djelovanja i vrlo ih se mali broj upoznaje sa zapadnjačkom umjetnošću, u užem značenju ovog pojma. Pa ipak, razumijevanje zapadnjačke umjetnosti i povijesti vrlo je značajno jer zapadnjačka umjetnost odražava, s jedne strane, dublje tokove zapadnjačke kulture i brojne krize s kojima se zapadnjački svijet suočavao i još se suočava, a, s druge strane, sama je doprinijela čitavom nizu elemenata, oblika i sila koje su obrazovale suvremeno kulturno ozračje. Ustvari, uloga zapadnjačke umjetnosti u stvaranju tog ozračja od središnje je važnosti te je, tako, njeno razumijevanje nužno za svakoga ko želi spoznati dublji etos i impulse života Zapada. Zapadnjačka umjetnost je do perioda renesanse nosila mnoge sličnosti s islamskom umjetnošću, mada je bila iko- ničke prirode, tj. utemeljena na slikanju ikona (eikon, grč. - slika, lik; otuda - svetačka slika, prim. prev.) bilo da se radi o Kristu ili Djevici Mariji, za razliku od islamske umjetnosti koja je oduvijek izbjegavala ikoničku svetu umjetnost. Ma kako bilo, zapadnjačka umjetnost je prije renesanse, tj. tradicionalna zapadnjačka umjetnost, bila utemeljena na određenim religijskim i božanskim principima. Ona nije svoju inspiraciju crpila samo iz objave, već su njene tehnike i metode prenošene s generacije na generaciju, vraćajući se na

inspiraciju koja proizlazi iz božanskih i anđeoskih svjetova nad onim posve ljudskim. Tek je s renesansom Evropa prekinula s tradicionalnom kršćanskom civilizacijom, a to se razdvajanje puteva prvo iskazalo u umjetnosti prije nego je postalo izrazito i u oblastima filozofije, teologije i unutar same društvene strukture.

Vizualne umjetnosti

Umjetnost renesanse, koja je slavna zbog pojave nekolicine velikih genija, kao što su Rafael, Michelangelo i Leonar- do da Vinci, zasigurno više odražava svjetovnu ljepotu nego ljepotu duhovnog svijeta i otvorila je umjetnost posve ljudskoj temi - po cijenu napuštanja svete i nebeske umjetnosti srednjeg vijeka.

Ustvari, renesansna umjetnost, mnogo izravnije od bilo kojeg drugog aspekta renesansne kulture, odražava novi humanizam koji je prije čovjeka negoli Boga stavio u središte svoje sheme egzistencije. Mada se i dalje tretiraju vjerske teme, umjetnost renesanse više nije sveta ili tradicionalna umjetnost ranijih stoljeća. Čak i Vatikan, centar katoličanstva sve do današnjeg dana, sagrađen na ranijoj građevini koja je bila uništena u doba renesanse, ne iskazuje nebesku ljepotu srednjovjekovnih katedrala već atmosferu palača koje odražavaju moć svijeta i humanističke karakteristike vremena u kojem je sagrađen. Zanimljivo je da je upravo od tog vremena zapadnjačka umjetnost postala besprijekoran pokazatelj društvenih promjena istovremeno odražavajući i doprinoseći bržim transformacijama, uslijed čega su periodi i stilovi u umjetnosti zadobili iznimno značenje. Prije tog vremena, stoljećima su živjele romanička i gotička umjetnost i, ustvari, do određenog su stepena žive i danas stvarajući trajni arhitektonski stil, sličan onom koji nalazimo u islamskoj arhitekturi. Isto se može utvrditi i za latinsku grafičku umjetnost i kaligrafiju koje, mada ne toliko značajno u zapadnjačkoj koliko u islamskoj umjetnosti, ipak pokazuju neprekinut tok, na koji nailazimo i u islamskoj kaligrafiji.

U oblasti slikarstva, pak, koje je mnogo značajnije u zapadnjačkoj negoli u islamskoj umjetnosti, svaki novi vremenski period dobiva svoj stil i izgubili su se, što se tiče glavne struje zapadnjačke umjetnosti, trajni, nepromjenljivi arhetipovi koji su bili izraženi u tradicionalnoj umjetnosti. Renesansni slikarski stilovi Italije i Sjevera, koji su dali velik broj znamenitih slikara, utrli su put tzv. klasicizmu kao i pokušaju imitiranja klasičnog stila antike, utemeljenog na natura- lističkim proporcijama tijela i ostalih predmeta vodeći do neumjerenog naturalizma, protiv kojeg se digao romantički pokret 13./19. stoljeća, nastojeći se udaljiti od racionalističkih i naturalističkih tendencija klasičnog perioda. U toku romantizma javile su se nove umjetničke škole opisivanja likova, boje i svjetla, kroz nekoliko različitih škola, od kojih je

možda najznačajnija škola impresionizma, uz koju se vezuju imena tako slavnih francuskih slikara kao što su Monet i Re- noir sa svojim osjećajnim tretmanom boje i svjetla. Taj su stil sa svoje strane istisnuli ostali stilovi, poput postimpresioniz- ma, ekspresionizma i kubizma, prekidom s klasičnom formom u korist apstraktne umjetnosti koja je u velikoj mjeri dominirala u 14./20. stoljeću. Utemeljitelj tog pravca u umjetnosti bio je, možda prije svih drugih, Pablo Picasso.

Isto tako i u arhitekturi pojedinačni arhitektonski stilovi počinju odražavati filozofske i kulturne modne tokove vremena; 10./17. i 11./18. stoljeće više su odražavali racionalis- tičke i naturalističke tendencije vremena kao i pokušaj slijeđenja klasičnih modela drevne Grčke i Rima, a 13./19.- stoljeće s romantičkim pokretom, povratak oživljavanju gotičke umjetnosti i određenim, romantičnijim arhitektonskim stilovima. To je u ovom stoljeću vodilo, sa svoje strane, do stvaranja "apstraktnih" i funkcionalnih arhitektonskih formi Bauhausa u Njemačkoj i sličnim pokretima te vrste koje je, na kraju, zamijenila postmoderna u toku posljednjih nekoliko godina.

Zanimljivo je, ipak, primijetiti da, bez obzira na sve promjene koje su se dešavale od jednog do drugog stoljeća, starije, tradicionalne umjetničke forme preživljavaju osobito u arhitekturi, kao što otkrivamo u trajanju gotičkog, romaničkog kao i nordijskog, sjevernjačkog stila u pojedinim područjima. Navedeni arhitektonski stilovi preživjeli su do današnjeg dana i još se, u 14./20. stoljeću, u pojedinim gradovima na Zapadu prekrasne gotičke građevine, kao što je to, npr. slučaj sa upravo dovršenom Vašingtonskom katedralom u Washington D. C., ne podižu na temelju prošlih stilova određenog perioda već nastavljajući tradicionalni gotički stil koji ima stoljetnu povijest i koji seže, kao i romanički, do na- dindividualnog izvora inspiracije. Nepotrebno je, ipak, isticati da ovo trajno prisustvo tradicionalnih arhitektonskih stilova ostaje od sekundarnog značenja u uporedbi sa stalno mijenjajućim stilovima koji dominiraju obzorom i ulicama većine suvremenih zapadnjačkih i, u sve većoj mjeri, nezapadnjačkih suvremenih gradova.

Isti se fenomen, mada u manjoj mjeri, ocrtava i u umjetnosti slikarstva. Ono što je u ovoj oblasti ostalo neizmijenjeno jest slikarstvo ikona, u strogo religijskim krugovima, kao i u onima koji se vežu uz Istočnu pravoslavnu crkvu dok je, sasvim suprotno, glavna struja zapadnjačke umjetnosti prošla kroz čitav niz brzih promjena, u toku nekoliko posljednjih stoljeća te tako nije bila u mogućnosti, uslijed stalnih stilskih promjena, sačuvati stil koji bi bio široko prihvatljiv nekolicini generacija i kroz duži vremenski period. Tradicionalne su umjetnosti također preživjele na margini umjetničke scene, na primjer u obrtima koji se i dalje njeguju u zemljama poput Španije, Irske i Meksika, pa čak i u zemljama snažnije industrijalizacije, kao što su zemlje Sjeverne Evrope,

ili u ruralnim dijelovima Amerike. Zapad je, pak, počeo razdvajati umjetnost od obrta ili od proizvodnje upotrebnih predmeta u 12./ 18. i 13./19. stoljeću, kada se zbila industrijska revolucija, donoseći sa sobom razliku između industrijskih proizvoda tzv. "lijepih umjetnosti" (fine arts) dok u islamskom svijetu, kao što smo to već spomenuli, i kao što je to, ustvari, slučaj sa svim tradicionalnim civilizacijama, nema razlike između ove dvije oblasti, umjetnosti i obrta, koje su, u svom krajnjem obliku, ista stvar.

Cjelokupna tradicionalna umjetnost ima za svoj cilj proizvodnju predmeta za upotrebu, a ne, tek, puku proizvodnju luksuza. Razlog za umjetničku proizvodnju nije nikada bio larpurlartističkog izvora, kako su to uvriježili zvati neki teoretičari umjetnosti na Zapadu od perioda 13./19. stoljeća ne mogavši naći nikakva bolja opravdanja za postojanje moderne umjetnosti. Tradicionalna perspektiva, koju dijeli i islam, ne podrazumijeva utilitarizam, u uobičajenom značenju tog pojma, već uzima u obzir kako čovjekove duhovne, tako i njegove fizičke potrebe. Samo se unutar moderniziranih krugova islamskog svijeta prevode na arapski, perzijski i ostale islamske jezike pojmovi poput lijepih umjetnosti ili beaux-arts na francuskom jeziku, kako bi se koristili za označavanje slikarstva, kiparstva i srodnih djelatnosti. Muslimani koji prihvaćaju takve koncepte ne shvaćaju uvijek da ovo razdvajanje umjetnosti od obrta predstavlja razdvajanje umjetnosti od života u suvremenom Svijetu i predaju umjetnosti od proizvodnje predmeta koji okružuju čovjeka i djeluju na njegovu dušu dublje od mašina.

Jedan od najupadljivijih elemenata koji muslimanski studenti otkrivaju dolaskom na Zapad je postojanje velikih muzeja u kojima se čuvaju umjetnički predmeti koji su, sami po sebi, impresivni. U trenutku kad je toliko umjetničkog blaga uništeno, muzeji su, dakako, od neizmjerne vrijednosti, no njihovo postojanje, istovremeno, znači da je ono što se u njima čuva odvojeno od preostalog dijela društva kao i od svakodnevne aktivnosti ljudi kojima umjetnost više nije sastavni dio života. Tradicionalna društva koja su proizvela toliko mnogo prekrasnih umjetničkih predmeta, koji se danas čuvaju u muzejima, nikada nisu sama posjedovala muzeje jer umjetnost nije nikada bila odvojena od života. Umjetnost je bila život i život je bio umjetnost, i kao što je rekla jedna od najvećih teoretičara orijentalne umjetnosti, Ananda Coomaraswamy, umjetnik nije bio poseban čovjek već je svaki čovjek bio poseban umjetnik. Naime, osnovna razlika između uloge umjetnosti u suvremenom zapadnjačkom društvu i njene uloge u tradicionalnom islamskom, ili, tom pitanju, u bilo kojem drugom tradicionalnom društvu, jest upravo odvajanje života od umjetnosti ili razlika između onoga što neko proizvodi i što neko radi u jednom i njihovog jedinstva u drugom društvu.

Zapadnjačko je slikarstvo i najizravniji iskaz dubljih impulsa promjena u dušama zapadnjačkih ljudi kao i znak etapa zapadnjačke kulture, a samo je znatno doprinijelo stvaranju vlastite slike zapadnjačkog čovjeka. Postojala je stanovita usklađenost između umjetnosti s kojom su se ljudi iskustveno upoznavali i s kojom su se poistovjećivali i sve veće humanizacije duhovnih ili unutrašnjih svjetova ljudi koja se sa svoje strane odražavala na platnima. Ovaj proces, koji je započeo u renesansi i kulminirao naturalizmom 12./18. i 13./19. stoljeća, doveo je na kraju do razbijanja svih formi i početka apstraktne umjetnosti u 14./20. stoljeću, događajem koji se podudara, ustvari, sa slomom formi i u ostalim domenima zapadnjačke kulture.

Taj slom formi nije u većini slučajeva značio njihovo otvaranje nebeskim utjecajima već najčešće njihovo potpuno rastakanje odozdo i silazak do nižih slojeva ljudske psihe.

Važno je uočiti kako je velik dio suvremene zapadnjačke umjetnosti utemeljen na individualizmu, subjektivizmu i psihološkim impulsima individualnog slikara prije negoli na Božijoj normi koja bi nadilazila^ individualnog umjetnika, za razliku, naravno, od islamske umjetnosti, kao i svih ostalih tradicionalnih umjetnosti, koji izvor umjetnosti vide izvan i iznad pojedinca. Štaviše, za razliku od zapadnjačke umjetnosti, osobito u moderno doba, koja nosi tako snažne psihološke elemente, islamska umjetnost uvijek teži nadilaženju psihološkog domena i suodnošenju umjetnosti i misli, na objektivan način, te njenom povezivanju sa duhovnim carstvima koja leže ispod pukih psiholoških i subjektivnih dimenzija ljudske egzistencije.

Muzika

Uz vizualnu umjetnost, slikarstvo i skulpturu koje ga nadopunjuje i koja je, poput slikarstva, igrala značajnu ulogu u oblikovanju definicije suvremenog čovjeka o sebi samome, muzika je jedna od najznačajnijih umjetnosti na Zapadu čiji je značaj, također, većini muslimana teško shvatljiv. U tradicionalnom islamskom svijetu, kao što smo ranije govorili, muzika se veže ili uz učenje kur'anskih ajeta, mada se tu ne i adi o muzici u tehničkom smislu riječi, ili uz pjevanje pjesama spjevanih u slavu Allaha, Poslanika i ostalih vjerskih tema ili, pak, uz pjevanje u određene društvene svrhe, poput odlaska u bitke, žetalačkih pjesama seljaka, svadbenih pjesama i si. S druge strane, nailazimo na prisustvo pounutrene (interiorizirane) muzike, koja se veže uz sufizam. Ali, muzika za različite društvene prigode, kao što prevladava posvuda na Zapadu, nije postojala u klasičnoj islamskoj civilizaciji.

Za razliku od toga, muzika se na Zapadu, mada je započela kao isključivo religijska umjetnost, ubrzo raširila i izvan vjerskog domena i stvorila brojne forme tzv. sekularne muzike, uključujući klasičnu muziku

Zapada, koja nema para u muzičkoj tradiciji islamski naroda, mada muslimani također posjeduju svoju vlastitu dugu i bogatu klasičnu muzičku tradiciju. U islamskom svijetu, ipak, klasična muzička tradicija ostaje uglavnom za privatne krugove, za one duhovno izučene slušanju te muzike unutrašnjim čulima, dok je klasična muzika na Zapadu postala uglavnom javna stvar.

Klasična muzika jedna je od najbogatijih i najznačajnijih formi umjetnosti u zapadnjačkom svijetu. U periodu renesanse, ta je muzika i dalje bila tijesno povezana sa srednjovjekovnom muzikom i glavninu je svoje inspiracije crpila iz kršćanstva i Crkve, osobito iz gregorijanskog (koralnog) pjevanja, koje je najčišća forma crkvene muzike.

Postepeno su, ipak, i dvorovi također postali zaštitnici muzike i u vremenu renesanse počinje se uočavati uvođenje instrumenata ljudskom glasu, čak i u religijskoj muzici te razvoj tzv. svjetovne muzike kao i začeci opere. No, dok su ostali oblici zapadnjačke umjetnosti poprimali sve više karakteristike humanizma i svjetovnosti, poneki od najiskonskijih religijskih i teoloških impulsa zapadnjačkog čovjeka našli su svoj zaklon u muzici, što je ustinu vrijedilo osobito do 12./18. stoljeća. Možda najveći od svih zapadnijačkih skladatelja, Johann Se- bastian Bach, koji je živio u 12/18.-om stoljeću, skladao je muziku snažnije vjerske i duhovne prirode od većine onog što je stvoreno u arhitekturi, poeziji ili književnosti njegovog vremena. U mnogo elemenata Bach je za zapadnjačku muziku bio ono što je Dante, koji je je živio nekih 450 godina prije njega, bio za zapadnjačku književnost.

Muzika je, ipak, nakon 12./18. stoljeća postepeno, također, sve više poprimala svjetovni karakter i u njoj će, osobito s usponom romantičkog pokreta, sve snažnije biti prisutni subjektivni, psihološki i emocionalni elementi. No, čak i u to vrijeme, neki od najvećih skladatelja, poput Mozarta, koji je bio posljednji veliki klasični skladatelj prije pojave romantizma, ili Beethovena, Brahmsa i nekih ostalih velikih romantičkih skladatelja i dalje su, ipak, skladali muzičke komade koji su i dalje odražavali nešto od kosmičkog i duhovnog kvaliteta muzike. Tek će u 14./20. stoljeću klasična muzika, poput slikovne umjetnosti, biti suočena sa rastvaranjem formi "odozdo", kao što je vidljivo u dodekafonoj muzici (zasnovanoj na 12 tonova - prim. prev.) koja se veže uz Schonber- ga, minimalizmu i brojnim drugim školama suvremene klasične muzike koja često zvuči čutino, čak i za uho izučenog zapadnjačkog slušatelja. U svakom slučaju, klasična zapadnjačka muzika jedan je od najbogatijih aspekata umjetnosti Zapada s brojnim vidovima razvoja koji je čine je- dinstvenom muzičkom tradicijom i upravo je zbog toga duboko cijenjena u širokim razmjerima nezapadnjačke kulturne scene cijelog Svijeta mada glavnina ove muzike, ustvari, ne vodi unutrašnjem doživljaju ili sjećanju na Boga.

Na Zapadu, uz klasičnu muziku, koja je imala veliki društveni značaj, osiguravajući svijet muzike za obrazovanije i izučenije slojeve društva, postoji i folklorna i popularna muzika. Ono što se naziva folklornom muzikom na Zapadu, mada djelomično moderniziranom u nekim zemljama s instrumentima koji su se promijenili u 13./19. stoljeću, ipak predstavlja tip muzike koji se ne razlikuje u potpunosti od folklorne muzike islamskog svijeta, osobito ako se osvrnemo na folklornu tradiciju zapadnjačkih zemalja kao što su Irska ili Španija, gdje su sačuvane starije folklorne muzičke tradicije. Folklorna muzika čuva kvalitet koji ne proizlazi iz industrijske revolucije i vremena mašina ili iz vremena humanizma i naturalizma postsrednjovjekovne civilizacije. Često su skladatelji ove muzike bili anonimni umjetnici; muzike koja nosi aspekt jednostavnosti izraza, a ponekad i skriveni duhovni kvalitet koji se ne smije miješati u razumijevanju sa specifično suvremenim proizvodima evropske civilizacije.

Za razliku od folklorne muzike, ono što se naziva popularnom muzikom, i od čega stanoviti dio svoje korijene vuče iz folklorne muzike, pojavilo se na sceni osobito u toku posljednjeg stoljeća, kao izravni iskaz modernih ideja i osjećaja i tako je, ustvari, ovo stoljeće odigralo značajnu ulogu kako u odražavanju stanja duha susljednih generacije zapadnjačkog društva, tako doprinoseći i psihološkom stanju svake od generacija. Snaga popularne muzike može se iščitati kroz vidove muzike koji su se razvili među mlađim generacijama u posljednjih nekoliko desteljeća, sa divljim ritmovima, sviranim vrlo bučno i u zanosu. Mogli bismo tako, npr. navesti rock, heavy metal i ostale vrste muzike koje bude najniže, animalne instinkte i privlače desetine hiljada mladih ljudi na koncerte koji obično rezultiraju pobunama i društvenim neredima. Najkraće rečeno, ove vrste muzike ne potječu iz podređenosti čovjeka Bogu niti dušu vode ka tom stanju. Isto vrijedi i za većinu zvijezda-izvođača ove vrste muzike, koje su postale kulturni heroji suvremene scene, uzori duhovne discipline i moralne uspješnosti.

Pa ipak, ove vrste muzike stekle su veliku popularnost među mladima u ostalim dijelovima svijeta, uključujući i neke islamske zemlje.

One iskazuju pobunu mladih protiv društvenih normi u kojima su rođeni, a, s druge strane, u velikoj mjeri doprinose osjećaju "slobode" od reda, mada ova sloboda često nije ništa drugo doli oslobađanje nižih impulsa duše i psihe od viših principa, prije negoli sloboda u njenom duhovnom i religijskom smislu. No, čak i ovdje postoji dublje značenje uspona ovih vrsta popularne muzike. Ovakve vrste muzike u velikoj mjeri označavaju skoro okončavanje kulturnog svijeta koji se, od vremena Renesane, povezivao s modernizmom. To je, na stanovit način, raskid sa racionalizmom i strogo mozgovnim promišljanjem svih stvari, na koje se, od vremena Descartesa naovamo, veže značajan dio evropske kulture te

ujedno i pokušaj ponovnog otkrivanja značenja tijela kao realiteta, zajedno uz postojanje duha. Upravo se iz tog razloga ta muzika vrlo bučno izvodi nastojeći prodrijeti u tijelo svojim gotovo fizičkim prisustvom. Najblaže rečeno, ostaje otvorenim pitanjem da li ova vrsta muzike uspijeva srušiti zidove citadele mozgovne aktivnosti i racionalizma, a bez nadomještanja inferiornijih elemenata nižih slojeva psihe na istim mjestima.

U svakom slučaju, raznovrsne kategorije muzike na Zapadu, bilo da se radi o klasičnoj, folkornoj ili popularnoj muzici različitih vidova, kao i formi muzike koja stoji negdje između, poput jazza, i koja je afričkog folklornog porijekla, no koja se razvila u Americi, primarno među Afroamerikan- cima i koja je razvila određeni element prije popularnog negoli folklornog karaktera - sve one predstavljaju široki spektar koji je većini muslimana teško razumjeti, osobito prilikom njihovog prvog susreta sa Zapadom. Nužno je, ipak, doprijeti do njihovog značenja kako bi se razumjeli događaji unutar zapadnjačkog svijeta kao i spoznalo koje su to sile i kulturni faktori sudjelovali u stvaranju takvih zvukova koji se, u brojnim slučajevima, čine toliko čudnim za osobu koja dolazi iz onog što je još preostalo od tradicionalnog islamskog društva.

Književnost

Nije moguće u kratkom odjeljku baviti se svim vidovima u vremene zapadnjačke umjetnosti, čak i u formi suvremenih sažetaka te je, stoga, moguće baviti se samo nekima od njih. Ovo će poglavlje predstavljati zaključak ove kratke diskusije o trećoj važnoj umjetničkoj kategoriji koju se ne može mimoići - književnosti.

Svaka civilizacija, naravno, posjeduje vlastitu književnost, i Zapad u tome nije izuzetak. On je također iznjedrio veliku književnost, ne samo na latinskom jeziku, koji je bio klasični jezik Zapada, već čak i u toku srednjeg vijeka te nesumnjivo i kasnije, na brojnim lokalnim dijalektima. Zanimljivo je, također, uočiti da su se rana književna djela evropskih dija- lekata bavila religijom i tradicionalnom evropskom civilizacijom, kao, npr. Danteova Božanska komedija na latinskom jeziku, možda najveće djelo zapadnjačke književnosti, Zakletve Meistera Eckharta na njemačkom jeziku ili Chaucerove Kanterburške priče napisane na engleskom jeziku. Kao i u ostalim oblastima umjetnosti, upravo se s renesansom dešava uspon tzv. sekularne književnosti. Postojale su, naravno, i u toku srednjeg vijeka brojne ljubavne poeme, koje su na raznim jezicima sastavljali trubaduri. Postojala je, isto tako, i kasnija ljubavna poezija kasnog srednjeg vijeka koja, jednako kao i trubadurska poezija, ima zajedničke korijene sa islamskom poezijom Španije (sama riječ trubadur arapskog je porijekla), no ovaj vid književnosti nije, u tehničkom smislu, sekularnog karaktera jer i udvorna i trubadurska poezija također

posjeduju stanovit stupanj značenja povezan s ljubavlju prema Bogu. Postoji, ustvari, duboka veza između mističke poezije kršćanstva i ove vrste ljubavne poezije. Ali, upravo se u vrijeme renesanse sekularna književnost, u doslovnom smislu te riječi, počinje sastavljati, kako u formi poezije tako i u formi proze, vodeći postepeno do razvoja nove književne forme - romana.
Roman je, u modernom značenu tog pojma, forma koja nije postojala u klasičnoj islamskoj književnosti mada su se i na arapskom i na perzijskom jeziku pisala kraća prozna djela koja bismo mogli nazvati kratkim filozofskim romanima, mada su pisani s potpuno različitim ciljem od modernih romana. Kao što je ranije rečeno, poezija je i dalje bila središnja književna forma u islamu, bilo epskog, bilo lirskog porijekla. Za razliku od toga, roman je na Zapadu postepeno postao središnjim mjestom književnog izraza, mnogo značajnijim od poezije koja je počela gubiti na značenju, osobito u područjima u kojima su dominirali glavni evropski jezici. Mada je engleski najrašireniji od svih evropskih jezika, i dalje imao velike pjesnike, kao i njemački, u određenoj mjeri, ipak se uloga pjesnika u evropskoj civilizaciji u cjelini postepeno umanjivala do današnjeg dana do te mjere da danas, izuzev možda u španjolskom govornom području, nema niti jedne zapadnjačke zemlje u kojoj pjesnik ima onako značajnu ulogu kakvu danas još ima u islamskom svijetu ili kakvu je imao u ranjim stoljećima evropske povijesti.
Roman je postepeno postao ogledalo na kojem se zrcalilo društvo kao i djelovanje pojedinaca, a od kasnog 13./19.i ranog 14./20. stoljeća počeo je sve više i više prodirati u oblast psihologije, u podsvijest pojedinca. Roman je postao ogledalom društva samog i sve većim procvatom romana, osobito u 13./19. stoljeću, roman je postao zasebnim svijetom, na određen način neovisnim od onog izvanjskog. Istina je da je značajan broj velikih romanopisaca 13. /19. stoljeća, poput ruskih pisaca Tolstoja i Dostojevskog, ili Francuza Victora Hugoa, imao religijsku viziju i vjerovao u Boga no vremenom, samo iskustvo čitanja romana postaje, na stanovit način, nadomjestkom za svetu i religijsku umjetnost i život. Književnost, osobito u formi romana, počela je stvarati ambijent koji je mnogim čitaocima nadomještao gubitak Boga u zapadnjačkom društvu, a sam je roman i dalje djelovao kao duboka kritika onoga što se zbivalo u evropskim i američkim društvima. Neki od evropskih pisaca, kao što su Charles Dickens u Engleskoj, Emile Zola u Francuskoj ili John Steinbeck u Americi, odigrali su značajnu ulogu u isticanju nekih nepravdi i zala u društvu svog vremena no, u cjelini, roman je udaljio književnost od vjerske uloge koju je ona igrala u ranijem zapadnjačkom društvu i koju još uvijek igra u područjima za koja možemo reći da nose obilježja tradicionalnog islamskog svijeta.

Zanimljivo je, ipak, uočiti da je sa začecima modernizma n islamskom

svijetu roman počeo utjecati na muslimanske pisce tako da su danas neki uvaženi arapski, perzijski, turski i ostali muslimanski pisci ujedno i pisci romana; roman je danas postao prihvaćenam književna forma unutar islamskog svijeta. Ali, važno je uvidjeti kako je ova književna forma, koja je od tolikog značenja za razumijevanje zapadnjačkog etosa u posljednjih dvije stotine godina, ustvari, razmjerno nova forma koja se javila kao rezultat sekularizacije kulture i same književnosti. Značajno je, također, spomenuti, da dok se ovaj proces sekularizacije književnosti zbivao čak prije razvoja samog romana, na Zapadu su se javili veliki pisci, giganti poput Cervantesa, najvećeg španskog pisca, Shakespearea, najodličnijeg pisca engleskog jezika, ili Goeth- ea, možda najznamenitijeg njemačkog pjesnika. Oni su se služili književnošću ne samo kao sredstvom opisa ljudskog stanja već kao i načinom ukazivanja na istinu i zbilju koja počiva iza sasvim zemaljskog. Oni su svi, na stanovit način, bili promatrači slabosti ljudskog života i nesavršenosti uvjeta čovjekovog življenja, no ukazivali su, također, i na duhovnu realnost koja leži iza puko ljudskog.
Nije moguće muslimanima razumjeti Zapad u potpunosti bez posjedovanja barem osnovnih informacija o takvim ličnostima ili uviđanja uloge književnosti, osobito romana, na suvremenom Zapadu. Kao i slikarstvo, književnost je u formi romana, i u manjoj mjeri poezije, ogledalo svog vremena, odražavajući neke od najdubljih kulturnih impulsa svake generacije. Veliki pisci također su pokušali biti učitelji i govorili su o određenim vrijednostima i etičkim normama koje su pokušali predstaviti u svojim djelima i koje su kroz njihova djela, u određenoj mjeri, uključene u društvo koje ih je okruživalo. Neki su, poput ruskog pisca Solženjicina, opisali na najočitiji način, kako za komunistički, tako i za zapadnjački svijet, prazninu čovjekova života bez njegove duhovne dimenzije te, čak, doprinijeli i padu komunizma.

No, ipak, kako se ubrzao sam proces modernizacije, utjecaj se ljudi od pera, u cjelini, umanjio, osobito u posljednjih nekoliko desetljeća, uz predominantan utjecaj vizualnih medija, televizije i kina. Danas ljudi manje čitaju i središnja uloga koju su imali pisani mediji na Zapadu, od vremena širenja umijeća štampe do 14./20. stoljeća, danas se, do određene mjere, gasi. No, ipak, književnost je i dalje, uz vizualne umjetnosti i muziku, jedna od najvažnijih umjetnosti zapadnjačkog svijeta i čak mnogi jezici na Zapadu, uz koje se ne vežu zemlje velike vojne ili ekonomske moći, i dalje imaju velike pisce, što je osobito vidljivo u zemljama španskog govornog područja i u Irskoj. Irci su dali neke od najvećih pjesnika i romanopisaca engleskog jezika mada je Irska malehna zemlja, a u zemljama španskog jezika i dalje se javljaju izvanredni pisci i pjesnici zapadnjačkog svijeta. To, naravno, ne znači da i Amerika i Engleska ili Njemačka, Francuska i Italija više nemaju velikih

pisaca. Književnost je i dalje vrlo živa mada su danas stariji tekstovi podvrgnuti napadima nihilizma i "rastočeni" destrukti- vizmom koji su postali pomodne filozofije u posljednjih nekoliko godina. Bez obzira na sve, književnost i dalje živi i jedno je od sredstava kojim najosjetljivije duše zapadnjačkog društva, osobito one obdarene umijećem pisanja i iznimnim okom za promatranje krize u koju je utonuo suvremeni Svijet, i dalje igra ulogu kritičara Svijeta. Istovremeno, moderna književnost i dalje sudjeluje u razaranju svetog i nadom- ještanju svijeta u kojem je Božije prisustvo sveprisutno - jednim subjektivnim svijetom. Nužno je osvijestiti obje ove uloge književnosti u suvremenom zapadnjačkom društvu. Važno je, također, zapamtiti kako prve duboke kritike modernog društva koje su bile čitane u svim zemljama engleskog govornog područja dolaze iz pera pjesnika, osobito T. S. Eliota, kao i da je najoštrija kritika komunističkog svijeta, koja je postala poznata Zapadu i koja je u velikoj mjeri utjecala na mišljenje ljudi o onome što se zbivalo u tome svijetu, potekla iz pera Solženjicina. Postoje još mnogi pisci, ukl- jučujući neke francuske i engleske kršćanske romanopisce i pjesnike, poput W. H. Audena, F. Mauriaca i C. S. Lewisa, koji su bili prvaci isticanja i javnog obznanjivanja istine o pogrješkama i proturječnostima, duhovnom siromaštvu i dubini haosa s kojima se suočava moderno društvo. Istovremeno su ti isti pisci, za razliku od brojnih drugih književnih ličnosti, pokušali istaknuti ljudima bar neke od duhovnih vrijednosti koje same mogu omogućiti ljudima da budu uistinu humani; vrijednosti koje su na bezbrojne načine iznova ispričane kroz čitav niz stoljeća, u toliko mnogo tradicionalnih remek-djela zapadnjačke knjževnosti koja nas vraćaju do izvora evropske civilizacije.

Četrnaesto poglavlje
SUVREMENI STIL ŽIVLJENJA

Utjecaj suvremenog Svijeta na mlade muslimane, bilo da žive unutar islamskog svijeta ili borave na Zapadu zbog pohađanja studija, dešava se prije svega kroz ono što bismo mogli nazvati suvremenim načinom života. Mnogo više nego suvremene filozofije, ideologije ili teologije, suvremeni način života koji, nepotrebno je posebno isticati, odražava određenu filozofiju na svoj vlastiti način, utječe na mladog muslimana, izravno i neposredno, utjecajem koji je vidljiv u gotovo svim većim urbanim centrima islamskog svijeta, kao i među mnogim muslimanima koji žive ili studiraju na Zapadu. Ta zaslijepljenost mladih modernim načinom života, koji je prije američkog negoli evropskog izvora, ne ograničava se, ustvari, samo na islamski svijet. To je prije, mogli bismo reći, svjetski fenomen koji odražava, u očima mladih svih kontinenata, privlačnost onoga što se doimlje potpunom individu- alističkom slobodom

od tradicije i principa koji su nam prenijele hiljade generacija.
Danas se među mladima širom Svijeta uočava zanesenost pop-glazbom, bilo da se radi o rocku, heavy metalu i sl. kao i nošenje tipičnog modernog odjevnog predmeta, kao što je to plavi jeans koji odražava ideju slobode od sprega kao i ideju pokretljivosti te individualnog iskaza neovisnosti od društvenih normi. Mladi su, također, privučeni brzim automobilima i vidovima zabave koji uključuju brzinu i izazov, kao što prikazuju zapadnjački filmovi i ostale forme masovne zabave. Većina mladih brzo putuje bez ikakva cilja. Ovu fascin- aciju ili čak hipnotiziranost svakodnevnim modernim načinom života koji isijava sa Zapada i koji je svjetski fenomen, dijeli i veliki broj mladih muslimana, osobito onih koji su bombardirani televizijom i ostalim formama mas-medija koji prenose kulturne vrijednosti suvremenog ili tzv. post-modenog Svijeta.

Previše bi nas odvuklo, u ovom kratkom prikazu, kada bismo pokušali istaći dublje društvene, psihološke, filozofske i vjerske razloge za manifestaciju ovog fenomena u današnjem Svijetu. Važno je, ipak, da mladi musliman shvati kako su ovi fenomeni povezani sa dubljim uzrocima, od kojih su neki potcrtani u ovoj knjizi i nisu bez duhovnog predznaka. Štaviše, suvremeni način življenja nije u skladu čak ni s uzorcima života zapadnjačkog društva onakvog kakvo je ono bilo u posljednjih nekoliko stoljeća, te taj način izražava raspadanje tog istog društva. Brzo raspadanje zapadnjačkog društva, u formi u kojoj je ono nekad postojalo, vidljivo je kroz činjenicu da su samo jednu generaciju kasnije potpuno odsutni mnogi od uzoraka suvremenog života ili načina življenja. Na primjer, još u prethodnoj generaciji porodica je još imala veliki značaj mada su seksualni odnosi postali mnogo slobodnijim i manje kontrolirani negoli je to bi slučaj u tradicionalnim društvima. Pa ipak, mnoge su kršćanske etičke vrijednosti preživjele i bile mnogo snažnijeg utjecaja negoli je to danas slučaj. To je osobito slučaj u posljednjih nekoliko desetljeća, sa generacijom koja je stasala nakon Drugog svjetskog rata i kod koje je osjećaj besmisla života i nihilizma, zajedno s gubitkom vjere u ranije generacije, začeo protivljenje mnogim hipokrizijama koje je mladost uviđala u generaciji svojih roditelja, slomom porodice, gubitkom tradicionalne uloge muškarca i žene i njihovog međusobnog odnosa kao i gubitkom bilo koje vrste autoriteta, ne samo etičkog i duhovnog već i društvenog a, u stanovitoj mjeri, i političkog. Ovi su se fenomeni prvo iskazali u onome što je postalo poznato pod imenom kontrakulture, a mnogo su se potpunije izrazili u onome što ljudi jednostavno nazivaju pojmom postmoderne.
U svakom slučaju, novi stil života predstavlja odlučnu polazišnu tačku od oblika modernog svijeta, kakvi su postojali do sada, a istovremeno su i njegov logični rasplet. Dok modernizam označava učvršćivanje sa

duhovne tačke gledišta, ova nova etapa označava raspad koji slijedi kao rezultat učvršćivanja.

Naravno, najvažnija karakteristika novog stila življenja jest pobuna protiv onoga što mladi smatraju tradicijom, ne tradicijom u smislu u kojem smo o njoj već raspravljali u ovoj knjizi, kao svetoj Objavi koja dolazi s Neba, već u smislu navika i običaja i svega onog što su im prenijele starije generacije. Možda ni jedna generacija u ranijoj povijesti nije pokušala tako snažno otrgnuti se od naslijeđa svojih rodite-lja i predaka kao što je slučaj sa današnjom generacijom mladih na Zapadu. To je dovelo do stvaranja tzv. generacijskog jaza koji nije postojao do danas, na ovaj način, u islamskom svijetu. Mnogi su mladi muslimani iznenađeni kada dođu na Zapad i čuju kako ljudi uvijek govore o generacijskom jazu, pobuni tinejdžera, krizi odnosa mladih i roditelja i ostalim sličnim pojavama koje, mada prisutne u određenoj mjeri u moderniziranim segmentima islamskog svijeta, ne nalazimo nigdje u tako intenzivnoj mjeri kao upravo u tom, zapadnjačkom svijetu.

Važno je razumjeti značaj ove pobune protiv starijih generacija, generacijski jaz i pukotinu koja razdvaja mnoge mlade, osobito u velikim gradovima Zapada, od njihovih roditelja. Tome treba pridodati i činjenicu da u sve većoj mjeri mnogo djece odrasta u domovima u kojima je jedan od roditelja odsutan, a drugi roditelj, u nemogućnosti da ostvari autoritet oba roditelja, često odustaje od autoriteta koji su roditelji imali u tradicionalnim porodicama prenošenja etičkih vrijednosti i osiguravanja strukture za život mladih. Tako mnogi mladi moraju sami stvarati okvire vlastitog života.

Još jedna posljedica ove transformacije je radikalna revolucija u spolnim odnosima. Kršćanska je norma, naravno, još prisutna u određenim krugovima. Još mnogo ljudi na Zapadu slijedi kršćanstvo, no vanbračni spolni život, nevjernost u braku kao i različiti oblici homoseksualnosti postaju sve više dominantna karakteristika mlade generacije, osobito u velikim gradovima. Tradicionalna seksualna etika potpada, ustvari, sve više pod znak pitanja ne samo od strane agnostika već čak i od strane onih koji još uvijek tvrde da prihvaćaju religiju. Tek je strah od tako smrtonosne bolesti kao što je SIDA u posljednjih nekoliko desetljeća u stanovitoj mjeri, ali ne u potpunosti, ograničio nekontrolirane seksualne navike koje dominiraju životima mladih, uz brojne neželjene posljedice, kao što je to, npr. preuranjena trudnoća tinejdžerki koja je u sve većem porastu.

Otkriće tijela i neposrednog tjelesnog užitka ima još jedan aspekt koji je, u cjelini, mnogo više prihvatljiv mada ne i bez stanovitih problema, a taj je naglasak na fizičkom treningu i sportovima. Sportovi su, naravno, postojali u svim kulturama, na ovaj ili onaj način. Treba se samo prisjetiti utrka konja i deva kao i sokolova, među Arapima, poloa među Perzijan-

cima kao i streljaštva među gotovo svim muslimanskim narodima, osobito među Perzijancima i Turcima. Danas su, ipak, sportovi postali poput religije na suvremenom Zapadu. Dok sudjelovanje u sportovima igra središnju ulogu u gradnji tijela pa čak i karaktera i jedan je od pozitivnih aspekata suvremenog zapadnjačkog života, njegova komercijalizacija i pretjerano naglašavanje preko svake su mjere izdigli njegov značaj i učinile ga gotovo nadomjestkom za određene vidove vjerske djelatnosti.

U islamskom svijetu, javno okupljanje velikih grupa ljudi uvijek je bilo u odnosu sa vjerom, kao što je, npr. slučaj hadža ili muharremskih svečanosti u šijskom svijetu. Danas su, ipak, velike sportske svečanosti uglavnom zamijenile tradicionalne vjerske funkcije i predstavljaju sekularizaciju onoga što je Zapad naslijedio od kršćanske prošlosti i drevne Grčke i Rima, kao što su, npr. Olimpijske igre.

Uz to, sa sve većom komercijalizacijom sportova kao i sekularni koncept sportskih odnosa, onako kako se on gaji u amaterskom bavljenju, sve je više zatamnjen komercijalnim interesima. Postoje danas junaci sporta koji zarađuju veće plaće u jednoj godini negoli vodeći zapadnjački naučnici i umovi u toku čitavog svog životnog vijeka. Sportski šampioni, zajedno sa herojima pop umjetnosti, osobito pop muzike, predstavljaju nove kulturne heroje u društvu koje se okrenulo poštovanju tijela i osjeta.

U suvremenom načinu života prisutna je napetost koja se veže uz nastojanje da se u sadašnjem trenutku živi neovisno od vlastite povijesti i prošlosti, uronjen u trenutni čulni, tjelesni užitak i veličanje tijela. Poštovanje sportskih junaka i stalna utrka za osvajanjem rekorda i dominacijom nad prirodom predstavljaju jednu od dimenzija ove brige za tijelom, dok je mnogo razorniji aspekt ove iste tendencije vidljiv u korištenju droga, uključujući, naravno, alkohol, slobodne seksualne odnose i si. što sve zajedno odražava pokušaj duše da se u potpunosti uroni u trenutačan tjelesni i osjetilni užitak. Bavljenje sportnom, dakako, iziskuje disciplinu i naporan rad i nosi pozitivan aspekt, no veličanje sportova i gotovo obožavanje sportskih junaka povezano je s pretjeranim značenjem koje je dodijeljeno tijelu. Uz to, uloga koja se dodjeljuje sportu u uskoj je vezi sa željom za čulnim užitkom koja se toliko destruktivno iskazuje na suprotom polu brige za tijelo, u tom drugom aspektu suvremenog načina življenja, vezanim uz pretjerano korištenje droga i nekontroliranu seksualnost. U oba slučaja prisutna je čežnja za ponovnim otkrićem svetog, onako kako je ono iskazano u tijelu, ponovnim osvajanjem vizije realnosti koja je iščezla sa obzora suvremenog Zapada prije nekoliko stoljeća.

Postoji još jedan značajan element koji je nužno razmotriti prilikom nastojanja da se shvati buntovni karakter modernog načina života. Taj

element uključuje gubitak vjere mladih u ranije etičke norme zapadnjačkog društva kao i njihovu pobunu protiv brojnih kontradikcija koje uočavaju u ponašanju i moralnom ophođenju svojih roditelja koji ostaju odani moralnim principima modernog svijeta. Te proturječnosti uključuju prisustvo različitih vidova društvene nepravde, kao što su rasizam, protiv kojeg danas mladi vrlo bučno reagiraju, kao i zagađenje okoline koje dominira u industrijskom društvu Zapada u toku posljednjih dvije stotine godina, a dublji korjeni tog fenomena vraćaju nas u ranija stoljeća u kojima je, u zapadnjačkoj civilizaciji, iščezao sveti pogled na prirodu. Mnogi su mladi osjetljivi na značaj življenja u skladu sa prirodnim svijetom te njihova pobuna nije usmjerena protiv utemeljenog i skladnog reda. Ona je prije, barem u nekim slučajevima, ako ne u svima, pokušaj ukidanja jednog već bolesnog "reda" i ponovno usvajanje sklada sa svijetom koji ih okružuje; svijetom prirode kao i nacionalnim i etničkim grupama koje su odnedavno razdvojene u zapadnjačkom društvu.

Moderni način života također je okarakteriziran, u velikoj mjeri, gorljivim traganjem za smislom. Upravo je gubitak smisla života mnoge mlade vodio bilo ka neposrednom tjelesnom užitku kroz seksualnost ili upotrebu droga ili, u nekim slučajevima, nasilju i zločinu ili traganju za novim filozofijama, kulturama te čak i religijama. Ovaj fenomen potrage za ponovnim otkrivanjem značenja života ima kako pozitivan, tako i negativan aspekt. Pozitivan aspekt leži u činjenici da su brojni duhovno osjetljivi i intelektualno budni mladi ljudi na Zapadu postali, po prvi puta, otvoreni za duhovnu poruku ostalih kultura i religija i mnogo je veći stupen pri- jemčivosti drugih duhovnih svjetova negoli je to bio slučaj sa britanskim ili francuskim kolonizatorima islamskog svijeta ili drugih kultura Azije, Afrike i obiju Amerika u 13./19. stoljeću.

Što se tiče njegovog negativnog aspekta, znatan se dio ove otvorenosti pretvara u nepromišljeno imitiranje često neautentičnih formi istočnjačkih religija i kultura, što vodi do uništenja onoga što je preostalo od izvorne kršćanske i židovske tradicije na Zapadu te do iznenadnog pojavljivanja na sceni tzv. novih religija .Te su nove religije često elementi duhovnijih i ezoteričnijih dimenzija autentičnih religija, ods-

jcčenih od formalnih dimenzija tih religija, neovisno predstavljene.

U ostalim slučajevima, oni su jednostavno psihološke interpretacije tradicionalnih učenja od strane pametnih i ponekad prevarenih osoba koje su u stanju privući mlade. U svakom slučaju, nove religije kreću od velikih tradicionalnih religija čovječanstva u mnogim temeljnim pitanjima. One su u pravilu protiv suprotstavljanja i otpora silama modernog Svijeta i, ustvari, u mnogo aspekata nadopunjuje te sile. Ako suvremeni Svijet označava suprotstavljanje tradicionalnom shvaćanju tradicije i religije, te nove sile, kroz mnoge primjere, iskazuju uspostavljanje kontratradikcije i kontrarel- igije kao i rastvaranje tradicionalnog svjetonazora. Tako, na

stanovit način, one idu ruku uz ruku s nihilizmom, relativizmom i dekonstrukcionalizmom, što je vidljivo u mnogim oblastima, osobito u domenu filozofije i književnosti, što je već ranije spomenuto.

Jedna od temeljnih karakteristika modernog načina života je, naravno, utjecaj mas-medija. Ne može se precijeniti značaj uloge medija na stvaranje svjetonazora mladih i, ustvari, na stvaranje svjetonazora gotovo svih ostalih u današnjem modernom društvu. Naime, kao što je rekao jedan od najslavnijih proučavatelja značenja mas-medija, Marshall McLuhan, medij postepeno postaje poruka.

Veličanstvena moć medija spaja se s utjecajem sverastuće promjene - sa sveprisutnim kaleidoskopskim efektom. Prezentacija promjene gledateljima i slušateljima različitih medija u samom je srcu funkcionalne uloge medija u suvremenom Svijetu. Kako prolaze desetljeća, ne samo da su i dalje prisutne stalne promjene već su one sve više ubrzane, što je potpomognuto sveprisutnom ulogom medija. Brzina promjene vidljiva je u modi odijevanja, vanjskom načinu življenja te čak i u modernoj umjetnosti, koje se sve, praktički, mijenjaju svakih par godina, a u slučaju mode odijevanja - svake sljedeće godine. Sama desetljeća postaju kriteriji za periodiz- aciju različitih umjetničkih stilova, pa se na njih upućuje kao na stilove 60-ih, 70-ih, 80-ih itd. Staviše, moda se ne tiče samo načina odijevanja već i načina mišljenja i umjetnosti pa je tako pometen svaki koncept trajnosti i vječnosti, osobito na taj iluzorni način na koji mediji ljudima predstavljaju svijet.

Čini se da je cilj modernog načina života iscrpsti, uz pomoć medija, sve mogućnosti koje postoje unutar postojećeg ljudskog reda. Većina izvora ove promjene u načinima odijevanja, ponašanja ili različitih formi muzike i drugih umjetnosti proizlazi iz nižih domena psihe, no javljaju se, povremeno, otvaranja ka višem svijetu, te smo tako suočeni, s jedne strane, sa prizorom rastakanja suvremenog svijeta, a, s druge, s blijedim zrakama svjetlosti, tu i tamo, i ponovnim iskazom istine onako kako se ona živjela i kako je bila sadržana u tradiciji kroz čitav niz stoljeća.

Mladi musliman ne može razumjeti moderni Svijet niti nastaviti živjeti kao musliman u tom svijetu bez podrobnog razumijevanja ne samo raznovrsnih aspekata modernog načina života u njegovoj svemijenjajućoj kaleidoskopskoj prirodi, već i samog utjecaja koji taj način života ima, često nesvjesno, na muslimane koji možda nisu u potpunosti spremni odgovoriti na izazove koje im on postavlja,kao pojedincima, a prvenstveno kao muslimanima koji su se posvetili Allahu i predali se Njegovoj Volji. Nepotrebno je isticati, upravo Ta Volja ima posljednju riječ jer je Allahova Volja uvijek pobjedonosna. No, u našem suvremenom svijetu samo prisustvo ovog načina življenja predstavlja izazov izvanrednog značaja, nadopunjujući filozofske, naučne i teološke izazove modernizma i, ustvari, predstavlja snažniju struju protiv koje

muslimanska mladež, bilo da je u islamskom svijetu bilo da studira na Zapadu, mora naučiti plivati kao i izazove na koje muslimani, svih generacija, kako mlađih tako i starijih, moraju naučiti kako osigurati izvorne islamske odgovore.

III. DIO
EPILOG - ODGOVOR NA MODERNE IZAZOVE
Petnaesto poglavlje
MLADI MUSLIMAN I ISLAMSKI ODGOVOR MODERNOM SVIJETU

Nepotrebno je posebno isticati da mladi musliman, u susretu sa modernom civilizacijom, može odgovoriti na mnogo načina, ovisno o svom zaleđu, obrazovanju, porodičnom okruženju i odgoju, psihološkim i emotivnim karakteristikima kao i o svojim intelektualnim sposobnostima. Na ovom mjestu, u posljednjem poglavlju ove knjige, nije nam cilj potcrtati sve moguće odgovore već šta bi mogao biti jedan islamski odgovor, uime mladog muslimana koji nastoji ostati u okvirima islamskog univerzuma, na izazove modernizma, istaknutim u ranijim poglavljima ove knjige. Takav odgovor zahvaća nekoliko kategorija te će, stoga, biti razmatran u četiri dijela, od kojih se prvi bavi religijskim, duhovnim i intelektualnim elementima; drugi društvenim, ekonomskim i političkim; treći umjetničkim i četvrti načinom života vezanim uz moderni svijet.

1. Srž islamskog odgovora modernom svijetu sastoji se, dakako, od religijskih, duhovnih i intelektualnih aspekata ljudskog života. Upravo ti aspekti određuju način djelovanja ljudskog bića kao i njegov pogled na svijet koji ga okružuje. Počinjući sa samom religijom, najvažniji odgovor do kojeg može doći, najvažniji korak koji treba poduzeti mladi musliman je, prije svega, da sačuva snagu svoje vjere te da ne iz

gubi povjerenje u utemeljenost i istinu islamske Objave. Moderni svijet nagriza i teži uništenju svega što je sveto i vjersko u njegovu okruženju, a osobito se suprotstavlja islamu kao vjeri koja je odbila napustiti svoj sveti način života i Allahov zakon koji obuhvaća svaku ljudsku djelatnost. Većina zapadnjačkih orijentalista napada islam gotovo puna dva stoljeća i pokušava podučiti muslimane razumijevanju njihove vlastite vjere, uz ispriku da, s obzirom da njihova (zapadnjačka - prim. prev.), civilizacija proizvodi bolja cjepiva, u mogućnosti je i bolje razumjeti šta Kur'an kazuje ili ne kazuje; da li je Kur'an Allahova Riječ ili amalgam kazivanja ranijih poslanika, kao što tvrde mnogi islamisti.

Muslimani moraju prvo osigurati islamski odgovor na izazov koji moderni svijet nameće religiji kao takvoj, a potom islamskoj Objavi posebno. Ovaj zadatak ne treba, dakako, položiti na pleća mladog muslimana koji možda nije u potpunosti upoznat s vlastitom tradicijom već je to odgovornost iskusnih naučnika islamskog svijeta koji moraju

osigurati od- branu vjere na intelektualnom planu kao i odbranu njenih duhovnih aspekata, iz koje mladi musliman može mnogo naučiti. Srećom, brojna su takva izlaganja pripremljena u posljednjih nekoliko desetljeća i ono što mladi musliman treba učiniti jest da se upozna sa tim radovima i kroz njih sa onim što leži u srcu njegove/njezine vlastite vjere. Pomoću njih, mladi će musliman biti u prilici spriječiti kritike koje se obično dižu protiv islama, a koje sežu od poricanja izvornosti kur'anske Objave i napada na brojne aspekte Poslanikova alejhi's-selam života ili brojnih elemenata islamske etike do pristranih tumačenja kasnijih poglavlja u historiji islama.

Mora postojati islamski odgovor na svaku kritiku koja se podiže protiv vjere i, kao što je već spomenuto, mora se oslanjati na izvorno islamsko učenje kako bi se osigurali nužni odgovori. Kako bi se ostvario taj vrlo važan zadatak, nužno je predstaviti islam suvremenim jezikom koji mogu razumjeti oni koji nisu posvetili duge godine izučavanju tradicionalnih islamskih nauka, čak i ako je njihov materinji jezik arapski, perzijski, turski ili jedan od ostalih islamskih jezika.

Predstavljanje islama suvremenim jezikom, koje je, opet na sreću, već ostvareno u određenoj mjeri i s kojim smo se već bavili, posebno u prvom dijelu ove knjige, treba i dalje nastaviti, a u međuvremenu mladi muslimani moraju naučiti šta je u srcu njihove religije i što je to što je omogućilo islamu da sačuva način života i spasa za čovječanstvo čak i nakon nekih četrnaest stoljeća. Oni se ne trebaju samo upoznati sa kritikama koje su se, sa raznih strana, podigle protiv islama, osobito sa Zapada, u posljednjih nekoliko stoljeća, već i sa unutrašnjom dimenzijom svoje vlastite vjere koja je omogućila odgovore na najdublja filozofska i egzistencijalna pitanja s kojima se suočava Ummet.

Odgovor na izazove koji se otvaraju pred islamom mora se također temeljiti na najuniverzalnijim i najsveobuhvatnijim učenjima islama, izbjegavajući uska sektaštva i suprotstavljanja unutar samog islamskog svijeta, prepuštajući sek- taške, teološke i pravne rasprave pravnicima, teolozima i vjerskim naučnicima koji su stekli nužno obrazovanje za vođenje takvih rasprava. Čak i u njihovom slučaju, naravno, došao je dan kada se moraju suočiti s prihvaćanjem šireg pogleda na islamsko pravovjerno učenje, utemeljeno na Sehadetu i univerzalnosti učenja koja isijavaju iz Kur'ana i hadisa Poslanika alejhi's-selam i izbjeći sektaške, unutrašnje borbe.

No, bez obzira na slučaj starijih generacija vjerskih učenjaka u islamskom svijetu, ono što je najvažnije za mladog muslimana jest da se drži univerzalne poruke islama, što se tiče njegovog učenja o Allahu, ljudima, svijetu prirode, konačnom čovjekovom cilju i Objavi, te slijediti šerijat i druga duhovna i etička vjerska učenja. Tako se, s jedne strane, mora ukloniti sektaško gloženje, a, s druge strane, predstaviti istina

islama suvremenim jezikom koji, potom, mladi muslimani ne samo trebaju naučiti već biti u stanju i dovoljno savladati kako bi odbacili kritike koje su protiv njih podignute. Nadamo se kako će i sama ova knjiga biti pomoć u ostvarivanju ovog cilja.

Još jedna važna odgovornost leži pred islamskom inteligencijom, a to ja pitanje proučavanja kršćanstva, judaizma i ostalih religijskih sistema sa islamskog stajališta. U posljednjih dvije stotine godina, islamski je svijet bio svjedokom pojave čitave armije zapadnjačkih učenjaka koji su proučavali islam i izmijenili njegovo učenje upravo zbog iskrivljenog stajališta na kojem su temeljili svoje učenje, od kojih su neki vrlo uvažena imena, bez predrasuda o islamu, i pokazivali su, čak, i razumijevanje za islamsku stvar, no veliki broj među njima posjedovao je o islamu neutemeljene pojmove i često mu se žučno suprotstavljao. No, ne postoji velik broj radova o drugim religijama sa islamskog stajališta, napisanih suvremenim jezikom, kako su to činili naši preci prije hiljadu godina. Tamo gdje su se javile takve suvremene studije, mada u još ograničenom broju, one su dale neke plodove. Važno je za mlade muslimane da se upoznaju s tim radovima i da nastave slijediti tu liniju izučavanja kako bi stekli stanovitu perspektivu prema kršćanstvu, judaizmu i ostalim religijama, a koja ne bi bila utemeljena tek na suprotstavljanju jedne grupe usko ograničenih umova već na univerzalizmu kur’anskog razumijevanja vjere. Čak i letimičan pregled Kur'ana otkriva njegovo uvijek prisutno potvrđivanje univerzalnosti vjere i činjenice da je vjera objavljena čitavom čovječanstvu.

Mladi također moraju biti svjesni velikodušnosti muslimana, u toku najvećeg dijela povijesti, prema vjerskim manjinama koje su živjele u njihovoj sredini. Uz to, proučavajući ostale religije, muslimani, osobito mladi koji odlaze na Zapad, moraju biti svjesni razlike između sila modernizma koje se suprotstavljaju svim religijama, uključujući i ono što je preostalo od tradicionalnog kršćanstva i judaizma na Zapadu, i onih religija koje, ako se dobro shvaćaju, mogu postati saveznicama islama protiv sila materijalizma i sekularizma koje teže uništenju ili, u najboljem slučaju, privatizaciji svih religija i njihovom protjerivanju sa društvene scene. Također je od najvećeg značaja da mladi muslimani nauče više o svojoj vlastitoj intelektualnoj tradiciji obgrljujući sve raznorodne islamske discipline, od pravosuđa i pravnih principa do teologije, filozofije i duhovnih disciplina sufiz- ma, a da i ne spominjemo temeljne discipline, kur'anske komentare i hadis. Nemoguće je, naravno, mladome muslimanu ovladati svim ovim područjima, ali mu nije zato neizvedivo ovladati barem temeljnim podacima o svojoj vlastitoj intelektualnoj tradiciji kako se ne bio imao osjećao manje vrijednosti u odnosu na bit zapadnjačkog izazova koji počiva, prvenstveno, u domenu znanja te je, stoga, intelektualne prirode, ako ne u izvornom značenju tog pojma, a ono

barem u smislu racionalnog i onoga što se bavi plodovima aktivnosti duha. Još jednom se nadamo da će ova knjiga pružiti određenu pomoć stjecanju takvog znanja.

Mladi musliman mora također dosta iščitati iz vlastite intelektualne tradicije kako bi bio u prilici izvući iz nje odgovore na moderne i postmoderne izazove, kao što su nihilizam, agnosticizam ili ateistički egzistencijalizam, materijalistički marksizam, psihologizacija duhovnog svijeta i duhovne realnosti, kao što je vidljivo u brojnim psihološkim školama, kao i na izazove koje postavlja suvremena nauka i danas, naravno, na krizu okoline koja dovodi u pitanje samu ljudsku egzistenciju. Štaviše, nužno je aktualizirati islamski odgovor na takve izazove na takav način da je mladi musliman u mogućnosti primijeniti svoje znanje u konkretnim situacijama privatnog ili društvenog života, onako kako se one danas javljaju, često na nepredviđene načine. Vrlo često kada mladi musliman dođe na Zapad, čak i ako potječe iz pobožne porodice i ako je bio u prilici naučiti rituale svoje vlastite vjere i određene kur'anske ajete i sam je pobožan, on ipak nije stekao znanje iz vlastite intelektualne tradicije kako bi bio u stanju izvlačiti iz nje upute u novim situacijama s kojima se suočava u svim uglovima modernog Svijeta. To vrijedi ne samo za one koji žive na Zapadu već čak i za mlade koji žive u moderniziranim krugovima islamskog svijeta.

Moglo bi se, stoga, reći da jedini način na koji se može osigurati islamski odgovor modernom svijetu, uime mladog muslimana, jest biti prvo spremnim odbraniti islam od iskrivljenih intepretacija izvana, oslanjajući se na ono što je najizvornije i od središnjeg značenja u samom vjerskom sistemu i izbjegavajući rizike sektaških razmimoilaženja, koja su, u datim okolnostima, bila potpuno razumljiva, ali koja danas samo umanjuju duhovnu i intelektualnu energiju islamskog društva, osobito u sučeljavanju sa modernim Svijetom.

Drugo, musliman mora biti u stanju crpsti iz islamske intelektualne tradicije kako bi osigurao odgovore na izazove koje postavljaju razne filozofijske i naučne teorije i prakse suvremenog društva. I, konačno, najvažnije je za mladog muslimana moći razlikovati između modernizma i onoga što je preostalo od izvornih vjerskih tradicija Zapada koje imaju mnogo više zajedničkih karakteristika sa islamom nego sa sekularizmom koji, mada proizvod Zapada, u svojim korjenima nema uopće zajedničkih karakteristika sa religijskom i svetom perspektivom ostalih monoteističkih religija koje su, u biti, sestre islama i članovi Ibrahimove porodice vjera.

2. Kada se osvrnemo na društveni, ekonomski i politički domen života, najvažnije je uočiti, prije svega, kako većina mladih muslimana nije u stanju razlikovati između izvornog islamskog učenja koje je, u velikoj mjeri, ugrađeno u društvene strukture dijela islamskog svijeta u kojem su odrasli, i lokalnih navika i običaja koji su ih, također, okruživali.

Često se, tako, dešava da se prilikom susreta sa muslimanima iz ostalih dijelova Svijeta prvo razvijaju velike diskusije ko od njih prakticira ili slijedi izvorne autentične norme - a, ustvari, svi ih slijede - samo u različitim društvenim i kulturnim kontekstima unutar kojih se islam historijski iskazivao.

Mnogi od napada zapadnjačkih modernista na islamske društvene institucije su, ustvari, napadi protiv svih nemodernih, tradicionalnih institucija koje oni poistovjećuju specifično s islamom, no koje postoje i u nemuslimanskom svijetu.

Jedno od takvih pitanja je npr. pokrivanje ženske kose. Radi se, naravno, o islamskoj praksi, no na taj se društveni fenomen nailazi i kod kršćana i kod Židova na Istoku, jednako kao i kod muslimana. Važno je biti u stanju uočiti razliku
u ovom specifičnom slučaju i jasno izreći da se ova praksa temelji kako na islamskom sunnetu, tako i na društvenoj praksi, dok neki drugi aspekti društvenih odnosa nisu izričito određeni niti Kuranom ni hadisom i da su kao društvene prakse ugrađeni ne samo u muslimansko društvo već i u druge vjerske zajednice, kao, npr. kršćansku, koje su postojale unutar društava Zapadne Azije i Sjeverne Afrike prije pojave modernog vremena.

Mladi muslimani moraju ocijeniti islamske društvene institucije sa islamske tačke gledišta, a ne na temelju suvremene kritike koja je protiv njih podignuta zato što je većina tih kritika utemeljena na određenim pretpostavkama koje se tiču pitanja ljudske prirode i čovjekovog krajnjeg cilja, a koje su obje, u stvarnosti, pogrješne i izravno se suprotstavljaju islamskom učenju. Modernistički napadi protiv tradicionalne porodične strukture, odnosa među spolovima, odnosa između različitih generacija i sl. ne smiju biti pasivno prihvaćeni u islamskom svijetu niti sa osjećajem manje vrijednosti, kao da se, npr. radi o utemeljenim istinama ili naučno utvrđenim prosudbenim kriterijima. Naprotiv, svakih nekoliko desetljeća, moda i kriteriji prosuđivanja na Zapadu se mijenjaju. Te se kritike, naime, moraju promatrati kroz prizmu svjetonazora koji je potpuno stran islamskom, kao odraz društva u stalnoj mijeni i izloženog opasnosti raspadanja.

Savršen primjer za ilustriranje ovog problema jest pitanje uloge žene u islamskom društvu. Svaki zapadnjak koji želi napasti islam prvo napada pitanje uloge žene u islamu. No, sama uloga žene na Zapadu bila je mnogo drugačija prije nekih stotinu godina, u posljednjem desetljeću 13./19. stoljeća, od one u posljednjih desetak godina ovog stoljeća; i koje se garancije pružaju islamskom svijetu da u posljednjem desetljeću narednog stoljeća Zapad neće imati potpuno drugačiji pogled? Svaki put se islamsko društvo, kao i ostala neza- padnjačka društva, procjenjuju od strane zapadnjačkih kritičara na osnovu trenutne, dominantne mode

u načinu mišljenja. Stoga te kritike ne treba preozbiljno shvaćati. Njihova stajališta treba, dakako, razumjeti, ali ih ne treba sma
trati nepogrješivim kriterijima istine, što bi vodilo do toga da mladi musliman ima osjećaj slabljenja svojih društvenih i porodičnih veza, kao rezultat takvih kritika.

Isto se može reći i za islamsku etiku. U modernom svijetu, bez obzira na činjenicu da su moralne vrijednosti toliko oslabile u društvu i da postoji toliko očito zanemarivanje moralnih normi u ime svih onih koji u svojim rukama drže stvarnu vlast u sadašnjem trenutku, podižu se stalne kritike protiv raznorodnih aspekata islamskog morala. Ove kritike mladi musliman mora razumjeti kao kritike koje dolaze od drugačijeg i, štaviše, pogrješnog stajališta čovjeka i njegovog društva, utemeljenog na individualizmu, humanizmu, racionalizmu, udaljavajanju čovjeka od svetog, pobuni protiv autoriteta, gubitku osjećaja transcendentnosti, usitnjavanju porodice, kvantifikaciji života i ograničavanju društva na jednostavno kvantitativne zbrojeve atomiziranih pojedinaca, na što smo već ranije ukazivali u ovoj knjizi. Prirodno je da se mladi musliman mora suprotstaviti licemjerstvu i nepravdi unutar vlastitog društva i gdje god na njih nailazio, bilo na Zapadu ili u nekim drugim dijelovima Svijeta, no kriterij za takvo prosuđivanje mora se temeljiti na samoj islamskoj etici, a ne na onome što je danas pomodno u modernom Svijetu jer ono što je moderno danas ubrzo će sutra izaći iz mode. Ustvari, svakih se desetak godina pojavljuje novi cilj određene vrste agnostičkih ili ateističkih moralista u modernom svijetu koji traže "moralno počelo" kako bi preživjeli u svijetu u kojem su zaboravili Boga, no "moralno počelo" koje nema nikakvih objektivnih kriterija utemeljenih na Objavi i Božijem zakonu i koje se temelji isključivo na ljudskim konstrukcijama mijenja se, shodno tome, brzinom mijena ljudskih bića uronjenih u vir vrtoglavih promjena koje graniče sa haosom.

U oblasti ekonomije važno je za mladog muslimana ne zaboraviti povezivati ekonomiju sa etičkim principima, što je islamska civilizacija oduvijek činila, te uočiti velike opasnosti koje se javljaju kad se ove dvije oblasti razdvoje i kada ekonomija postane 'nauka' gotovo neovisna od ljudi, koja se bavi samo količinom, bez ikakvog osvrtanja na kvalitativne aspekte života. U ovoj oblasti mladome muslimanu mora barem biti poznato oživljavanje islamske ekonomije koje, u određenoj mjeri, traje već posljednja dva desetljeća, a istovremeno i nedostaci uslijed neprimjenjivanja islamskih ekonomskih normi u različitim dijelovima islamskog svijeta. Ne može se za sve što se prakticira u islamskom svijetu reći da je islamske prirode, osobito u domenu ekonomije u kojoj se, zbog utjecaja međunarodnih okolnosti i iskustava posljednjih nekoliko stoljeća, brojne prakse više ne temelje na šerijatskom učenju. Stoga je važno, s jedne strane, izbjegavati poistovjećivanje svih zbivanja

u ekonomiji islamskog svijeta sa islamom, a, s druge strane, suzdržati se od kritiziranja svega što se dešava u islamskom svijetu na temelju zapadnjačkih ekonomskih teorija i uime lažnog idealizma koji, ustvari, ne može postojati i koji je protivan ljudskoj prirodi. Ono što je nužno jest poznavanje šerijatskog učenja koje se tiče odnosa između ekonomskih djelatnosti i etike i primjenjivanje toga učenja kao kriterija ekonomske aktivnosti, ma o kojoj se zemlji Svijeta radilo.

Možda je najsloženije područje praktičnog aspekta života, a s kojim se mladi musliman, naravno, suočava, politika. Unutar islamskog svijeta iznova kao izravan rezultat uništenja većine tradicionalnih islamskih političkih institucija i prodiranja brojnih snažnih sila, kao što je nacionalizam, i određenih vladinih institucija sa Zapada, koje se ne podudaraju sa šerijatskim učenjima, postoji snažna napetost u političkom životu većine muslimanskih zemalja, a u mnogima od njih ne postoji ni sloboda otvorenog raspravaljanja o ovom pitanju. Otuda, kada mladi musliman stigne na Zapad, on osjeća, s jedne strane, osjećaj slobode jer je u mogućnosti raspravljati o političkim pitanjima, a, s druge strane, pod čestim je napadima zapadnjaka koji kritiziraju nedostatak demokracije u muslimanskim zemljama i koji se protive većini onoga što se zbiva na političkom planu u islamskom svijetu. Istovremeno se iza scene dešavaju sve vrste mogućih manipulacija određenih "demokratskih" vlada koje teže ostvarivanju najsnažnijeg mogućeg utjecaja političkih i ekonomskih interesa moćnog Zapada unutar islamskog svijeta, ne osvrćući se na zahtjeve širenja demokratske ideologije.

U ovom vrlo složenom području teško je dati jednostavan odgovor, osobito zato što mladi muslimani potječu iz zemalja vrlo raznorodne političke strukture, a u mnogima od njih ne slijede se islamske institucije ni prakse. Najvažnije je u ovom pitanju naučiti tradicionalna islamska učenja o političkoj vladavini i ne biti preidealističan, ali ni nerealan, što se vrlo često dešavalo u sredinama gdje su srednje dobra rješenja žrtvovana po cijenu težnje stvaranja savršenih rezultata i što je vrlo često završavalo zamjenjivanjem postojećeg nečim mnogo manje savršenim i manje otvorenim utjecajima tradicionalnih islamskih vrijednosti. Postoje, dakako, u stanovitoj mjeri određene prednosti političkih institucija na Zapadu utemeljenih na ideji demokracije; prednosti na koje ne nailazimo u mnogim dijelovima islamskog svijeta gdje su politički sukobi i napetosti toliko veliki da negativno utječu na sve aspekte društvenog života i gdje ljudi ne ostvaruju slobode koje su pretpostavljene šerijatom i tradicionalnim islamskim institucijama.

Pa ipak, mladi muslimani se ne bi nikada trebali jednostavno prepustiti ideji da je demokracija, onako kako se ona iskristalizirala u zapadnjačkim političkim inistitucijama, najsavršeniji oblik vladavine, osobito ne u formi u kojoj se ona javlja na Zapadu. Oni moraju uočiti da

je u islamskom svijetu narod uvijek sudjelovao u vlasti prije modernog vremena, ali kroz načine drugačije od pukog ubacivanja glasačkih listića te da se islamskom svijetu mora dodijeliti vlastiti prostor kao i sloboda izbora kako bi bio u stanju razviti vlastite političke institucije u skladu sa islamskim principima i strukturama islamskog društva. To je prilika koja se u današnjem trenutku ne otvara pred muslimanskim zemljama često zbog djelovanja upravo onih nacija koje kritiziraju političku praksu u tim istim zemljama.

3. Dolazeći do oblasti umjetnosti, u općenitom smislu, velik broj mladih muslimana, i onih koji žive u islamskom svijetu, a koji je danas izgubio znatan dio svog tradicionalnog

civilizacijskog naslijeđa, nažalost, ne posjeduje ni temeljno znanje ni iskustvo o iznimnoj ljepoti i značaju tradicionalne islamske umjetnosti, izuzevši, možda, nekoliko spomenika islamske arhitekture koji su, Bogu hvala, preživjeli u mnogim područjima islamskog svijeta. Prvi korak koji mladi musliman mora poduzeti jest upoznati vlastitu umjetničku tradiciju, utemeljenu na određenoj hijerarhiji vrijednosti i filozofiji umjetnosti, uveliko različitoj od one koju nalazimo na Zapadu.

Kao što je već ranije navedeno u ovoj knjizi, vrhunske umjetnosti u islamu su kaligrafija i arhitektura, a za njima slijede umjetnost odijevanja te proizvodnje predmeta koji okružuju ljude u njihovom svakidašnjem životu, kao što je proizvodnja tepiha i sl. i koje, dakle, određuju neposredni čovjekov ambijent. Uporedo s tim umjetnostima postoje, dakako, neplas- tične umjetnosti, kao što su poezija, koja ima središnji značaj u islamskoj kulturi, muzici i pjevanja (učenja) različitih vrsta, od kojih je, bez premca, najznačajnije učenje Kur'ana, središnja sveta umjetnost u islamu. Ono što je na ovome mjestu važno upamtiti jest, prije svega, da mladi musliman treba shvatiti opseg i bogatstvo islamskih umjetničkih tradicija i da ne smije ostati bez odgovora na tvrdnje modernih kritičara kako islam nije proizveo niti jednu značajnu plastičnu umjetnost ili muziku, kao da svaka civilizacija mora dati iste vrste umjetnosti sa istom hijerarhijom vrijednosti.

Mladi musliman, koji je svjestan svog umjetničkog naslijeđa i njegovog značaja, može se uvijek osvrnuti na takve slučajeve i reći da, ako islam i nije stvorio skulpturu i pridao isti značaj slikarstvu kao što je slučaj sa Zapadom, tada Zapad nije, sa svoje strane, razvio u istoj mjeri dubinu i veličinu mističke poezije, utemeljene na ljubavi i znanju o Allahu, koja resi književnost gotovo svih islamskih naroda. Osim toga, izuzev skulpture koja je zabranjena islamskim zakonom, kao što je slučaj i sa židovskom religijom, i u perspektivi anikonične (neslikovne) islamske umjetnosti koja zabranjuje izradu i slikanje Božijeg lika, islam je proizveo najviše forme umjetnosti u gotovo svim zamislivim umjetničkim ka tegorijama. Čak i u slikarstvu, koje nije od središnjeg značaja u islamu,

perzijske su minijature, kao i one koje su im slijedile, indijske i turske, među najvećim remek-djelima svijeta umjetnosti.

Mladi musliman, osobito koji dolazi na Zapad, mora biti svjestan utjecaja koje moderna umjetnost vrši na ljudsku dušu. On ne može osigurati svoj odgovor mijenjajući tu umjetnost, ali zato može brižljivo promatrati forme koje ga okružuju. Mladi musliman uvijek je u mogućnosti ograničiti se u prostor svog vlastitog života i okružiti se predmetima islamske umjetnosti koji mu nose blagodat (berićet/ barakah) Objave, slušati učenje Kurana, uživati u klasičnim djelima poezije i muzike i stvarati, barem na manjem stepenu ozračje u kojem odzvanjaju islamska sveta i tradicionalna umjetnost
i koje mu pruža podršku i prisjećanje na duhovnu realnost islama. Malehni predmet tradicionale islamske kaligrafije ili dizajna u sobi u kojoj se živi uveliko se razlikuje, što se tiče stvaranja islamskog životnog ambijenta, u uporedbi sa smještanjem u tu istu sobu uzorka modernog ili pak natura- lističkog zapadnjačkog slikarstva 13./18. stoljeća koje pripa-da sasvim različitom svjetonazoru. Isto vrijedi i za poeziju, muziku i sve ostale, raznorodne zvučne umjetnosti koje prodiru u dušu putem čula sluha i koje su vrlo bliske čovjekovom unutrašnjem bitku. Mladi musliman treba uložiti sve napore kako bi održao bliskost sa vlastitim umjetničkim svijetom, kako onim slike, tako i onim zvuka, bez zatvaranja od susreta sa zapadnjačkom umjetnošću koja podrazumijeva dio njegovog obrazovanja i koju mladi musliman, koji pokušava razumjeti Zapad, mora svakako dobro poznavati.

Kritika na koju mladi musliman mora odgovoriti u domenu umjetnosti često je utemeljena na tvrdnji koja obično dolazi iz redova nepromišljenih zapadnjačkih umjetničkih kritičara, kako islamsko slikarstvo nije živo ili naturalističko, mada se ova posljednja kritika sve manje javlja u posljednjih nekoliko godina kada je i sama zapadnjačka umjetnost sve manje naturalistička. Javljaju se, također, i kritike prema kojima islamska umjetnost, za razliku od grčke umjetnosti, nije u
stanju izraziti pokret tijela likova koje opisuje ili, pak, ostvariti trodimenzionalni prostor, i slično. Takve su kritike u stvarnosti nevažne i besmislene ako želimo razumjeti samo značenje islamske umjetnosti, no one se, ipak, vrlo često susreću.

Druga vrsta kritike na koju se može naići jest da je islamska umjetnost statična i da se nije značajnije promijenila kroz stoljeća; kao da je sama promjena vid vrline. Mladi musliman mora imati spreman odgovor i suočiti se s tim kritikama ukazujući na značaj jedne umjetnosti koja, upravo zato što se ne mijenja neprestano, mnogo rječitije govori kroza stoljeća čak i neobrazovanim masama negoli svemijenjajuća umjetnost zapadnog svijeta, čak i ako ostavimo postrani pitanje sadržaja ovih dviju umjetnosti. Postavlja se pitanje da li prekrasni primjerak

kaligrafije, izveden u vječnom naskhi stilu više govori običnom prolazniku kairskog bazara ili neki primjerak nadrealističkog ili neke druge forme modernog slikarstva njujorškog ili pariškog slikara prolaznicima tih gradova. Vjerujemo da je odgovor dosta jasan i da mladi musliman posjeduje vrlo snažan argument u predstavljanju, navedenim kritikama, značenja jedne umjetnosti koja je, s obzirom da je tradicionalna, u mogućnosti predstaviti najviše istine sakrivene iza promjenljivih pomodarskih tokova i dotaći srce i dušu svih slojeva islamskog društva, na način koji presijeca kroz idiosinkretičke fenomene i prijelazne pojave svojstvene svakoj epohi, a koji je danas nezamisliv u modernoj umjetnosti.

4. I na kraju, dolazeći do pitanja životnog stila, moramo priznati da je vrlo teško mladoj osobi, bilo da se radi o muslimanu ili pripadniku neke druge religije, odoljeti vrlo snažnoj privlačnosti koju pruža moderni životni stil mladih, jer taj stil odgovara prvenstveno strastima i buntovnim elementima duše kojima se je mnogo jednostavnije predati negoli višim elementima sebstva, predavanje koje iziskuje disciplinu i koje uključuje, konačno, predaju Allahovoj Volji. Ne zaboravimo da je prvenstvena dužnost svakog muslimana živjeti prema Allahovoj Volji, kao što je konkretno izraženo u islamskoj tradiciji, i ne postoji situacija u kojoj se to može izbjeći. Štaviše, čineći to, on ne samo da čini najveću uslugu islamu već čini i najveću uslugu svojoj besmrtnoj duši , a isto tako i cjelokupnom čovječanstvu. Ne smije se zaboraviti da je jedna od najvažnijih funkcija islama nastaviti svjedočiti neospornu zbiljnost Allahova postojanja i podređivati se Njegovoj Volji.

Prvi korak koji, stoga, treba poduzeti jest odoljeti brojnim aspektima tzv. modernog životnog stila kako bi se ostalo ozbiljnim muslimanom. Ovaj je problem, naravno, mnogo drugačiji za mladog muslimana koji dolazi iz samog islamskog svijeta kako bi studirao na Zapadu ili drugim dijelovima suvremenog svijeta, kao, na primjer, u Japanu i za muslimana koji je rođen u muslimanskoj porodici koja živi na Zapadu i koji se nije nikada susreo sa tradicionalnom islamskom kulturom. Privlačna sila suvremenog života na ova dva tipa mladih muslimana, kao i na mlade ljude unutar moderniziranih dijelova samog islamskog svijeta, nije ista, no u svim ovim slučajevima javljaju se teški izazovi koji uključuju razne životne aspekte, od načina odijevanja, načina govora do navika vezanih uz način jela i vrstu muzike, te vidove zabave.

Upravo se u ovoj oblasti mladi musliman suočava s najsnažnijim naletom modernizma koji nastoji preplaviti islamski svijet i upravo će ovdje jedino milost koja isijava iz svetih običaja, uz pomoć izučenog duha i duše uronjene u vjeru biti u stanju odoljeti pritiscima prilagođavanja tome stilu, a i osobito će tome odoljeti oni muslimani koji

su odrasli na Zapadu kao i oni koji dolaze iz samog islamskog svijeta, u još mladim godinama. Naravno, najveći pritisak prilagođavanja modernom životnom stilu dešava se u tinejdžerskim godinama i ranim dvadesetim, no on ne iščezava ponekad ni kod starijih osoba.
Važno je, dakle, razumjeti značaj i utjecaj svih ovih aspekata tzv. modernog životnog stila. Također, ako je nužno prihvatiti neke od ovih utjecaja, treba težiti, na osnovu stečene svijesti o njima, njihovom ublažavanju kad god je to moguće i izbjegavati što je moguće izbjeći, nadomještajući ih drugim formama življenja i djelovanja utemeljenim na predavanju čovjeka Allahovoj Volji. Treba izbjegavati akte utemeljene na pobuni pojedinca protiv Allaha i tradicionalnih društvenih vrijednosti, pobunu koja se tako snažno odražava u načinu života mladih, što je vidljivo kroz nasilje, korištenje droga, nekontrolirani seksualni život i sl.

***

Mogli bismo beskrajno razgovarati o ovom ključnom problemu odgovora mladog muslimana suvremenom Svijetu. Ova je knjiga, nažalost, več postala mnogo dužom nego je bilo prvobitno zamišljeno te više nema mjesta za daljnje razmatranje ovog važnog pitanja. Ono što treba upamtiti kao zaključnu misao jest da je islam živa realnost, a moderni je Svijet, mada u sadašnjem trenutku i bez obzira na svoje rastvaranje iznutra, još snažna sila s kojom treba računati u povijesnoj areni. Muslimani, stoga, bilo da se radi o mlađoj ili starijoj generaciji, ne mogu preživjeti kao muslimani, ni pojedinačno niti kao članovi velike civilizacije i Poslanikovog Ummeta, ako nisu u stanju odgovoriti na izazove koje im postavlja moderni svijet. Moraju spoznati taj svijet svom širinom svoga uma i u svim njegovim dimenzijama te odgovoriti na izazove, ne na pukoj emotivnoj osnovi, već na temelju izvornog znanja o tom svijetu, oslanjajući se na cjelovito poznavanje islamske tradicije.

U srcu tog poduhvata leži očuvanje imana, to jest vjere u Allaha, Njegovu Svemoć, Sveznanje i ljubav za one koji Mu se podređuju, kao i vjere u Njegovu Riječ, Kur’an Časni i učenje koje je preneseno preko Njegovog Posljednjeg Poslanika. Ne smije se nikada zaboraviti da Kur'an i hadis, dva paralelna izvora islamske tradicije, pružaju cjelokupnu uputu koja je potrebna mladim i starijim muslimanima, danas i u budućnosti, sve do kraja povijesti. Zadatak svake generacije je očuvati vjeru u njihova učenja i primjenjivati ih u situacijama u kojima se zatiču, na osnovu Allahove Volje i uz uvjerenje da nema ljudskog stanja, da "nema svjetova" na koje se ne može primijeniti islamsko učenje, ma šta god se moglo učiniti suprotnim. Glas je Istine uvijek posljednji glas jer izvire iz Allaha, Čije je jedno od Imena Istina (el-Haqq) i, ako parafraziramo znamenito kur'ansko kazivanje, kada se pojavi istina, laži nestaje.
We'l-hamdu lillah We bihineste'in

Bilješka o autoru

Seyyed Hossein Nasr rođen je u Teheranu 1933. godine. U rodnom gradu i u svojoj domovini Iranu stekao je osnovno obrazovanje, sa posebnim naglaskom na klasičnom obrazovanju u vjeri i u perzijskoj književnosti. Godine 1954., odnosno 1956., Seyyed Hossein Nasr završava studije i stiče diplome iz dvije oblasti na Harvardu i na M.I.T.-ju, iz geologije i geofizike, te iz fizike i matematike.

Godine 1958. stekao je doktorat na Harvardu u SAD. Doktorska teza odnosila se na povijest nauke i filozofije sa naglaskom na islamske znanosti.

U periodu 1979.-1984. Seyyed Hossein Nasr je redovni profesor islamskih studija na Temple univerzitetu. Nakon 1984. prelazi na George Washington univerzitet u Washing- tonu. Do danas je predavao na univerzitetu Princeton, zatim na Američkom univerzitetu u Bejrutu, a u periodu 1962- 1965. bio je gostujući profesor na univerzitetu Harvard. Od 1963. do 1979. Seyyed Hossein Nasr radi kao redovni profesor u svojoj domovini Iranu na Teheranskom univerzitetu.

Profesor Nasr održao je na stotine predavanja na najpoznatijim svjetskim univerzitetima. Redovni je član mnogih akademija nauka širom svijeta, počasni doktor na mnogim univerzitetima, također i predsjednik ili počasni predsjednik mnogih društava, i sl. Član je redakcija nekih od najeminent- nijih svjetskih enciklopedija (kao, npr. The Encyclopeadia of World Spirituality, zatim The Oxford Encyclopaedia of the Modern Middle East, itd. itd.).

Objavio je trideset knjiga i više od pet stotina radova i studija iz područja islama, islamske filozofije, klasičnih islamskih nauka, umjetnosti i historije. Profesor Nasr piše i govori na engleskome, arapskome, perzijskome i francuskome jeziku. Njegova su djela prevedena na više od trideset jezika u svijetu, između ostalih i na bosanskome, albanskome, turskome, malajskome, indonežanskome, urdu, bengalskome, poljskome...

Njegova najpoznatija djela su:

Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modem Man (Čovjek i priroda, duhovna kriza modernog čovjeka), Muhammad - Man of Allah (Muhammed - Allahov čovjek), Re- ligion and the Order of Nature (Religija i prirodni red), Sacred art in Persian Culture (Sveta umjetnost u perzijskoj kulturi), Sufy Essazs (Sufijski eseji), Three Muslim Sages (Tri muslimanska mudraca), Traditional islam in the Modem World (Tradicionalni islam u modernom svijetu), The Tran- scendent Theosophy of Sadr al-Din Shirazi (Tradicionalna te- ozofija Sadruddina Širazija), Western Science and Asian Culture (Zapadna nauka i azijska kultura), Knowledge and the Sacred (Znanje i sveto), The Need for a Sacred Science (Potreba za svetom naukom), Science and Civili- zation

in Islam (Nauka i civilizacija u islamu), Shi'ism - Doctrines, Thought, Spirituality (Šiizam, učenja, mišljenje, duhovnost), The Histo- ry of Islamic Philosophy (Historija islamske filozofije, dva sveska, uredio sa Oliverom Leamanom), Ideals and Realities of Islam (Ideali i stvarnost islama), Islam and the Plight of Modem Man (Islam i ćorsokak modernog čovjeka), Introduc- tion to Islamic Cosmological Doctrines (Uvod u islamska kosmološka učenja), itd.

Stil profesora Nasr prožet je dubinom i jasnoćom, njegova djela njedre ostvarenja za mnoge nedostižnog ideala: piše pametno, duboko i pritom jasno.

Stoga je, između ostalog, profesor Nasr vrlo omiljen i popularan mislilac, a posebno ga mlađa muslimanska generacija pamti i voli zbog angažiranog islamskog intelektualizma

kojim zrače njegova djela. On za sebe voli kazati da je okcidentalista, da proučava Zapad sa stanovišta islama.

Profesor Nasr je omiljen i među šiijama i među sunijama, poznat je po širenju tolerancije među religijama, kao i među muslimanskim tradicionalnim pravcima mišljenja.

Ovo djelo koje izdaje "Ljiljan" pomoći će našoj mladoj generaciji da se umnogome orijentira u nestalnostima modernog doba.

Sarajevo, 31. mart 1998.

Enes Karić